О. МУХТОР

МИНГ БИР ҚИЁФА

Роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1994

«Минг бир қиёфа» романи хаёлий олис замонлардан тортиб киёмат қойим бўладиган, инсон қайта тириладиган даврни ўз ичига олади. Бу, албатта, жуда катта давр, аммо биргина инсон қисматида у жамланади ва замондошимиз бўлган одамнинг чигал хаётини акс эттиришга хизмат қилади. Асар ўз руҳи билан Маркеснинг «Юз йил танҳоликда», Булгаковнинг «Уста ва Маргарита» романларига яқин туради.

ОМОН МУХТОР

МИНГ БИР ҚИЁФА

Роман

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1994

Муҳаррир *З. А. Мирзаҳакимова*
Безакловчи рассом *Азиз Умаров*
Бадиий муҳаррир *М. М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Л. Ю. Хижова*
Мусаҳҳиҳ *Ю. Т. Бизаатова*

Теришга рухсат берилди 01.11.93 й. Босишга рухсат этилди 26.01.94 й. Формати 84×108$^{1}/_{32}$. Адабий гарнитура. Офсет босма. Шартли босма листи 8,40. Нашриёт ҳисоб листи 8,26. Тиражи 50000. Буюртма № 2440. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси, 700083, Тошкент ш., Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти, 1994.

ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Ким ўқисин-ўқимасин, очиғини айтишим керак: бу — хаёлийми, фалсафийми, шунақа бир асар!

Албатта, ёзувчи ҳар қандай асарда ўзи кузатган — эшитган, кўрган ҳаёт ҳақиқатларини акс эттиради. Лекин барибир, бу асар кўпроқ хаёл маҳсули; мен ҳаётдаги аниқ воқеалар, одамларни — бўёқ бериб, умумлаштириб юборишга ҳаракат қилганман.

Асардаги ҳикоятларда, асосан, ҳар хил одамлар учраганидан, кимгадир улар бир-бирига деярли боғлиқ эмасдек туюлиши мумкин. Аммо зийрак ўқувчи, нега уч ҳикоят яхлит асар деб аталгани, маъно ва мазмун нимадан иборат эканлигини ўзи илғаб олади, деб ўйлайман.

Яна бир гап. Ушбу асарни барча — дунёда бўлган, бор, туғилажак энг гўзал инсонларга бағишладим...

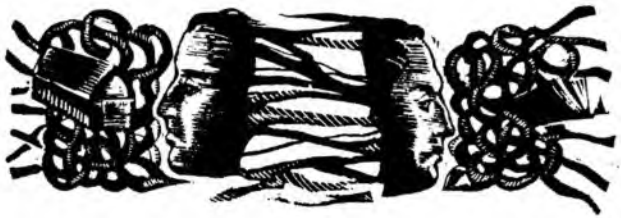

Биринчи ҳикоят

Тўрт манзара

Остонангда тупроқ бўлдим, вале
Демадингки, хоксорим қани?..

(Кўшиқдан)

БИРИНЧИ МАНЗАРА

ТУТҚУН

I

Кўча ойдин, ёруғ, аммо бўм-бўш эди.

У машина тутишга анча уринди. Бўлмади. Ўласи ичган, оёкда зўрға турган одамга ярим тунда биров машина тўхтатмайди! Қўрқишадими, ким билсин...

Ниҳоят, бекатга етиб келиб, автобус ёки троллейбус кутишга қарор қилди. Лекин ҳадеганда булардан ҳам биронтасининг қораси кўринмади. Машина сийраклашган бунақанги бемаҳалда автобус ёки троллейбус юрармиди?! Ҳаммаси жуфтакни ростлаб қолишган, албатта!

Шаҳар — Катта шаҳар, уйгача йўл беш чақиримдан кам эмас.

Шундай бўлса ҳамки, пойи-пиёда кетавераман, деган қарорга келди.

Йўқ, шу пайт кутилмаганда қандайдир япаски автобус йўлда пайдо бўлиб, бекатга яқинлаша бошлади.

У бир умидланиб-бир умидсизланиб, шунинг баробарида, шошганича, иккала қўлини бар-баравар кўтарди.

Автобус унинг ёнгинасига келиб тўхтади. Олд-орқа копқалар ланг очилди.

Шу аснода, у автобусда йўловчилар йўқлигини пайқаб, қандай яхши одам экан бу ҳайдовчи, менинг бир ўзим учун тўхтатди-я, деб ўйлади. Бироқ машинага миниб, копқалари ёпилган машина йўлга тушгач, олдинга ўтди-ю, машинада ҳайдовчининг ўзи ҳам кўринмаётганини сезиб, анграйиб қолди.

Бошқа одам бундай шароитда қўрққанидан ўзини йўқотиб, айюҳаннос солиши мумкин эди. У эса, табиатан анча босиқ, дунёни сув босса тўпиғига чиқавермайдиган киши бўлгани, бунинг устига, яхшигина кайфи борлигидан, пинагини ҳам бузмади. Қани, кўрайлик-чи, буёғи қандоқ воқеа рўй бераркин, деб ўйлаб, юмшоқ ўриндиққа ўзини ташлаганича, мудрацга тушди.

Кўп ўтмай, ҳайдовчиси йўқ машинада уйими, унга дахли йўқ бир томонгами — кетаётганини ҳам унутиб, ширин ўйга толганича, бир пайтлар ёқтириб қолган қизнинг исмини шивирлаб, ўшанга бағишлаб ёзган шеърини баланд овозда, қироат қилиб ўқий бошлади:

Сизга очиқ
Менинг бағрим,
Мумкин унга
тиғ санчиш.
Ўзимники аламларим,
Сиздан
туймайман ранжиш.

Сизга бу жон,
Ой юзлигим,
Мумкин
тутмоқлик тўпга.
Ўзимники бахтсизлигим,
Сиздан
қилмайман ўпка.

Совурмоқ ҳам,
секин-аста
Мумкин
Менинг кулимни.
Яқин келиб
бир нафасга,
Тутсангиз бас,
Кўлимни...

У қачонлардир айрилиб қолган ўша — ўзининг «ой юзлиги»ни эслаб, ҳозир беихтиёр хўнграб йиғлаб юборди. Кейин, чўнтагидан рўмолча чиқариб кўзларини артганича, чуқур хўрсинди.

Киприкларига ҳали илинган мудроқ кетиб, кайфи ҳам бу орада бир оз таркай бошлагандек эди. Ақл бовар қилмайдиган жуда антика иш бўлди-ку, шу кетишда ўзи қаёққа қараб кетяпмиз, ўрток, деб ўйлаб, энди у сал эс-ҳушини йиғиб, бошини кўтарганча ойнадан чор-атрофга разм солди.

Автобус шаҳарни оркада қолдириб, аллақандай ўнқир-чўнқир дала-дашт йўлига чиқиб олган, гоҳ кескин силтаниб, гоҳ осойишталаниб, олдинга босар эди.

У ҳамон кўркув-ваҳимани хаёлига келтирмай, шунчаки, бу иш яхшиликка олиб бормайдиганга ўхшайди, қандоқ вокеа рўй беришини кутиб ўтирмасдан, машинадан тушиб кўя қолсаммикан, деб ўйлади. Шунга шаҳд этиб, ўрнидан сапчиб турганича, эшикни зарб билан бир-икки тепди. Аммо бундан ҳеч қандай натижа чиқмади: копка мустаҳкам эди!

Умрида иши бўлмаганидан машина тилини тушунмаганига қарамай, ҳайдовчи ўрнига ўтиб ўтирганча машинани тўхтатиш, қопқаларни очишга жазм этгиси келди. Лекин бунга ҳаракат қилишга уринган заҳоти, вулкон яқинида турган одамдек, қаттиқ силкиниб, оркага учиб кетди. У, чамаси бошқа бир жойдан бошқарилаётган япасқи машинанинг телбалигидан ажабланиб қолаверди.

Автобус ахийри дала-дашт йўлидан ногаҳон икки томони қуюқ дарахтзор йўлкага кирди. Яна бир оз юрилгач, узоқдан тақа шаклида қурилган уч қаватли оқиш-кизғиш иморат кўринди. Ажабланарли жойи, машина нақ мана шу иморатнинг ит ялагандек силлиқ, тоза зинапоялари олдига келиб тўхтади ва қопқалари шараклаб, қайтиб ланг очилди. Бундан ҳам ажабланарлиси, айни шу сонияда кора костюм кийган тўртта сипо йигит зинапояда қаёқдандир ҳозиру нозир бўлиб қолишди.

— Тушинг, ока. Тушавуринг. Кутиб ўтирибмиз! — деди йигитлардан орик, ёши каттароғи баланд товушда.

Автобусдан у, илож-ноилож, шу билан бирга, баёнсиз ҳайрат туйиб, пастга тушди. Йигитлар уни қуршаб,

минг йиллик кадрдонлардек илжайишиб, кифтига кокиб, оқиш-қизғиш бино ичкарисига бошлашди.

Биринчи қават бурчагидаги кўз қамашадиган даражада ёруғ хонага киришди. Хона ўртасидаги дабдабали чиройли столнинг ён томонидаги афтидан омонат суриб қўйилган юмшоқ курсида бўй-басти лилипутдан сал каттарок, қаримсиқ-кўса бир киши алланечук кибрлангандек, ялпайиб ўтирарди. Йигитлар куршовида хонага кириб, юзма-юз келганида, ҳар калай, бу одам тўғрисида у, ўн-ўн икки ёшдаги болаларни эслатар экан, деб ўйлади.

Унга, йигитларга ўхшаб, хонадаги киши ҳам мамнун илжайиб қаради. Кейин, секин ўрнидан туриб, ўз қадди-қомати, баҳодирона келбатини намойиш этаётгандек, оёкларини керганича, қоқсуяк кўкрагини кўтариб, унга бошдан-оёк тунд кўз ташлади.

— Арок текин, деб молдай ичибсиз-ку, тақсир. Бўғрикиб, шолғомдай қизариб кетганингизни қаранг! — деди ниҳоят оқсоқолларга хос салмоқ билан. Сўнг, бирдан кўрсатма берди: — Қўйин-чўнтакда бор нарсани манави стол устига олиб қўйинг!

Унга бу одам бекорчиликдан ҳазиллашаётгандек бўлиб туюлди. Олдиндан ортикча хавфсирамагани учун ҳам, булар зерикиб ўтириб, ўйин қилишаяпти, деб ўйлади. Ўйинни бузгиси келмаган киши оҳангида:

— Бўлса, яна ичаверамиз, тақсир, ичимиз хум бўлиб кетган! — деди кулиб. — Лекин миршабга айланиб, чўнтакни қоқиштириш йўқ. Чунки ўзим ҳам кавлаб, баъзан ҳеч вако тополмайман. Аҳволимиз шунақа!..

Бироқ бехосдан шу сонияда унинг гарданига зарб билан бир мушт тушди. Энкайган эди, қорнига ҳам кимдир мушт туширди. Наҳотки, боя илжайиб турган йигитлар энди ҳунар кўрсатишаётган бўлса?!

У ҳазил ҳаром эканлигини ҳис этиб, ади-бадини дарҳол тўхтатганча, қўйин чўнтагида бор нарсаларни стол устига олиб қўйди. Бу — кечки пайт ўзи борган зиёфатга ялтироқ таклифнома қоғози, гувоҳнома, бир ҳовуч сариқ чақа солинган эски қопчиқ эди.

Қаримсиқ-кўса олифталик қилиб атайин шундай кийинганми, эгнидаги йигитларникига нисбатан одмироқ костюм елкаларида қандайдир қопга ўхшаб шалвираб осилиб турар, тугмалари ҳам бетартиб қадалгандек эди. Шунга қарамай, бу одам шахсан йигитлар устидан ҳукмфармо бўлса керакки, ҳамон оёкларини

кериб турганича, қани, бор нарсани бирма-бир кўриб чиқинглар-чи, нима гап экан, дегандек стол устига имо қилди.

Йигитлар таклифнома, гувоҳномани кўздан кечиришиб, копчикдаги сарик чақаларни ҳам эринмасдан санаб чиқишди. Сўнг, негадир ўзларича «копкок» деб қўйишди.

Кўса бир лаҳза чукур ўйга толгандек бўлиб, хонада нари-бери юрди. Ахийри, қайтиб юмшоқ курсига хорғин ўтириб, унга эзгин бир кўйда:

— Хў-ўш, Бурҳон Шариф ўзлари эканлар-да, таксир? Шуни айтиб қўйсалар бўлармиди?! — деди.

У анча ҳушёр тортган эди. Ҳозир, айниқса, сергакланиб, беихтиёр журъатланди.

— Ҳа, мен Бурҳон Шарифман. Менга бунақа муомала қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Мени минглаб одам билади. Ҳамма ҳурмат қилади! Қимки ҳисоблашмаса, ўзидан кўрсин. Ўзига қийин...— Бу сўзларни у ҳаяжондан бўғилиб, алам-надомат билан айтди.

Унинг кутганига зид ҳолда, бу сўзлар хонадагиларни чўчитиб, дарров инсофга келтириб қўяқолмади. Аксинча, орик, ёши каттарок йигит шу палла унга рўпара келиб, тўғри қулоқ-чаккасига уриб юборди. У гандираклаб йикилгач, бу етмагандек, йигитлардан бири оркаси, бошқаси корнига тепди.

Қайтиб ўрнидан тургудек ҳолда эмасди. Бутун ички аъзолари ағдарилиб, қора қони оғзига келган, усти, афти-анғори дабдала эди. Аммо бу одамларнинг ўзи киму ундан муддаоси нима эканлигини билмаганидан, асабийлашиб-довдираб, яна оёққа қалқиди.

— Келинг, сичқон-мушук ўйнамайлик,— деди каримсик бу гал киноясиз, дўстона оҳангда. — Очиғини айтсангиз, кутулиб кетасиз. Сизга истаганча яхшилик ҳам қилишимиз мумкин. Хў-ўш, қўлингизда бизга тегишли қандай ҳужжатлар бор? Сизга ким берган? Улар ҳозир қаерда?!

Унга бирданига ҳамма нарса ойдинлашди-колди.

Булар бекорчи одамлар эмас, уни ичгани учун қўлга туширган миршаб ҳам эмас, булар — ўзларини давлат кишисидан ҳам сипо тутиб, пайти келганида ҳар қандай қабиҳликдан қайтмайдиган жиноятчи корчалонлар, холос. Уни Бурҳон Шариф деб ўйлашган! Бурҳон Шариф сўнгги икки йилда бошига турган-битган ғалвани сотиб олиб, турли ташкилотлар, корхоналардаги

қонунбузарликларни очишга уриниб юрибди. Бурҳонни қўрқитмоқчи бўлиб, қўнғироқ қилган, имзосиз хат ёзган, машинаси ойналарини синдириб, ғилдиракларини тешиб кетган ҳоллар юз бериб турган эди! Лекин Бурҳон учун бу нарсалар аҳамиятсиз, ҳатто жонининг ҳам қадри йўқми, чекинадиганга ўхшамас эди. Мана шу журъат-жасорати туфайлидир, сўнгги икки йилда номи чиқиб, одамлар орасида жуда катта обрў-эътибор ҳам қозонган эди! Бурҳон ҳақидаги бу гапларни у яхши биларди. Ўзини Бурҳон Шарифман, деб баттар тутилишини эса хаёлига келтирмаган эди.

— Мен ҳеч нарсани билмайман,— деди тўғрисини у.

— Биласиз! Кўп нарсаларни биласиз! Шу ерда ўтириб, бўйнингизга ип боғлагандек сизни судраб келтирибмизми, биз ҳам биламиз! — бўш келмади кўса.— Гапиринг! Бир бошдан...

— Менинг сизларга гапим йўқ, — деди у. Бироқ унинг оддий бу икрорини қайсарлик деб ўйлашдими, «оқсоқол»нинг имоси билан йигитлар уни яна уриб-тепа бошлашди. Ниҳоят, юмшоқ курсида ялпайиб ўтирган «оқсоқол» тўнғиллаб: «Обборинглар. Пишсин!» деб кўрсатма берди.

Бу хонага илжайишиб олиб киришган йигитлар, уни энди уриб-суриб олиб чиқишди.

2

Биринчи қаватнинг нариги бурчагидаги қоп-қоронғи бир хонага уни туртиб киритганча, эшикни махкамлашди.

У хона ўртасида анчагача чайқалиб, гангиб-паришонланиб турди.

Кейин, сал ўзига келиб, кўзи қоронғига ўргана бошлади.

Хонада ўтириб-тургани курси, каравот дегандек на бир жиҳоз, на бир палос бор. Бу хона супуриб қўйилган, тўртта яланг девор ва биргина эшикдан иборат эди.

У тўрдаги бир бурчакка бориб, қунишиб ўтирди.

Албатта, дастлаб мен Бурҳон Шарифман, дегач у ўзини охиригача Бурҳон Шарифдек тутиши шарт эмасди. Сенлар адашдинглар, мен ҳам сенларни адаштирдим, деб очиғини айтиши, бошқа одам эканлигини исботлашга ҳаракат қилиб, қутулиб кетишга уриниши мумкин эди. Аммо инсон дунёда азалдан дўст ва душ-

ман деган тушунча орасида юради. Аллақаердаги номардлар иродасига бўйсуниб, хиёнат қилгандек иш тутишга унинг виждони йўл бермади!

Аслида, у билан каримсиқ-кўса ўртасида саволжавоб бундай бўлиши керак эди:

— Бурҳон Шариф ўзлари эканлар-да, тақсир?

— Йўқ, мен Бурҳон Шариф эмасман...

— Бўлмаса, кимсиз?

— Мен Абдулла Ҳакимман. Бурҳон Шариф бизнинг идорамизда мавқе эгаллаган бир киши. Мен эсам, хат, қоғоз ташиб юрадиган оддий хизматчиман, холос.

— Икковларинг тенгдошмисанлар?

— Йўқ. Бурҳон Шариф мендан икки ёш катта. Лекин афт-ангоримиз ўхшайди. Одамлар ака-уками, эгизакми, деб ўйлашади. Ҳаётда шунақаси ҳам бўлар экан.

— Бу, чўнтагингиздан чиққан нарсаларга нима дейсиз?

— Сариқ чақалар билан эски копчиқ мениқи... Гувоҳномани янгилаш учун Бурҳон Шариф менга бериб қўйган эди. Мен оддий хизматчи эканлигимга қарамай, ёзиш-чизишга дурустман. Шу иш чўзилмасин, деб ҳужжатни чўнтагимда олиб юрган эдим. Таклифномага келсак... мен ёшликдан отасиз ўсганман. Ака-укаларим йўқ. Бир қари онам бор эди, у киши ҳам ўлиб кетди. Бунинг устига, яхши кўриб юрган севгилимдан айрилгач, дунёдан кўнглим совиб, бола-чақа ҳам қилмадим. Қисқаси, ижара уйда яшайман; еб-ичишимнинг тайини йўқ. Бурҳон Шариф бировнинг ҳолига тушунадиган одам. Кўпинча бир ерга боролмайдиган бўлса, таклифномани менга беради. Кўчада овқат қидириб юрмасдан, зиёфатга бораколинг, дейди. Қамбағалнинг бир тўйгани — бой бўлгани. Мен ҳам жон деб кетавераман.

— Сиз нима, ичишга ружу қўйганмисиз?

— Унчалик эмас. Ўзи тўғри келиб қолганида бир ичмасам, ойлаб ичмай ҳам юравераман. Лекин баъзан каттиқ ичган пайтларим бўлади. Буниси, албатта, даврага боғлиқ.

— Давра? Қанақа давра?

— Зиёфатни айтяпман... Мана, масалан, бугун бир санъаткорнинг туғилган куни экан. Бутун шоирлар, хонандаю созандалар тўпланган. Олимлар, ҳар хил арбоблар! Мени ҳам обрўли бирон одам бўлса керак,

деб ҳаммаси илжайиб карайди. Қадах уриштиради. Бунака пайтда яйраб кетиб, ичганингни билмай қоласан.

— Нега зиёфатга Бурхон Шарифнинг ўзи бормади?

— Қачон? Бугунми?

— Бугун.

— У бир ёкка махфий иш билан уч-тўрт кунга кетаётган экан.

— Қаерга? Қандай иш билан?

— Бурхон Шариф буни идорадагиларга айтиб ўтирмайди. Ҳатто хотинига ҳам айтмаса керак. Зарур иш бор, кетяпман, дейди, тамом.

— Бурхон Шарифнинг орқасида кимлар турибди? Атрофида унга ёрдам берадиган кимлар бор?

— Мен унисини билмадим. У менга бир укасидек муомала қилади. Хизмат юзасидан иш буюради. Лекин ҳамма нарсани дастурхон қилиб ёзавермайди, албатта. Мени қанчалик уриб-тепманглар, шундан бошка гап чиқиши қийин!..

Йўқ! Улар ўртасида бундай савол-жавоб бўлмади. Бурхон Шариф деб ўйлаб қўлга туширган корчалонлар билан унинг муносабати аввалдан қандайдир кулгили ва бемаъни шаклланди...

Абдулла коронғи хона бурчагида кўнгли озиб, ҳолсизланиб ўтирганича, буни лаҳза ичида фақат шунчаки тасаввур қилди.

У калтак еб, жони оғриётгани учун эмас, бировлардан бекорга таҳкирланганидан хўрлиги келиб, ўзини тутолмасдан алламаҳалгача аччик кўз ёшлари тўкди.

Ниҳоят, кўзларини артганча, ўрнидан туриб, қафасдаги шердек, хонада нари-бери юра бошлади.

«Бу ердаги одамлар миршабдан, бу хона ҳукумат қамоқхонасидан ҳам баттар экан! Ҳеч бўлмаганда, биронта панжарали дераза ўрнатмайдими? Еки, қадимги зиндонларга ўхшаб, ақалли тепадан биронта туйнук очмайдими?! Эски бир челак билан бир идишга сув солиб қўйса, қопми, бўйрами, ерга бир нарса тўшаса, ўлар эканми?! Ҳайвонлар... Уриб-тепгани кам, бу хонада ҳам азоб-укубатга гирифтор қилмоқчи! Кўрсатаётган хунарингни қара-ю!.. Одамсиз юргизган машинангдан ўргилдим!..»

Унинг мастлигидан энди ном-нишон қолмаган эди. Бирдан фикри тиниклашиб, кўзлари чараклаб очилгандек бўлди.

«Тўхта! Бу ҳаммаси ҳали ҳолва...Сени Бурҳон Шариф, деб тутишдими, осонликча қўйиб юборишмайди. Қийнашади! Буларни алдаб, аллабир тупкадаги бу кўрғондан кочиб ҳам кетолмайсан! Сен арзимайдиган бирон сирни билмаганингдек, хиёнат қилишни ҳам истамайсан! Демак... демак, бошга тушганни кўз кўради. Чидаш керак! Чидаш...»

Бир лаҳза бурун ғазаб-нафратга тўлганидан журъатланиб, дадиллик сезган Абдуллани қайтиб алам-изтироб чулғади. У коронғи бурчакка бориб, боягидек чўнқайди.

«Буёғи нима бўларкин? Қисматида қандай саҳифалар ёзиғлиқ? Эй, худо...»

Деворга сингиб кетгудек капишиб олган Абдулла шу тўғрида ўйлаб, бутун юрагини баёнсиз ваҳм-хавотир эгаллади.

Анча фурсат нотинчланиб, саросималаниб ўтирди.

Кейин, ўзига мададми, мадормн излаб, ёшликда кўнгил берган севгилисини яна эслаганича, қачонлардир ёзган шеърини муқаддас бир оятдек, қайта-қайта шивирлаб ўқишга тушди:

У мени севади, деб,
У мени кутади,
деб,
У мени излайди,
деб
Ўйлайсизми
Гоҳида?!

Мен
Юрагим қон бўлиб,
Қисматдан
ҳайрон бўлиб,
Ётибман
сарсон бўлиб —
Қора
туннинг чоҳида...

Бехосдан унинг хаёлига қизик бир фикр келди: «Сени Бурҳон Шариф, деб тутишдими, Бурҳон Шарифнинг изидан тушишмайди! Демак, сенга доим яхшилик қилгани эвазига, ҳозирча тинч, эзгу бир ишни бажараётган Бурҳонни сен ҳам асрашинг керак! Сендан ҳаёт умрингда бир марта фидоийлик, мардлик

кўрсатишни талаб қиляпти! Тиззанг қалтираб ўтиришга ҳаққинг йўқ! Гап шу... Келинглар, ҳунарларингни кўрсатаверинглар — мен Бурҳон Шарифман!..»

У томирларига ўтли бир қон қуюлиб, ўрнидан сапчиб турганича, хонада нари-бери юра бошлади.

3

Бурчакда мук тушиб ўтирганича қачон кўзи илинган экан — билмайди, эшик тарақлаб очилганидан уйғониб кетди.

Остонада икки нотаниш йигит турарди. Аммо булар ҳам олдингилардек қора костюм кийган, сипо эди.

— Яхши ётиб турдингизми, ока? Бардаммисиз? — деди улардан қош-кўзи қора, лўппи юзли, чиройлиси, ҳамма шароит яратиб берилган азиз меҳмонни қаршилаётган мезбон оҳангида.

Бурни пучуқ, рангпар иккинчи йигит ҳам ғўлдираб, у билан шу мазмунда сўрашган бўлди.

Чироқ ўчирилмаган, бунинг устига, офтоб нури тушаётганидан, йўлак аввал кўрганига нисбатан ёруғ эди. У ётган хонанинг нақ пинжида каттакон дераза бор, лекин антиқа ойна ўрнатилган эканми, ташқарини илғаб бўлмас эди.

Йигитлар уни шу қаватдаги бошқа бир хонага олиб кириб, ювинтиришди. Эгнидаги уринган ҳаворанг костюмини ҳам қоқиб-чўткалаб, унинг устини ўзларича сал тартибга келтиришди. Сўнг, нима қилишмасин, қўғирчоқдай индамай, бўйсуниб турганидан мамнунланишиб, кулиб, уни иккинчи қаватга олиб чиқишди. Зинапоя қаршисидаги энсиз хонага бошлаб киришди.

Бу хонани узун, катта бир стол эгаллаган эди. Стол устига дастурхон ёзилганди.

У хонага киргани заҳоти, оғзи ланг очилиб қолди. Дастурхонда товуқ дейсизми, яхна гўштми, қази-карта, иссиқ таом, мева-чева — бутун жаннат ноз-неъматлари муҳайё эди. Ичкиликни айтмайсизми? Биров номини ҳам эшитиб-эшитмаган май шишалари тилла қоғозларга ўроғлиқ ҳолда қатор териб қўйилганди. Машҳур санъаткор берган кечаги зиёфат бу дастурхоннинг олдида эслашга ҳам арзимасди!

Мени оғзимни мойлаб алдаб-аврашмоқчи, деган хаёлга бориб, шу палла унинг ўз нафсини енганча, шарт бурилиб, эшикдан қайтиб чиққиси келди. Бироқ

у ҳали ҳаётдан умидини узмаган эди! Бошга тушгани энди муқаррар бўлган кулфатни енгиш учун дармон, куч керак! Бурҳон Шарифнинг душманлари унга ҳадеб бундай тўкин дастурхон тўшайвермасликлари аник! Ҳозир очиқиб, ичаклари қўлдираб турган пайтда, аксинча, туяга ўхшаб бир ҳафталик емни ичида жамғариб қўйишига тўғри келади. Эрталабки насиба — ошдан эмас, муштдан ҳам қайтмаган маъқул! Дарвоке, муштга ҳам ана-мана навбат етишига шубҳаланмаса бўлади!..

Шуларни ўйлаб, у узун стол ёнига енг шимариб чўкканича, кўзига энг чиройли кўринган шишани очиб, катта бир қадаҳни тўлдириб ичди. Танлаб-чертиб тотли-таъмли таомлардан тановул қила бошлади.

Уни хонага олиб кирган йигитлар пойгакда, унга беозор, мехрибон тикилиб, чурқ этмай, ўйчан жилмайиб ўтиришарди.

У, ниҳоят, таомдан кейин шошмасдан қаҳва ичиб, ўрнидан турди.

Йигитлар уни бу гал шу қават этагидаги кироатхоналарни эслатадиган ҳайбатли бир хонага етаклашди.

Хона эшиги ёнида яна тўртта нотаниш сипо йигит саф чекиб туришарди. Аммо кечаги каримсиқ ҳам шу ерда, дераза остидаги юмшоқ курсида оёқларини чалиштириб ўтирарди. Тўрдаги ойнадек ялтираб турган қоп-қора япаски стол орқасида эса яна бир киши — қош-киприги бор-йўқлигини илғаш қийин бўлган, боши устарада тақир қирилган кимса ўтирар, афтидан, бу каримсиқдан юқорироқ лавозимдаги шахс эди.

— Қайфиятлар қалай? — сўради уни бошлаб келган йигитлардек, мехрибонлик билан хона соҳиби ундан.

— Қайфият жойида. Раҳмат,— деди у ҳам мулозимат билан.

— Гап бундай,— дарҳол мақсадга кўчди стол ортидаги киши. — Биз сиздан ҳеч нарса сўрамаймиз. Ҳожати йўқ. Бундан ташқари, сиз давлат уйида турар экансиз, биз сизга яхши бир боғ-ҳовли олиб берамиз. Ўткинчи, аҳмоқ гапларга учиб, ўн йил жиққа тер тўкиб, бундай бир пачоқ машинани ҳам қўлга киритмабсиз. Ҳаёлингизга келган машина номини айтинг, қўлингизга ҳозир калитини тутқазмаган номард. Ўзингиз эмас, невара-эварангизгача етадиган, оғзингизга сиққанча пул ҳам сизники!.. Лекин шарти... тўрт томонингиз қибла, бу ердан чиқиб, тўғри ўз йўлингизга кетаве-

расиз. Минбаъд сиз бизни, биз сизни билмаймиз. Бир-биримизга ҳеч қачон ишимиз бўлмайди. Биз ўт билан ўйнашган одаммиз. Сиз ўйнашманг! Маъқулми?!

У бир лаҳза паришонланиб, довдираб қолди.

Унинг — худо ёрлақаб,— қаршисида кутуладиган барча қопкалар очилган эди. Ўзини анойиликка солиб, имкониятдан фойдаланиб, корчалонларни бемалол шилиб кетиши мумкин. Бу — ўғрини қарокчи урибди, қабилидаги иш бўларди, холос! Қутулганига шукр қилиб, ўзини мағрур тутиб, бирон нарса ўмармасдан чиқиб кетиши ҳам мумкин. Дунёда, яримта нон — роҳати жон, эмасми! Уйга бориб, уч-тўрт кун ўйлаб кўрай, дейиши ҳам мумкин... Муҳими, Бурҳон Шарифга нисбатан хиёнат қилмайди! Оғзидан «маъқул» деган биргина сўз чиқса, бас, уни қўйиб юборишади!.. Хўп, кейин-чи? Кейин... ҳаётда ҳар ким ўзининг яхши-ёмон қилмиши учун ўзи жавоб беради. Ўз аравасини ўзи тортади! Демак, ҳамма нарса олдинги изга тушади. Абдулла Ҳакимнинг Бурҳон Шариф бўлишига эҳтиёж ҳам қолмайди!.. Шундай. Лекин... лекин...

Шайтонга дарс берган бу одамлар билан ҳазиллашиб бўлмайди.

Мабодо шилиб кетса-ю, буни билиб қолишса, хонумони куйиши турган гап! Бирон нарса олмай чиқиб кетса, шубҳаланишади. Ваъдани бажаришига ишонишмайди. Унинг изидан уйигача бориб,- барибир сир очилади! Уч-тўрт кун ўйлаб кўришга эса, рухсат беришмайди. Булар оғзидагини олдириб қўядиган аҳмоқ эмас!.. Хўп, бу ердагилар гўрга... У қайси йўлни танласа, Бурҳон Шариф, тўғри қилибсан, дейишини билиш қийин. Бурҳон Шариф ўзини бало-казога уриб юргани устига, ўлгудек қайсар. Ҳеч қандай шартга кўнмайди. Абдулла қай йўсинда ён берган бўлмасин, буни хиёнат деб қабул қилади!.. Биродарини сотмаслик учун бу ердагиларга у бошқа одам эканлигини айтолмаганидек... айтган тақдирда, унинг бошқа одам эканлигига энди бу ердагилар ҳам ишонишмайди!

Хуллас... хуллас, қисмат аввалдан у билан Бурҳон Шарифнинг киндигини боғлаб қўйган экан! Ҳозир унинг Бурҳон Шариф бўлишдан ўзга иложи йўқ!..

— Менга сизлардан ҳеч нарса керак эмас,— деди у вазминлик билан. Сўнг ўзини Бурҳон Шариф ҳис этиб, қўшимча қилди: — Мен бировдан садақа олишга ҳам, ҳаром-ҳаришга ҳам ўрганмаганман.

— Ҳалолми, ҳаромми, буни сендан сўраб ўтирмайди! — асабийлашди боши устарада қирилган киши. — Сен саволга жавоб бер. Маъқулми, йўқми?!

— Йўқ,— деди у бошини тебратиб. — Мен тутган йўлимдан қайтмайман!..

Хонадаги олти йигит шу пайт, бир тўп мушукнинг орасига тушиб қолган сичқондек, уни папалай бошлашди. Бири урди, бири тепди, бири икки кураги остига игнами, бигизми санчди.

У — боши айланиб, кўзи тинган, ҳаммаёғи қон эди. Аммо дунёдаги бутун-бор ноҳақлик, номардликка қарши беихтиёр тугёнга келганидан, ерда ётишни ор билиб, ўрнидан турганча, қад-комат тиклашга чоғланди.

Шу асно унинг бошига тўқмокдек бир нарса кескин урилгандек бўлди.

У қайтиб ерга йиқилиб, ҳушидан кетди.

4

Орадан қанча ўтгани маълум эмасди. Кўзларини азоб билан очди.

Бутун бадани жизиллар, нимадан эканига тушунмас эди.

Хона қандиллар ёқилгандай ёруғ, лекин дераза ҳам, биронта чироқ ҳам кўринмасди.

Уни келтириб ташлашган бу хонада ҳам жиҳоз ёки палос йўқ. Олдинги хонадагидан фарқи: тўрдаги девор ғуж ари уяси эди.

Сармаст арилар ғўнғиллаб, учиб, навбат билан унинг қонли баданига чиппа ёпишишар, аёвсиз чақишар эди.

«Ҳаммаси тушунарли,— деб ўйлади у ўзича. — Ари инига чўп суқишнинг оқибати қандай бўлишини кўрсатиб қўйишмоқчи! Ҳайвонлар...»

Эгнини ечиб, бошини ўраганча, бурчакка тиқилиб ётди. Бироқ арилар ҳамон ҳамлани тўхтатишмас эди.

Жонидан тўйган, унга энди чекига тушган даҳмаза, қандай бўлмасин, тезроқ битса, бас эди!

Шу дамгача қанчалик алам-изтиробга чулғаниб, ваҳм-хавотирга берилмасин, бу қадар руҳи сўниб, эзилиб, ўз-ўзини умидсизлик балосининг дасти-панжасига топшириб қўймаган эди. Кеча, қоронғи хонада, ҳар қалай, унинг кўнгли ёруғ эди. Бугун, ёруғ хонада, аксинча, кўнглини зулмат қоплади!

У туғилиб-ўсган қишлоғидан олис шаҳарда, бировнинг уйида, ёлғизлик-ғарибликда яшаб, ўзига ҳам, турмушга нисбатан ҳам лоқайд-бепарво қарашга ўрганган, ҳар нарсага бўғилиб-сапчимасдан, ўзини беғамбедард тутишга одатланган эди. Аммо, инсон бўлганидан, ҳаётни барибир севар, ич-ичида осойишта, узоқ умр кўришни орзу қилар эди. Бикини ёки бошига бир-гина тепки еб, тил тортмай ўлган кишилар тўғрисида қаерлардадир ўқиган, эшитган эди. Шу боисдан, мен анча бақувват, чидамли эканман-да, деб ўйлаб, ҳозир ўзининг бунча қийноққа бардош берганига ажабланарди. У тишини-тишига босиб, ҳаёт учун курашиб, икки кун ичида шунчалик толиққан ва шундай ҳолга келган эдики, унга бу ҳолатдан ўлим яхшироқ бўлиб туюларди. Фақат бу эмас, юрагида ўлимига мингдан-минг рози эди!

Бундай пайтларда инсон кимгадир сиғиниб-суяниш, ёлвориб-илтижо қилишни истайди.

Эгни билан бошини ўраб, бурчакда ётганича, у ҳам шу аснода беихтиёр инграниб: «Ҳалимжон! Ҳалим! Ҳалима!» — деб юборди...

Манзиллар чекиниб, деворлар суриниб, эшиклар кулаб, бехосдан Ҳалима хонага кириб келганича, унинг рўпарасида тўхтади.

У ерда эмаклаб-судралиб, Ҳалиманинг оёқларини қучиб, қизнинг этагига юзини босиб, бахт ва бахтсизликдан маст кўйда елкалари титраб, тўлиқиб, узоқ ҳўнгир-ҳўнгир йиғлади.

— Шунча йил қаерда эдинг, Ҳалимжон? Нега мени йўқламадинг?! Ахир, мен сенсиз яшолмайман-ку! — Қизга, ниҳоят, дардларини баён қила бошлади у. — Отам йўқ, ака-укаларим йўқ. Бошимда ёлғиз соябоним, онам ўлиб кетганларига ҳам қанча бўлди. Менинг энди дунёда сендан бўлак ҳеч кимим қолмади! Вақтида ўзи сени излаб шаҳарга келгандим! Қорангни бир кўрсам, кейин ўлсам ҳам майли, деб ўйлагандим. Лекин ҳозиргача қорангни кўрмадим! Сен ёнимда бўлганингда, бошимга бу кунлар тушмасмиди!..

Кўп йиллар ўтганига қарамай, Ҳалима ҳамон ўша-ўша... халқда кўғирчоқдек дейдими, попукдайми... жуссаси кичиклиги устига, гавдаси ҳам хивичдек нозик. Юзи оппоқ, мармардан йўнгандек тиниқ, бодом қобоқ, кўзлари тубсиз, коп-кора, киприклари худди найза... шу асно бу ерга пардек учиб келгану яна пардек

учиб кетиши гўёки муқаррар; шундандир, сал ҳуркибми, сал қисинибми турибди.

— Мен сени қидирганим билан тополмадим, Ҳалимжон, — севгилисига разм солиб, сўзида давом этди у. — Минглаб ажойиб қизлар ичида сенга ўхшашини ҳам учратмадим. Умрим бу дунёда шундай ўтиб кетди!..

Ҳалима бирдан киприклари намланиб, тиз чўкиб, уни бўйнидан қаттиқ қучди.

— Бунчалик ўзингизни қон қилманг, илтимос. Ҳали ёшсиз. Йигит киши учун ўттиз ёш нима! Сиз учун ҳаммаси ҳали олдинда. Ҳаммаси яхши бўлиб кетади!..

— Йўқ, ўлим шумшайиб атрофимда айланиб юрибди. Булар мени ўлдирмай қўймайди! — пичирлади Абдулла. — Сезиб турибман, энди бу аниқ... Биламан, сендан айрилган пайтимдаёқ менга шу қисмат ёзилган эди!.. Кел, жоним, буни қўй, бошқа нарсани гаплашайлик... Биласанми, аввалдан, уйлансам шу қизга уйланаман, бўлмаса уйланмайман, деб ўзимча қасам ичганим учун эмас, сен қони-жонимда бир дарддек, виждон азобидек яшаганинг учун ҳам, мен қайтиб кимнидир хаёлимга келтиролмадим. Биз бошдан кечирган воқеа эса жуда оддий эди...

— Оддий... Биз илк дафъа кутубхона эшигида кўришганмиз. Сиз мендан нималарнидир сўрагансиз...

— Мен сиртдан ўқишга келган эдим,— деб рўй берган бутун воқеани эслай бошлади Абдулла.— Сен билан кутубхонада бир неча марта тасодифан учрашганмиз. Бош силкиб саломлашар, узуқ-юлуқ сўзлашардик, холос. Кейин, мен қишлоққа жўнадим. Қишлоқда сенинг ранги-рўйинг негадир кўз олдимдан кетмай, ширин энтикиб,телбаланиб юрдим. Ниҳоят, яна шаҳарга келдим. Кутубхонадан сени тополмадим. Лекин сару сомонимни йўқотиб, кидириб юрганимда, бир куни бехосдан ўзим ўқиётган даргохда сен билан юзлашиб қолдик. Сени кўриб, ҳаяжондан титраб кетдим. Сенинг кўзларингда ҳам севингандек бир ҳолат акс этганди...

— Сиз ўшанда мени учрашишга таклиф қилгансиз. Учрашганимизда қўлимга хат топширгансиз...

— Мен сенга айтолмаган сўзларимни хатга солгандим...

— Хатда сиз ёзган шеърлар ҳам бор эди...

— Шундай,— тасдиқлади Абдулла. — Ёшликдан шеърга қизиқаман. Аммо булар бемаъни бақирик-чақирикдан иборат эди. Нега уялмай уларни сенга берга-

чимга ҳайронман. Қишлоқи эканлигимизга қарамай, биз ҳам шоирмиз, демокчи бўлгандирман-да! Кейинчалик ёзганларим бир оз шеърга ўхшайди. Аввалгилари тентаклик, албатта... Қисқаси, икки йил гоҳ хат ёзишиб, гоҳ кўришиб турдик. Мен бахтдан ўзимни еркўккa сиғдиролмасдим... Қишлоқда онам, уйлан, кўзинг остига олганинг бўлса, айт, деб мени қистарди. Ахийри, бир гал онамни шаҳарга бошлаб келдим. Сизларни таништиришга шаҳд этдим. Мен, сизлар ҳам бир-бирларингизни дарҳол ёқтирасизлар, деб ўйлаган эдим...

— Мен сизга, шу тўғрида оғиз очганингизда, шошманг, демаганмидим? Мени камситиб, кўчада таништирмай, эскидан келган удумга риоя қилиб, ойингизни вакти билан уйга юборсангиз бўлмасмиди? Сиз менинг гапимни ҳатто эшитишни ҳам истамадингиз...

— Айб менда. Осийлик қилдим,— деди Абдулла.— Ҳаяжонга берилдим. Содда ҳаёл, девона бир ишонч мени ақлдан оздириб қўйди! Ўша кунги шошқалоқлигим касрига кейин умр бўйи тутаб яшадим... Мен бағрида ўсган ёлғиз ўғли бўлганимдан, онам мени сенга рашк қилдими, айтиш қийин. Онам сен билан кўришишга жон деб розилик берди. Шунинг баробарида, қайдайдир чимирилиб, сергакланди ҳам. Мен бунинг маъносига тушунмаган эдим...

— Машғулот тугаган пайтда, кўчада кўришганмиз. Юзлашганимизда, ойингиз менга тешиб юборгудек тикилганлар. Мен қаттиқ уялиб, бозорга солингандек ҳолатга тушганман...

— Кечир, Ҳалимжон. Сенинг кўйлагинг сал калта эканлиги ёки сочинг қирқилгани қишлоқда ўз ҳақиқати билан яшаган онамга ёқмаслигини олдиндан мен ўйлашим керак эди! Ҳеч бўлмаганда, шаҳарнинг яхши қизлари ҳам шундай юришади, деб огоҳлантиришим, тушунтиришимми, бирон чора кўришим керак эди! Мен учун жондек азиз икки инсон орасида жарлик пайдо бўлишига йўл қўймаслигим керак эди!..

— Ўша куни ойингиз бор-йўғи икки оғиз сўз айтдилар. Менга тикилиб туриб, қишлоққа буни олиб боролмайсан, мазмунида: «Бу қизим жуда нозик экан-ку!» дедилар. Кейин, сизга қараб: «Бўйнингизни қисманг, ўғлим. Йигит киши бошини кўтариб юради!» дедилар...

— Шу билан мен тиклаган иморат қулади. Ҳаммаси тугади! — чуқур хўрсинди Абдулла.— Синган ши-

шани пайвандлашга уринишдан натижа чиқмади... Мен икки ўт ўртасида қолдим. Бир томондан, сен ўпкаланиб мендан юз ўгирдинг. Иккинчи томондан, онам «бировнинг боласини овора қилмаслик» учун сен билан бошқа кўришмаслигимни талаб қилди... Менга сенинг қандай кийиниб, ўзингга қандай оро беришинг аҳамиятсиз бўлиб туюларди. Бунинг устига, ишқим тушганидан, сенга сажда қилиб, сендан фақат кўрк излаб, сенинг олдингда қул бўлишга тайёр эдим. Онам эса қиз боланинг тиззалари кўрнимаслиги, сочини ҳам қирқмаслиги шарт, деб биларди. Ўзбек қизининг қиёфаси шу, деб тушунарди! Бу етмагандек, келин бўлиб тушадиган қиз эри, қайнонасига чўридек хизмат қилишни аввалдан бўйнига олиши керак, шундагина келиндан вафо кутиш мумкин, деб қаттиқ ишонарди. Мен ўзимники тўғри, деб ўйлаганимдан, онамнинг фикрига кўп ҳам қўшилавермасдим. Шу боисдан, дадиллик қилиб, сизларни таништиргандим! Лекин ҳамма бало шундаки, сендан кўнгил узолмаганимдек, энди онамнинг раъйига қарамаслигим ҳам мушкул эди. Мени тишида тишлаб вояга етказган биргина волидам эди у!.. Мен бошқа бировга уйланмадим, аммо сендан ҳам узоқлашмай иложим қолмади...

— Озор чекканимга қарамай, ойингизни кўндирибми, раъйини синдирибми, сизнинг муҳаббат йўлида қатъият кўрсатишингизни мен анча кутдим. Ниҳоят, сиздан умид йўқлигини ҳис этиб, кўлимни ювиб қўлтигимга уришга мажбур бўлдим. Сиз менга шафқат қилинг, мени айбламанг! Нима бўлганда ҳам, аёл муте, қиз бола бировнинг мулки эканлигини ўзингиз яхши биласиз...

— Мен сени айбламайман. Айб менда. Мен осийлик қилдим,— деб яна пичирлади Абдулла. — Онам вафот этганларидан кейин, сени излаб шаҳарга келдим, мана, шаҳарда қолиб ҳам кетдим. Аммо сени топган тақдирда ҳам, мен энди онамнинг руҳини чирқиратиб, сен билан қовушолмасдим. Бундай ҳолда инсон барибир бахтли бўлолмайди! Мен сени фақат узоқдан бир кўрмоқчи, сўнгги бор ҳуснингни томоша қилмоқчи эдим... Минг шукр, ахийри бу менга насиб этди. Мен энди ўлимдан қўрқмайман!..

Ҳалима бехосдан кириб келгани сингари бехосдан хонани тарк этди.

Хона бурчагида бошини эгни билан ўраб ётган Аб-

дулла, суяклари зиркираб огриётгани, моматалоқ, ҳамон ари талаб ётган конталаш бадани тинимсиз жизиллаётганига тоқат қилолмай, ўлдирса тезроқ ўлдирмайдими, деб ўйлаб, бутун иродасини жамлаганча, ўрнидан турди. Ғазаб-нафрат билан эшикни тепмоқчи, ноғора қилиб қоқмоқчи эди. Лекин бир қадам босиб-босмай, оёқлари чалишиб, бояги бурчакка учиб тушди.

У вақтнинг ҳисобини йўқотиб қўйди. Аҳён-аҳёнда азоб билан кўзларини очар, сўнг яна ҳушидан кетар эди.

5

Эшикни очишган сипо йигитлар бу гал уни ювиб-тарашмади. Унга ҳатто бир қултум сув ҳам беришмади.

Олдиларига солиб, лом-мим демай, тўппа-тўғри зинапоя томон бошлаб, иккинчи қавватдан энди учинчи қаватга олиб чиқишди.

Бу қават этагидаги хона олдингиларга нисбатан ҳам кенг-мўл; эшик ёнида бўй-басти бир хил ўнта йигит саф чекиб турар, барчаси чиройли кийинган, хушрўй эди.

Қаримсик-кўса билан қош-киприги рангсиз, боши устарада қирилган кимса ҳашаматли стол ёнида ўтиришар, стол орқасидан бу сафар қандайдир чўтир, ғилай киши жой олган эди.

Хонага кирганида, тўпланганларни кўриб, у беихтиёр кулумсиради. Дунёда таскара одамки бор, никобсиз яшолмас экан! Бу ердаги хунукдан-хунук одамлар учун ҳам келишган йигитлар шунчаки никоб вазифасини ўташса керак! Бошқа никоблардан ташқари, албатта... Олдинроқ буни тушунганида, у ҳам чинакам Бурҳон Шариф бўлармиди? Аттанг...

Аммо унинг хаёли бўлинди.

Чўтир-ғилай унга тикилганча, бошини чайқади. Кўзлари аланечук мунгли тус олди.

— Э-э, болани жуда қийнаб юборибсизлар-ку! Ўзи одам эмас экансизлар! — бўғилган-асабийлашган алфозда ёнидагиларни тергай бошлади хона сохиби.— Мен сенларга неча марта айтдим, тил билан битадиган ишни қўл билан бажарманглар, ҳожати йўқ! Бировларни келтириб, азобламанглар, инсонни куч билан енгиб бўлмайди! Бундай ўйламайсанларми? Сенларнинг аҳмоқликларингдан қачонгача мен жабр чекаман? Икки марта фалажга ўхшаб ётдим. Уч марта

инфаркт бўлдим... Сенларга эс кирмади-кирмади!..— Чўтир-ғилай унга яна маҳзун тикилди. — Сиз булардан ранжиманг, ўғлим. Пул қутуртириб, булар ваҳший бўлиб кетган. Бизнинг иложимиз қанча, дунёда ҳали ваҳшийлик етарли!.. Юзингиз шишганидан қийналсангиз ҳам, кўзларингизни катта очиб, менга тик қаранг. Мен сизга ҳақиқатни айтаман... Ҳаётда ҳар ким бир касби кор танлайди. Пул топиш, мол-мулкка эгалик қилиш ҳам ҳунар. Бунинг учун ҳозирги кунда бировни биров айблаёлмайди. Албатта, эгри йўлдан юриб, номардлик қилмаслик керак. Биз худонинг олдида ҳам, банданинг олдида ҳам жавоб беришга мажбурмиз! Кимки бу қонунни бузса, жазосини тортмасдан қолмайди. Мен буни доим назорат қилганман. Бундан кейин яна қаттиқроқ назорат қиламан. Булар сизга нисбатан ваҳшийлик кўрсатишгани учун ҳам, ҳали чиғириқдан ўтишади, ўғлим. Ҳаммасининг терисини шиламан! Мен сизга буни очиқ ваъда бераман... — Хона сохиби давлат идорасидаги раҳбарлардек столни чертиб, негадир узоқ ўйга толди. — Хўш, бизга айтадиган нима гапларингиз бор? — сўради ниҳоят ундан.

— Менинг сизларга айтадиган гапим йўқ,— деди у.

— Аниқми?

— Аниқ...

— Яхши,— деди чўтир-ғилай. — Эҳтимол, шундай бўлгани маъқулдир...— Тортмани очиб, кутилмаганда таклифнома қоғози, гувоҳнома, эски қопчиқни олганича, стол четига суриб қўйди. — Булар сизники, ўғлим...— Эшик ёнида турган йигитларга юзланди: — Бу йигитни катта йўлга чиқариб қўйинглар...

У хона сохибининг гапини диққат қилиб, ажабланиб эшитганига қарамай, бу одамнинг самимиятига кўнглида ишонмаган эди. Никоб тақиб, ҳар қадамда минг бир киёфага кирадиган корчалон кишилардан шафқат ёки марҳамат кутиш ортиқча. Бундай одамлар аксари фақат манфаат юзасидан иш тутиб, керак бўлса, туққан онасини ҳам алдаб кетади. Бунинг устига, у бир ўлимни бўйнига олган, ҳаммаси тугади, деган қарорга келган эди. Лекин ҳозир ялтироқ таклифнома қоғози, гувоҳнома, бир ҳовуч сариқ чақа солинган эски копчик кўлига тегиб, катта йўл тўғрисидаги буйрукни эшитгач, юрагида умид йилт этди. Эй худо, наҳотки, бутун қийноқлар орқада қолиб менга қайтиб озодлик насиб қиляпти, деб ўйлади.

Сипо йигитлар учинчи қаватга олиб чиқишган пайтда, атрофга қараб кун билан туннинг фаркига борадиган аҳволда эмасди. Тўрт йигит етагида кенг-мўл хонани тарк этиб, зинадан пастга тушаётганида, барча чироқлар ёниқ, демакки, тун эканлигини пайқади. Мени бу ерга келтиришган кечадан буён неча тун ўтди экан, тушунмаяпман, деган гап хаёлидан кечди.

Ниҳоят, оқиш-қизғиш бинодан узоқлашиб, йигитлар уни нимқоронғи, эгри-бугри йўлкадан олдинга бошлаб кетишди. Шу аснода у эс-ҳушини йиғиб, ўзи нима бўлаётганини англашга уринди. Бурҳон Шарифни душман деб билган кишилар уни бекордан, осонликча қўйиб юборишлари ақлга сиғмайди! Еганича калтак еди, энди ҳар-ҳолда қадамини ўлчаб босади, деб тутқунликдан бўшатишган бўлса, бунга чидаш мумкин. Аммо кўчада бир кур айлантириб, ўзини қандай тутишини томоша қилиб, қайтиб ичкарига олиб кетишса-чи? Еки унга ишонмай, шубҳаланган, изидан тушиб текшириш, кейин чора кўришни ўйлаган бўлишса-чи? Мабодо, Бурҳонни қўлга туширишиб, уни қўйиб юборишмадимикин? У «меҳмон» бўлган бинодаги хоналарда кимлар бор, қачон тутилган — билиш кийин!... Афтидан, бинода унга юзлашганлар корчалонларнинг энг катталари эмас. Ундайлар ўзиникиларга ҳам бемалол кўринавермайди, парда орқасида туриб иш тутади, дейишади. Лекин улар ҳамма нарсадан хабардор, унинг қисматига тегишли кўрсатмани ҳам ўшалар беришган, албатта. Фақат, кўрсатма нимадан иборат?! У умидланганидан кучга кириб, дадил олдинга кетяпти-ю, нега юраги орқага тортяпти? Ҳозир кўнгли бунчалик ғаш бўлмаслиги керак эди-ку!..

Ярим соат чамаси юришгач, икки томони қуюқ дарахтзор йўлка тугаб, рўпарада ялтираб, тунда дарёга ўхшаб ётган йўл, маржондек тизилган чироқлар кўринди.

— Ана, катта йўл. Бу ёғига ўзингиз боравурасиз, ока, — деди унинг худди пинжига суқилиб келаётган йигит.

Ҳамроҳлари узилиб қолишиб, у ҳамон нима бўлаётганини англаёлмаган кўйда секин илгарилади.

Беш-ўн қадам босгач, беихтиёр тўхтаб, орқага эҳтиётқор ўгирилиб қаради. Қаради-ю...

Йигитлар ғуж бўлиб, қотиб туришганини, олдинга чўзиқ узун бир қўлни кўрди.

Шу пайт тўппонча қарсиллаб отилди.

У оёғи ердан узилиб, яна ерга теккандек ҳолатни туйди. Чайқалиб кетди. Бироқ йиқилмади. Энди ўзи учун ҳеч нарсанинг аҳамияти йўқлигини ҳис этиб, йигитлар томон мағрур ўгирилди.

Тўппонча кетма-кет қарсиллади.

У ўзи истамаган, кутмаган ҳолда тиз чўкди. Сўнг ерга оҳиста чўзилди.

Пичирлаб фақат биргина сўз — Ҳалима, деди...

Ердан
Ўзин баланд кўтариб,
Қайтиб
ерга ургандек шамол —
Чўққиларни бир қатла кўриб,
Ногоҳ қулаб кетдим,
ойжамол.

Қулаб кетдим —
Узилиб кундан,
Бошим билан
тун деган жарга.
Айтган каби, қисматинг менман,
Кўз олдимга
тортилди парда...

ИККИНЧИ МАНЗАРА

ПАРВОЗ

6

Унга негадир ўзи қоп-қоронғи, узун бир йўлакда кетаётгандек туюлди.

Анчадан кейин, йўлак тугаб, офтоб чарақлаб турган ажиб бепоён зангор водий бошланди.

У ўзининг ҳавода илғар-илғанмас заррадек енгил парвоз қилаётганини сезди. Водийни узоқ айланди ва бирдан...

Зангор водий ўрнида катта йўл этагидаги кимсасиз, ғариб дарахтзорга келиб қолди...

қуриган бир дарахт остидаги чукурликда шох-шаббага кўмилиб ётган қандайдир жасадни кўрди...

жасад унга жуда-жуда таниш эди...

эй, бу мен-ку, деб юборди тикилиб туриб.

У жасади қобиқ сингари ерда ётгани, ўзи эса тухумни ёриб чиққан паррандага ўхшаб учиб юрганига ниҳоятда ажабланди.

Инсон дунёда фақат бир марта яшаб, бир марта ўладиган ожиз банда эканлигидан, ўзининг кейинги қисматини аниқ билмайди.

Одам ўлганида, одатда, жисмнинг ҳаёти тугайди, жон, руҳ абадий қолаверади, деган гап унинг қулоғига чалинган, буни қаердадир ўқиган ҳам эди. Аммо барча одамлардек, худди шундай бўлишини тириклигида у ҳам хаёлига келтирмаганди! Ҳозир ўзича, сен қайси эътиқодга бўйсунмагин, ўтганларни хотирлаб зиёрат қилиш, шам ёқишлар муқаддас саналиши бежиз эмас экан-да, деб ўйлади. Нечундир «арвоҳ» сўзини, сўнг арвоҳ-капалакни эслади.

Боя айланиб чиққан бепоён зангор водий уни имлаб, қайтиб боришга чорлаётгандек эди. Бироқ чуқурликда ётган жасадга тикилиб турганича, шўрлик, жафокаш инсон, деган фикр хаёлидан кечиб, ачиниб кетди ва бу жасаддан узилгани билан барибир узоқлашолмаслиги, демакки, ҳали-бери зангор водийга боролмаслигини ҳис этди. Офтоб чарақлаган ажиб водий энди ҳозирча унинг учун шунчаки умид манзили бўлиб қолди!

Бу дарахтзорга у туйқусдан келиб, аввалида бегонадек лоқайд-бепарво яқинлашганига қарамай, шохшаббага кўмилиб, бузилиб-иркитланиб ётган жасад ўзиники эканлигини аста-секин бутун даҳшати билан англай бошлагач, изтиробга тўлиб дам сайин чуқурлик устида нотинч парпираб-чарх уришга тушди. Жисми токи ором топмагунича унга ҳам осойишталик насиб этмайдигандек эди.

Шу алфозда озми-кўпми вақт ўтиб, ахийри аллақандай юк машинаси катта йўлда кетаётганича, дарахтзорга етганида тўхтаганини кўрди. Машинадан бир неча ҳарбийлар ерга сакрашди. Улар дарахтзорни чангитиб кезишган кўйи жасад олдидан чиқиб қолишди. Қуриган дарахт остида, чуқурлик атрофида тўпланиб, бир-бирларига сўз бермай чуғурлашишди.

Кейин, улар жасадни чуқурликдан олиб чиқишди. Чўнтакларини кавлаштириб, бор нарсани кўздан кечиришди.

Кейин, қаёққадир ғойиб бўлишди.

Кейин, яна пайдо бўлишди. Уларга эргашиб, ўз машиналарида миршаблар, тиб ходимлари ҳам келишди. Дарахтзорда катта бир оломон йиғилди.

У ҳамон ўз жасади теппасида маъюс учиб-парпирар, жисмини тезроқ ерга топширишларини интиқ кутар эди. Лекин ҳозир бунга ҳеч ким шошмасди.

Миршаблар жасадни суратга туширишди. Бўй-энини ўлчашди. Негадир жасаддан катта йўлгача ва эгри-бугри йўлкагача масофани ҳам ип тортиб кўришди.

Эгни-устини текширмоқчи бўлиб, у ёқ-бу ёққа ағдаришаётганида, уларнинг бошлиғи олдига ҳарбийлар бошлиғи келди.

— Биласизми, бизнинг қисмимиздан биров қочган эди. Шуни қидириб юриб, буни кўриб қолдик. Манови чуқурда экан. Афтини танимагандан, олиб чиқдик. Бўлмаса, тегмасдик,— ҳарбийлар бошлиғи уялгандек, икки бети қизарди. — Чуқурни ҳам балки текшириш керакдир. Ундан ташқари, ёнидаги ҳужжатлар менда эди, марҳамат!..

Миршаблар бошлиғи эски қопчиқ, гувоҳнома, таклифнома қоғозини аллақандай беписандлик билан қўлига олди. Биринчи навбатда гувоҳномани очиб, кўз югуртирди.

— Ие, Бурҳон Шариф-ку! — деди бехос илжайганича. Ҳаяжонланиб, жасадга энгашиб қаради. — Ҳа, Бурҳон Шариф экан! — деди ўзининг зийраклик қилиб таниганига хурсанд бўлгандек ҳолатда. — Биз бу одамни яхши биламиз! Телевизорга кўп чиқарди. Газеталарда канда қилмай сурати босилиб турарди. Лекин кўча-кўйда ҳам оддий одамдек юраверарди. Жуда зўр одам... эди! Энди ҳаммаси тушунарли. Душманлари уни қийнаб, отиб ташлашган. Мен ўзи, бир куни шундай бўлмасмикин, деб қўркиб юрардим!..— Миршаблар бошлиғи сўзини олижаноб кишиларга хос хўрсиниб, ғамгин оҳангда тугатди.

Икки бошлиқ ўртасидаги бу суҳбат уни эсанкиратиб қўйди.

У, мен кимман ўзи, деб ўйлай бошлади. Ва мана энди сўнгги кунларда рўй берган бутун воқеалар бирма-бир ёдига тушиб, баданини ўқ тешиб, кўкариб-корайган, дабдала ҳолда оёқ остида ётган жасадига олдингидан баттар ачиниб кетди.

Худди шу сонияда бошқа бир нарса унинг диққати-

ни жалб этди: одам эмас, қоғозга қараб иш тутишга одатланган кишилар Бурҳон Шариф билан уни яна адаштиришяпти!

Албатта, Бурҳон Шарифга ўхшашни у хамон ор деб билмайди. Лекин...

Тириклигида, корчалонлар хузурида Абдулла Бурҳонга «айланган»идан иззат-нафси оғримаган, норозилик туймаган эди. Дўсти, биродарини сотмаслик, хиёнатга йўл қўймаслик учун ҳаттоки атайин Бурҳон Шариф «бўлиб олган», бундан ўзича ифтихор ҳам сезган эди! Ўлганидан кейин, ҳозир — бу ерда эса, ўзини қандайдир камситилиб-таҳқирланаётгандек ҳис этди. Гап шундаки, яхшими, ёмонми — ҳар кимнинг ўз гўри-кафани бор. Ахир, қандай бўлмасин, тупроққа топширгунларича, одамлар Абдулла Ҳаким деган киши ҳам дунёда яшаб ўтганини билишлари керак-ку! Дунёдан ўз исми билан кетишдек оддий бир насибага, наҳотки, у ҳақли эмас!

Сўнгги кунларда, мен Бурҳон Шарифман, деб туриб олган Абдулла, ҳозир беихтиёр бўғилиб, сизлар тирик инсонсизлар, ўз ишларингга жиддийроқ қаранглар, биродарлар, ахир, мен бошқаман, деб бор овозда ҳайқиргиси келди. Аммо жисм билан руҳ бир-биридан узилганида, жисм ҳам, руҳ ҳам гапиролмас экан! У ўзининг безабон эканлигини пайқаб, паришонланиб қолди. Абдулла ўлганидан кейин ҳам, Бурҳон Шариф билан унинг киндиги узилмаган экан! Демак... демак, биргина чора — бу англашилмовчилик, бу даҳмазалардан ниҳоят қутулиб, осойишталик топиш учун, у фидоийларча иш тутгани хаққи, Бурҳон Шариф ҳам энди унга қандайдир ёрдам бериши керак! Худди шундай: Бурҳон Шариф тезрок ёрдамга етиб келишини кутишдан бўлак илож йўқ!..

7

Миршаблар қотиллик юз берган жойни ахийри текшириб бўлишиб, одамлар қуршовида, ерда чўзилиб ётган жасадни замбилга солишганча, тиб ходимлари миниб келган машинага ортишди.

Жасади билан бирга, у ҳам машинага кўнди.

Машина йўлга тушди.

Бу — уч-тўрт кун бурун кўрган, унга таниш ўнқир-чўнқир, дала-дашт йўли эмас, афтидан, тўғри шаҳарга борадиган катта йўллардан бири эди. Ў, кетганимда

нега мени бу йўлдан олиб кетишмаган экан, деб ажабланди.

Куз куни, кечки пайт эди. Шаҳар олисдан ботаётган қуёш нурлари остида алвонланиб, бўртиб кўзга ташланарди. Ажиб мискин, шунинг баробарида, улуғвор, жозиб эди!

Шаҳарга қараб боришаётиб, у қизиқ ҳолатни туйди. Бутун ҳаётида шаҳар билан фақат бир марта сокин-осойишта юзлашган эди. Кейин, кириб келганида, ҳар гал — Ҳалимани кўришга шошган, айрилиб қолгач, барибир эслаган, қўмсаган, ҳаяжон бўғзига тиқилиб, яйраган, азобланган эди! Унинг учун шаҳар — Ҳалима эди!

Ҳозир ҳам, жасади ёнида кетаётганини унутганча, Ҳалима ёдига тушиб, совиган жисми билан қоришиб-бирлашгандек кўйда ҳаяжондан титраб, тириклик пайтидаги сингари саросималаниб қолди. Буниси майли, севгилисига тўлиқиб илтижо қилаётгандек бўлди...

Сен йўқладинг яна бехосдан,
Яна қайтиб
нурланди хаёл.
Ҳам самимий, ҳам соҳибжамол —
Дунёдаги ягона АЁЛ! —
Юксалмоқда руҳим
парвоздан.
Мен бир қушман.
Яраланган қуш.
Бағримдадир
умид ва армон.
Менга берар қайтадан дармон,
Берган каби гўёки фармон —
Ўша дилкаш
илоҳий товуш!
Мен
бу кунни кутгандим йиллар,
Сенга қилиб
фақат илтижо.
Мана,
Келди гўзал бир дунё!
Бир кун
тошиб-оққандек дарё,
Кутганида
кургоқ соҳиллар.
Менинг

кўкдан қулаган руҳим —
Кўкда
бугун урар гирдибод.
Ҳаёт — энди бўлгандек бунёд,
Бунёд бўлиб —
сендек паризод...
Менинг севинч,
менинг андуҳим!..

Шу аснода, у ўз ҳолатига ўзи ажабланди: жисм ва руҳга — иккига бўлиниб, икки одамга ўхшаб турганида, Ҳалимага бағишлаб қачонлардир ёзган шеърлар ҳамон унинг хаёлида айланмоқдами?! Азалдан инсон кўркиб-ваҳимага тушган ўлим, аслида, ҳеч нарса — шунчаки бошқа намойишга киришдан иборат эканми?! Абадиятга иқрор бўлиб, табитдаги доимий шакл ўзгаришини яхши билганингга қарамай, ҳаётнинг одатдагидек бундай давом этишига нечундир акл бовар қилмайди! Бу аллақандай буюк бир телбаликка ўхшайди!

У ҳозир Ҳалиманинг ўз ёдидан кўтарилиб кетмаганига ҳам ажабланди. Мен энди бундан сўнг, жасадим дафн этилиб, зангор водийга борганимда ҳам — ҳеч қачон Ҳалимани унутмасам керак, деб ўйлади. Албатта, бу Ҳалимага боғлиқ. Ҳалима мени эслаётган бўлса керакки, мен ҳам эсладим! Руҳлар орасида хабардорлик бор нарса, биз фақат бунга кўпинча аҳамият бермаймиз, дейишади-ку!

Йўлда алам-изтиробга чулғаниб кетаётган эди; унга, севгилисини эслаб, бир оз таскин-тасалли насиб этгандек туюлди.

Кеч қоронғиси тушаётганида машина шаҳарга етиб келди.

Мўъжазгина касалхоналардан биридаги икки ён томонида баланд сўрилар бўлган, эски ҳаммомларни эслатган бадбўй, ифлос бир хонада жарроҳлар Абдулланинг баданидаги ўкларни олиб ташлаб, яна нимадир излагандек, жасадни бемалол тилкалаб чиқишди. Ниҳоят, ҳидни кеткизадиган суюқ-бинафшаранг дори билан ювиб, жасадни узун-юпқа бир халтага солиб қўйишди. Буришиб-бужмайиб, пўст ташлаган қўлларини совун билан узоқ ишқалаб ювиб, жарроҳлар шундан сўнг ўша хонанинг ўзида, бир чеккада ўтирганча, терговчилар учун ўлимнинг содир бўлиши сабаблари тўғрисида шошмасдан хулоса ёзишди. Буларнинг ҳаммаси оғир, кўнгилсиз, дахшатли эди.

Инсон дунёда барча кўргиликларга чидаши мумкин, бирок ўлигим хор бўлмасин, дейди. Ҳалиманинг олдидаги гуноҳини айтмаганда, одамлар, ҳаёт олдида ҳеч қандай айби йўқлигига қарамай, вахшийлик, номардлик натижасида унинг ўлиги хор бўлган эди. Ҳаммадан ҳам дахшатлиси — бу аёвсизлик яна қанча давом этишини билиб бўлмасди!

Кутилмаганда хонага идорада Абдуллага ўхшаб оддий вазифада ишлаган йигитлар, Ҳасан ва Очил деган унинг тенгдош дўстлари кириб келишди. Шу паллагача нукул оворагарчилик кўрганидан, миршаблар бунчалик тез ҳаракат қилиб, идорадагилар бундай дарров — шу окшомнинг ўзидаёқ, қаёқдандир одам топиб юборишади, деб ўйламаган эди. Дунёда ҳар қалай инсоф йўқ эмас экан! Хайрият!

Ҳамкасблар хонадаги навбатчи ўсмир билан қизга қоғоз кўрсатишиб, уларнинг қўлига негадир пул ҳам қистиришиб, жасадни қийналиб кўтаришганча, эшикка йўналишди. У бир оз суюниб, ховликиб, уларнинг изидан капалакдек учди.

Ховлидаги тор бир йўлкада йигитларни енгил машина кутиб турарди.

8

Тун аллақачон бошланган, кўчаларда одамлар сийрак тортишган эди. Лекин уммондаги кемалардек, машиналар ҳамон бир маромда юзишмокда. Шаҳар ўзининг тирикчилиги билан банд.

Дўстлари минган машинага ўрнашганича, йўлда кетишаётиб, унинг хаёлига биринчи навбатда, энди бизни қаёққа олиб боришаркин, деган гап келди. Жасадни касалхонадан тўғри қабристонга олиб боришмайди, албатта. Сен қайси аҳволда, Бурҳон Шарифми, Абдулла Ҳакимми — ким бўлмагин, ўзбекчилик — расми-русмга риоя қилмай қўйишмайди! Фақат, буни қаерда амалга оширишади? Бундан ҳам олдин, хозирги турки-тароватига караб, ҳамкасблари Абдуллани танишганмикин?! Улар танишган тақдирда, бир-икки кўришган, яхши билишганига қарамай, барибир, ижара уйда уни кутган ҳам, кузатадиган ҳам йўқ! Демак, идорага олиб бориб ўша ердан чиқаришадими?!

Тўхта! У олдинги ўриндикда ўтириб кетишаётган оғайнилари келишгандек баббаравар хўрсинишгани-

дан, сергакланди. Сен аввал булар нималар дейишини эшитишинг керак!

— Эй, падарига лаънат, дунё шу экан!— деди машинани ҳайдаб бораётган Ҳасан, кўп ўтмай, паст товушда.

— Бечора... Одам ишонгинг келмайди. Мен хабар топганимда, бирдан тахтадай қотиб қолдим. Ўзимча, биронтаси ҳазиллашаётгандир, деб ҳам ўйладим,—тўнғиллади дўсти сингари овозини кўтармасликка тиришиб, Очил.

— Вақтида одамнинг қадрига етмаймиз. Кейин, қарасанг, пақ этиб...

— Ўлим-ку, ҳамманинг бошида бор. Лекин бунакаси... ёш, тоғдай йигит! Шуниси ачинарли!

— Ўзи бу бошқача эди. Тўғри, самимий. Айниқса, ҳеч кимга ўхшамаган чиройли, боладай содда куларди.

— Хотини, албатта кунини кўриб кетади. Болаларига қийин! Ўғли олти, қизчаси энди тўртга кирган экан...

— Биз майли, катталарни айтаман. Ўзи ҳеч қачон ўлмайдигандек муомала қилишади. Биронтаси бундай қўшилиб келмади. Ҳаммасининг шу кеча онаси туғиб ётибди.

— Улардан ҳам ортиқча хафа бўлмаслик керак. Ҳозир идорада ярми одам йўқ. Учтаси сафарда, иккитаси дам оляпти. Бизни имилламай уй-уйдан топтириб, юборишганига ҳам шукр!

— Дарвоқе ҳалиги... Абдулла кўринмайди? Уйига кетмаганми, ишқилиб?

— Ичиб олиб, кайф устида қишлоғи эсига тушиб, кетган бўлса, балки кетгандир. Ким билсин! Баъзан шунака одати бор. Онасининг қабри устида ётиб, бир-икки кун обидийда қилиб, қайтиб келади. Лекин шу зиёратни айтмаса, қишлоқда унга кўзи учиб турган киши қолмаган.

— Менимча, ишга келмаслик учун албатта унинг қишлоққа бориши шарт ҳам бўлмаса керак.

— Ҳеч шарт эмас! Умуман, бирон ерда санқиб юрган ёки думалаб ётган бўлиши ҳам мумкин. Ўз дўстимиз-ку, аммо қаттиқ ичиши барибир ёмон! Биров эшитмасин, икки ойча бурун ҳушёрхонага тушиб қолган экан. Бурҳон Шариф бориб, мирбашлардан илтимос қилиб, олиб чиққан.

— Бурҳон Шарифнинг бағри кенглиги! Бу шундан

фойдаланиб юрарди. Энди унака ҳимматли одамни тополмайсан! Оркасига тепиб ҳайдашади.

— Мен ҳам уни бирон ҳунар кўрсатмадими, деб ҳозир ўзимча қўрқиб ўтирибман. Мавриди эмас. Бу ёқда Бурҳон Шариф ўлмаганида ҳам, билинмасди.

— Аввалдан бир қамчи шоирлик ҳам бор шекилли, бу болада?

— Бор. Шеър-пер ёзиб юради. Тўрт-бешта нарсаси чиккан. Лекин бундай шеър ёзаман, деб қишлокдан келадиган кўп. Баъзиси уйланиб, баъзиси ичиб йўк бўлиб кетади. Ҳозирги замонда анча-мунча китоби чиққан одамларни ҳам биров менсиб, дарров шоир деявермайди. Булар-ку, шеърга ишқи тушган шунчаки ҳаваскор...

Ҳасан билан Очил шундан сўнг — бундай пайтларда кўпинча бўлганидек,— отнинг пишқирганига ўхшаб, яна бир карра хўрсиниб қўйишди.

У Бурҳон Шариф тўғрисидаю ўзи ҳақда оғайнилар қайси йўсинда сўз юритишлари мумкинлигини ҳеч қачон хаёлига келтирмаган, бундай очиқ гапни илк дафъа эшитиши эди! Одамлар одатда, юзингга қараб эмас, орқадан сенга тўғрироқ баҳо беришади, тириклигингда сен буни билишинг керак эди, деб ўйлаб, алланечук ўкинди. Аммо шу дамда бу муҳим эмасди... Ҳамкасбларига қўшилиб касалхонани тарк этишганида, у, биродарларим ҳарҳолда миршаблардек адашишмагандир, дардисар бу жасадни, қандай турқи-тароватда бўлмасин, албатта танишгандир, деб умидланган эди. Бундан ташқари, «Бурҳон Шариф қаерда юрибди экан?! Сафари тугаб, идорага, уйига қайтганмикин?!»— деган хаёлга борган, балки қайтгандир, деб ҳам умид қилган эди. Шу боисдан, энди бутун иш хамирдан қил суғургандек осон кўчади, ана-мана — жасадимни тупроққа элтиб топширишади, шу билан ҳаммаси тамом, деб ўйлаган, ишонган эди! Тенгдош-дўстларининг гапсўзларига диққат қилиб, у бир лаҳза бурун сеза бошлаган осойишталик яна барбод бўлди. Дунёда қоғоздан қоғоз туғилиб, кейин иш чигаллашиб кетавериши қонуният эканлигини ҳис этди. Миршаблар тўлдирган қоғозлар ҳам аллақачон ҳаракатга келиб, муайян бир таассурот уйғотишганига шак-шабҳа йўқ эди!

Бироқ шу паллада у негадир ўзидан кўпроқ яна Бурҳон Шариф тўғрисида ўйлаб, ташвишлана бошлади. Унинг изтироб чекаётгани майли, бу ҳолда Бурҳон

Шарифга жабр бўлмайдими?! Икки ўртада Бурҳон Шариф куйиб қолмайдими?!

Айни фурсатда пайқади: ҳа-а... унинг жасадини машинада ўзининг ғариб кулбаси ёки идорага эмас, Бурҳон Шарифнинг уйига олиб кетишяпти!..

9

Эскидан шаҳар ҳаётининг эзгу жиҳатлари билан бирга, бемаъни томонлари ҳам кўп.

Масалан, у шунча яқинлик, қадрдонликка қарамай, Бурҳон Шарифнинг уйини кўрмаган; тахминан билади, холос. Фақат у эмас, манови йигитлар ҳам олдин ишлари тушмаган; ана, қўлларида қоғоз, машинани ҳар дамда тўхтатиб, ундан-бундан суриштириб, кўчадан-кўчага ўтиб юришибди.

Ниҳоят, машина беш қаватли кўримсиз бир уйнинг олдига келиб, уч-тўрт киши куйманиб турган йўлак эшигида тўхтади. Кейин, одамлар пичирлашиб, нимани-дир шошмасдан, узоқ машварат қила бошлашди.

«Эй худойим, бахтиқаро бандангга бундан бўлак жазоинг йўқмиди?!»

У ҳаттоки тириклигида ҳам ҳис этмаган чексиз-баёнсиз ғуссага чулғанган эди! Энди ҳамма нарса ҳал бўлди. Энди Бурҳон Шарифдан, етиб келиб, бирон ёрдам кўрсатишидан умид йўқ. Энди тақдирга тан бериш керак... Уни бировнинг номи билан, бировнинг уйидан чиқаришади! Бировнинг бола-чақаси унинг бошида айтиб йиғлайди! Бировнинг кафани, бировнинг тобути!.. Ўша, бировнинг ўзи эса, бу гаплардан бехабар, қаерлардадир юрибди! Қани, мен бошқаман, деб ҳайқира олсангу сени кимдир эшитса!..

Энди у жасадини тезроқ ювиб-кафанлаб, кўмишларини кутиши керак, вассалом! Қанчалик ўртаниб-азобланмасин, бу барибир натижа бермайди!..

Йўлак эшигида тўпланганлар ахийри машинадаги «юк»ни кўтаришиб, инқиллаб-синқиллаганча, бешинчи қаватга олиб чиқишди. Чироқ порлаб турган, дераза-лари ланг очиқ хона ўртасига ётқизиб қўйишди.

У ҳам жасадига эргашиб келганича, дераза токчасига беозор қўнди.

Уйни йиғи-сиғи, нола-фарёд тутган эди.

Аммо хонада ҳали бироита ҳам аёл кўринмасди. Эркаклар бир-бирлари билан ҳамон пичирлашиб, хона-

да негадир чарх уришарди. Улар жасад атрофида анча уймалашишди. Юзини очиқ қолдириб, тоза бир матога ўрашди. Хона ўртасига янги бир қалин кўрпача тўшашди.

Шундан кейин, эркаклар хонани тарк этишгач, учтўртта ёш-қари аёл кириб келди. Улар қариндош-уруғлар бўлишса керак, бошларини чайқаб, кўзёш тўкиб, номард дунёни астойдил қарғашди.

Қейин, бўшаган хонага кўк кийиб, бошини ҳам кўк дурра билан танғиган, Бурҳон Шарифнинг хотини бўлса керак — миқти бир жувон юлқиниб, телбаланиб кириб келди. Ўзини тўғри жасаднинг устига отди. Инграниб, ожиз йиғлашдан муштлари билан кўксига уриб, аста-аста қаттиқ надомат чекишга ўтаверди. Бошидаги дурраси бўйнига сирғалиб тушди. Сочларини, юзини юлиб-тимдалай бошлади.

— Бегим!— нидо қилди жувон.— Ўргилай, бегим! Сизнинг ўрнингизда мен ўлсам бўлмасмиди, бегим! Мени, болаларингизни кимга ташлаб кетяпсиз, бегим! Бизга озгина раҳмингиз келмайдими, бегим?!

У жувоннинг ночор аҳволини кузатиб туриб, беихтиёр кўнгли бузилгандек бўлди. Бурҳон Шариф, жилла қурганда, ҳозир остона кечса, нима қиларди! Бу даҳмаза, бу дилсиёҳликка чидаш мушкул! Лекин кейин иш бундан ҳам оғир кўчади. Наҳотки, Бурҳон Шариф — ақалли юрагида, қандай савдолар юз бераётганини сезмаётир?! Наҳотки, иш деб, ташвиш деб, дунёни унутиб қўйган Бурҳон Шариф?!

Куз кечалари ҳамиша салқин, нотинч, кўнгилсиз бўлади.

Ана, бу тун ҳам аёз туриб, тўзон кўтарилиб, кутилмаганда шатир-шутирлаб, эзганича ёмғир ёға бошлади.

Унга ҳозирги ҳолат билан бу ёмғирда табиий бир уйғунлик бордек туюлди...

Ёмғир ёғар.
Ёғар ёмғир.
Булут йиғлар.
Кўк йиғлар...
Бу —
балки, илк қўшиқлардир,
Балки,
сўнгги қўшиқлар?!

Ҳеч ким билмас!
Билмас шоир —
Гарчи
ҳислар илоҳий.
Ёмғир ёғар.
Ёғар ёмғир.
Умид — қалбнинг паноҳи.

Бу дунёда мангулик бир
Нарса йўқ,
дер ошиқлар.
Мен билмадим...
Ёғиб ёмғир,
Ёғмоқдадир
қўшиқлар!..

У қачонлардир ўзи Ҳалимага бағишлаб ёзган шеърларни нега яна эслаётганига тааҗжубланди... Ўз мурдаси ёнида, мотамхонада эканлигини ўйлаб, хижолат чекиб, ҳамон йиғлаб, чуқур хасратга чўмиб ўтирган микти жувонга секин, кўрка-пуса қаради. Жувоннинг аҳволи чиндан аянчли эди.

Бироқ бу гал у жувонни фақат четдан шунчаки кузатиб қолмай, олдин кўрмагани учун ҳам, Бурҳон Шарифнинг рафиқаси шу экан-да, деб қизиқсиниб, афти-ангорига эҳтиёткорлик билан разм солди. Кейин...

Эси оғиб, ногаҳон бақа бўлиб қолди.

Тавба! Ахир, бу... Ҳалима-ку!

Хона ўртасида бошидаги дурраси бўйнига тушиб, куйиб-адо бўлган бир кўйда ўтирган жувон албатта олдинги Ҳалимага кам ўхшарди. Йиллар ўтиб, жуссаси ҳам, қиёфаси ҳам ўзгарган. Лекин барибир бу — ўша Ҳалима эди! Одам танимайдиган шу ҳолатда ҳам, у Ҳалимани таниди!

Эслаб, кўмсаб, кўчаларда тентираб излаганида, Ҳалиманинг шундай ўз яқинида, қадрдон бир уйда эканлиги унинг хаёлига келмаган эди. Тақдирнинг ўйинини кўрмайсизми!

Шу кунлар — Бурҳон Шариф унга, у Бурҳон Шарифга айланиб кетганида, икки инсон ҳаётининг гирдибоди қизиқ бир нуқтада ниҳоясига етади, деб ҳам ўйламаган эди. Тақдирнинг ўйинини кўрмайсизми!

Қандай бўмасин, Ҳалима ундан, у Ҳалимадан кочиб

қутулолмаганди! Унинг жасади бошида Ҳалиманинг мотам тутиши қонуният эди!

Қочиш мумкин
дарддан, балодан.
Қор-ёмғирдан.
Нохуш ҳаводан.
Балки, сукут.
Балки, садодан...
Муҳаббатдан қочиш
қийинроқ.

Бахтдан қочиш мумкин.
Бемалол.
Бахтсизликдан?
Мумкин. Эҳтимол.
Сен
ўзингдан
қочарсан яққол...
Муҳаббатдан қочиш
қийинроқ.

Бу не тушки,
сени уйғотган —
Солиб бутун юракка титроқ.
Мумкин қочмоқ ҳатто ҳаётдан...
Муҳаббатдан қочиш
қийинроқ.

У ўзини овутиб-алдаб, ўзича йиллар бўйи инониб юрганига қарамай, аслида, Ҳалима уни унутган эди!

Ҳалима унга эмас, Бурҳон Шарифга меҳрини изҳор этиб, у эмас, Бурҳон Шарифни ўйлаб, кўксини пора қилаётир!

Адашиб-улоқиб, уйи эшигидан кирган бу жасад Абдулланики эканлигини Ҳалима билгани ҳам, кейин сезгани ҳам йўқ!

Аммо буни ҳис этиб, ҳозир у Ҳалимадан ўпкаланмади. Ҳалимани бевафо деб айбламади. Ўз қисматидан ўксинмади ҳам!

Дунёда мард бўлиш керак! Айтиш қийин... Абдулла билан икки томчи сувдек ўхшаш келгани учун, Ҳалима Бурҳон Шарифни ёқтириб қолгандир?! Еки, ҳаёт йўлида учратиб, Бурҳон Шарифни Абдулладан ҳам кўпроқ севгандир?! Еки, Бурҳон Шарифга нисбатан одамлар-

нинг меҳрини туйиб, Ҳалиманинг юрагида ҳам чексиз меҳр уйғонгандир?!

Умуман,Бурҳон Шарифни яхши кўрмай бўлмайди! Ахир, яхши кўрганидан, Абдулланинг ўзи унга хаттоки жонини топширди-ку!

Ҳалима бекорга нидо қилмаяпти:

— Бегим! Ўргилай, бегим!..

У ҳозир яна бир нарсани ҳис этди: Ҳалима тўғрисида энди ҳадеб ўйлайвермайди! Ҳалимага бағишлаб ўзи бир пайтлар ёзган шеърларни ҳам энди ҳеч қачон эсламайди!..

10

«Аввалдан рўй берган англашилмовчиликни охиригача тузатиб бўлмади. Бурҳон Шариф етиб келмади; ҳеч қандай ёрдам кўрсатолмади. Демак, бу иш ўз роҳиравишида тугайди!»

Шундай фикрда тўхтаб, тақдирга тан берган бўлсада, ўша кечаси ҳам, эртаси куни ҳам у барибир, Бурҳон Шариф балки етиб келар, даҳмазани бартараф қилишга уринар, деб кутди. Алланечук умидланди.

Тун ўтиб, тонг ёришиб-ёришмасдан уйга эркак-хотин, одам ёпирилди.

Унинг жасадини ювиб-кафанлаб, омонатгина «кийинтирган» бўлишди. Кейин, тобутга солиб, усти очиқ машинада йиғи-сиғи билан ўзи ишлаган идорага олиб келишди.

Идора биноси пешайвонидаги баланд бир тахта устига тобутни ўрнитаб, ярим соат чамаси атрофидан айланишди. Шундан сўнг, мотам мажлиси ўтказилди.

У ўз жасади пойида ҳуркибгина ўтирар, тирик одамлар ёктирадиган керакли-кераксиз расми-русмлардан толиққан эди.

Видолашиш учун келганлар пешайвонга сиғмай, кўчагача тошиб чиққан эди! Одамнинг бундай кўплигидан у бир томондан, хижолат чекиб, иккинчи томондан, баттар сиқилиб кетган эди. Одамлар албатта Бурҳон Шарифни ҳурмат қилиб келишган, тўпланганларнинг аксарини у тириклигида узоқдан ҳам кўрмаган эди!

Аммо шу палла ақл бовар қилмайдиган бир ҳолат уни, айниқса, қийнаб, саросималантириб қўйган эди.

Идоранинг энг катта раҳбари — Бош бошқармаининг бошлиғи пинжида, бутун видолашув маросими давомида бир қадам ҳам жилмай... у ўлими олдидан,

тақа шаклида қурилган уч қавватли оқиш-қизғиш бинонинг учинчи қаватида юзлашган чўтир-ғилай киши турарди. Чўтир-ғилай худди ўз фарзандидан айрилиб қолган отага ўхшаб, афтидан, қаттиқ изтироб чекар, қўлида рўмолча, кўзларини ҳадеб ишқалаганча, артиб қўяр эди. Бу ҳам майли, бошқарма бошлиғи, елкаларини сийпалаб, ғилайга таскин-тасалли беришга уринарди.

У, дала-дашт қаъридаги бинода ўзи билан маҳзун кўйда, дўстона-беозор гаплашган бу одам тўғрисида ҳозир беихтиёр, менинг ўлимимни истамаган, қўли остидаги сипо йигитлар эса, бунга итоат қилмай, барибир ўлдиришганмикин, деган хаёлга борди. Лекин тезда, ундай бўлиши мумкин эмаслигини ўйлаб, ўшандаёқ бу одамга, умуман, корчалонлардан бирортасига ишонмаганини эслади!

Мотам мажлиси тугагач, жасадни ниҳоят қабристонга олиб боришди.

Бу ерда яна кичик бир йиғин бўлди.

Йиғинда, ахийри ўзини қўлга олгандек, чўтир-ғилай ҳам ўртага чиқиб, қисқагина нутқ сўзлади:

— Биродарлар! Номардлик юз берди. Бурҳон Шарифдек инсондан айрилиб қолдик. Лекин инсон енгилмайди! Бурҳоннинг ҳар қатра қонидан ўнлаб, юзлаб мардлар униб-ўсиб чиқади!.. Гўрингда тинч ёт, Бурҳон, жигарим. Сенга ваҳшийлик қилганлар жазосини тортмасдан қолмайди. Биз бунга ваъда берамиз...

Мана, шу сўнгги дамгача Бурҳон Шариф етиб келмади.

Бурҳон Шариф номи билан Абдулла Ҳакимни тупроққа топширишди...

УЧИНЧИ МАНЗАРА

ГЎР АЗОБИ

II

У жасади билан бирга қандай қилиб қабрга кирганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Парпираб, чарх уриб, қабрдаги дуч келган кавакдан жой олганича, энди буёғи нима бўларкин, деб пойлай бошлади.

Қабр устида кимдир ширали товушда Қуръон тиловат қилаётганини ғира-шира эшитди.

Кейин, тўп-тўп оёқ шарпаларидан одамлар дафн маросимини тугатиб, унинг жасадини ёлғиз ташлаб кетишаётганини ҳис этди.

Ана, қабр устидаги охирги киши ҳам етти қадам узоқлашгандек бўлди.

Шу пайт қабр ичи бирдан ёришди. Жасад ётган тор жой ўз-ўзидан негадир анча кенгайди.

Айни сонияда бехосдан лаҳад ичида икки хушрўй йигит жонланишди.

У ўзича оббо, корчалонлар энди шўрлик жасадни ҳам тинч қўйишмайди шекилли, яна бурдалашмоқчими, куйдириб ташлашмоқчими, нимадир қилишмоқчи, албатта, деб ўйлади.

Йўқ, дарҳол ҳушёр тортди: булар хушрўй йигитлар қиёфасида келган фаришталар бўлишлари керак! Одамлар Мункар-Накир, деб гапириб юришарди!

Фаришталар жонланишгани заҳоти, жасади ўрнидан туриб ўтирганини кўриб, у ҳайрон қолди. Бироқ бошқа бир нарса уни бундан ҳам кўпроқ ажаблантирди: фаришталар билан жасад эмас, жасад номидан унинг ўзи тилга кириб, эшитилар-эшитилмас паст товушда гаплаша бошлади.

— Исминг нима, осий банда?!— сўради ундан икки фариштадан бири.

— Менми? Мен Бурҳон Шарифман,— деди у жасадига ишора қилиб.

— Ўйиннинг ҳожати йўқ, осий банда! Барча ўйинлар нариги дунёда қолди. Тирик одамларга хос бемаъниликлар сен учун тугади. Тўғрисини гапир,— деди фариштa.

— Тўғриси, мен Абдулла Ҳакимман. Лекин Бурҳон Шариф деяверишиб, охирги пайтда бунга ўрганиб кетдим! Хафа бўлмайсизлар... Мен бу жасад билан жуда кўп оворагарчилик кўрдим. Шунчаси етади! Мени қўйворинглар. Мен зангор водийга бормоқчиман.

— Шошма, осий банда. Аввало, зангор водий сенга узоқдан бир кўрсатилди, холос. Сен у ерга қайтиб ҳеч қачон боролмаслигинг ҳам мумкин. Бундан ташқари, шу жасад сеники; сен у билан бирга дунёда қандай яшаганлигинг ҳақида ҳисоб беришингга тўғри келади. Шунга қараб, қисматинг белгиланади. Демак, сен бу жасадни ташлаб, ҳеч қаёққа кетолмайсан.

— Онам раҳматли ҳар кимнинг ўз номаи аъмоли бор, фаришталар ёзиб боришади, дердилар.

— Гапни кўпайтирма, осий банда. Сен яшаган дунёда гуноҳкор одам ҳакамнинг олдида жавоб беришга мажбур, шундай эмасми?! Бу дунёда ҳам ҳар ким ўзи қилган ишларга ўз тили билан ўзи иқрор бўлиши керак.

— Мен нимага иқрор бўламан?! Отасиз ўсдим; отамни бекорга қамаб, йўқ қилиб юборишган. На акам, на укам бор. Биргина волидамдан ҳам айрилдим. Кейин, севгилим мени тарк этди... Бутун умрим кун кўриш учун қулдек ишлаб, очлик-юпунликда, ғарибликда ўтди. Шунча кулфат етмагандек, мени қийнаб, ёвузларча ўлдиришди. Ўлигим сарсон-саргардонликка учради...

— Сенга гуноҳларинг учун фоний дунёда жазо берилди. Боқий дунёда ҳали яна жазони тотиб кўришинг аниқ бўлиб турибди,— гапга аралашди иккинчи фаришта.— Сен ўзингни бу қисматдан фориғман, деб ўйлама.

— Муҳаббатда бир оз бебурдлик қилганимни айтмаганда, менинг қанақа гуноҳим бор экан?!

— Билмайсанми?! Қачондир ақалли бирон марта Оллоҳга сидқидилдан ибодат-илтижо қилганмисан?! Сен умринг бўйи ҳаттоки Оллоҳнинг борлигига ҳам гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай яшагансан... Хўп, умрингда қайсидир пайт бундай эс-ҳушингни йиғиб, ўзингни пок тутиш ҳақида ҳеч ўйлаганмисан?! Йўқ, сен кун ора бўкиб ичиб, бўлган-бўлмаган таомни еб, пок-нопок жойларда ётиб-туриб, шуни ҳаёт деб тушунгансан. Сен ҳайвондек яшадинг. Ҳайвондан ҳам баттар... ахир, ит ўтирган ўрнини думи билан супуради; мушуклар ювинади; қушлар таранади. Сенга бир қатла имтиҳон оламида яшаш насиб этди. Сен бўлсанг, буни ўйламадинг. Ерда тирик мурдадек судралиб, умринг ўтиб кетди.

— Менинг аввалдан омадим юришмади. Кейин, дунёга кўл силтадим... Майли, мен ўзимча виждонли одам эдим, бўйнимдаги гуноҳлар учун қанча жазо бўлса, чидашга тайёрман... Лекин мен бир нарсага тушунмаяпман. Шунча чеккан укубатлардан сўнг, менгаки яна жазо берилар экан, дунёда ўз манфаатини ўйлаб, бировларни топтаган, бировларнинг умрини хазон этган, жиноятни ўзига касб қилиб олган ҳар хил корчалонлар, ёвузларнинг охиратда ҳоли нима кечади?! Ҳа, дарвоқе, пора бериб, улар баъзан худони ҳам

алдамокчи бўлишади. Иморатлар қуришади, катта худойилар ўтказишади, кимларгадир хайр-садака беришади...

— Сенинг бошқаларга ишинг бўлмасин, осий банда. Ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб беради. Оллоҳ барча нарсага гувохдир. У ошкор нарсаларни ҳам, пинҳон нарсаларни ҳам билади. У ҳамма нарсани эшитгувчи, билгувчидир!..

Шу аснода фаришталардан бири қўлини хавога чўзган эди, қўлида вазмин-гарон гурзи пайдо бўлди. Фаришта зарб билан гурзини Абдулланинг бошига туширди. Жасад тилка-тилка бўлиб кетди.

Ажабланарли жойи: жасад қолиб, кавакда биқиниб ўтирганича — у, шундай баёнсиз бир азобни туйдики, хаста бўлган пайтларида ҳам, ҳаётида неча бор калтак еганида ҳам, ўлимга рўпара келганида ҳам бундай азоб борлигини тасаввур қилмаган эди.

Эс-ҳушидан айрилиб, кавак деворига капишиб қолди.

12

Қабр бошига гоҳ болаларини етаклаб Ҳалима, гоҳ Бурҳон Шарифнинг қариндош-уруғлари, гоҳ идорадагилар келиб туришар, баъзан саҳарлар ёки шомларда кимдир марҳумнинг гуноҳларини худодан тилаб, мунгли оҳангда Қуръон тиловат қилар эди.

У қабр ичида, коронғи, зах кавакда ётганига қарамай, бунинг барини ҳис этар эди.

Унинг айрим кунлар қабрдан ташқарига чиққиси келар, аммо қимирлашга мажоли йўқ эди.

У юз йиллик бемордан ҳам ёмонроқ ҳолатни сезар, ўзининг бир оз мадорга киришини кутар эди.

Кунлар шу йўсинда ўтаётиб, рутубатли кузнинг қайсидир булутли оқшоми ногоҳ — унга нихоятда таниш, қадрдон оёк шарпалари қабристонда эшитилгандек бўлди.

У сергакланиб-жонланди. Қабрдаги тешик-туйнуклардан уриниб-суриниб, ташқарига отилди.

Бу орада қабр бошига етиб келган, кўзларида жиққа ёш — хушкомат, чиройли, мағрур киши, — оҳиста тиз чўкди.

Кейин, кўзларидан ҳамон ёш оққанича, кафтига бир ҳовуч тупроқ олиб, ғамгин пичирлади:

— Абдуллажон, укажон... Ғафлатда қолдим. Кечир мени...

«Бурҳон Шариф... Дўстим! Биродарим! Қаерларда эдинг?! Нега вақтида етиб келмадинг?! Мен сени канча кутдим... Тириклигимда бошимга кулфат тушганидан бехабар эдинг — ёрдам беролмасдинг. Лекин дунёдан кўз юмгач, ҳеч бўлмаганда, мени изтиробдан, таҳқирдан кутқариб қолишинг мумкин эди-ку! Сен мендан ҳам кўпроқ ўзингни англашилмовчиликлар, дахмазалардан асрашинг керак эди!..»

Бурҳон Шариф гўёки унинг бу ҳасратли нидосини эшитиб жавоб қилаётгандек, ўйчан сўз бошлади:

— Абдуллажон! Мени кечир... ҳаммаси учун! Мен сенинг дунёда озгина бахтлироқ бўлишингни истаган эдим. Аксинча, мени деб бир куни ўлимга юзлашишингни кутмаган эдим... Бутун-бор гапни сенга батафсил айтиб беришим керак. Биласанми, дунёда эзгуликнинг миллати, ватани бўлиши мумкин. Аммо ёвузликнинг ватани ҳам, миллати ҳам йўқ. У ер бўйлаб гирдибод урган қора бир тўзондир. Замонлар бўйи у одамларни кўз очиргани қўймаган. Нимаики инсонда азиз бўлса, юлқиган, топтаган. Ҳозир ҳам у бошимиз устида айланиб турибди. Мен ўлкамизда жиноят тарихи, келиб чиқиш илдизларини ўрганмоқчи бўлиб, олис шаҳарларга кетган эдим. Бир неча кун кўнглим ғаш, алоқ-чалоқ тушлар кўриб юрдим. Бироқ бундай дахшатли ҳодисалар рўй бераётгани хаёлимга келмаган эди. Ахийри қайтаётиб, йўлда бир даста эски-янги рўзномаларга кўзим тушди. Ўзимга бағишлаб ёзилган таъзияномани ўқиб, юрагим қинидан чиқиб кетди. Лаҳза ичида гап нимада эканлигини ҳис этдим. Сени ўйлаб, эзилиб, сен билан акалли видолашай, ҳурматингни ўрнига қўяй, деб шошилдим. Афсуски, улгуролмадим, Абдуллажон... Қайтганимдан сўнг нималар бўлганини ҳам сенга айтиб берай. Тўғри уйга боришга юрагим бетламай, идорага қараб югурдим. Идора биноси пешайвонига менинг қора ҳошия билан ўралган каттакон суратим осиб қўйилган. Хўп, бу энди аниқ эди. Лекин узун йўлакда Ҳасан билан Очил гаплашиб туришган экан. Мени кўриб эсхоналари чиқиб кетади, деб ўйладим. Қаёқда! Қўлларини шоп қилиб, Абдулла, одам ҳам шунақа беғам бўладими, ахир, биз Бурҳон Шарифдан айрилиб қолдик-ку, дейишди. Уларга индамай, бошқарма бошлиғининг хонасига кирдим. Абдуллажон, ўзинг била-

сан, хозирги одамлар бировга диққат қилиб қарашмайди, кишининг корасини кўришади, холос, ўзини кўришмайди. Бошлиқ ҳам менга, Абдулла, интизомни бузганинг учун сенга ҳайфсан эълон қилдик, ишингни тузатмасанг, ўзингга ёмон бўлади, ҳозир эса йигитлар билан Бурҳон Шарифникига бориб, бизнинг номимиздан яна бир карра таъзия билдиринглар, нима ёрдам кераклигини сўранглар, деб қолди. Илож-ноилож, Ҳасан билан Очилни ёнимга олиб, уйга бордим. Аслида, Ҳалимани огоҳлантириб, бошимизга кандай фалокат тушганини олдин тушунтириб, кейин бормоқчи эдим. Аммо, ҳамма адашганда ҳам, Ҳалима адашмайди, аёл киши эрини ҳидидан билади, балки ишнинг шундай тезлашгани маъқулдир, деган хаёл билан журъатланиб, остона ҳатладим. Очигини айтсам, ишонмайсан! Бошқаларга ўхшаб, суюкли хотиним ҳам менга диққат қилиб қарамади! Ҳамрохларим шошиб мени Абдулла деб таништиришгач, негадир юзини баттар четга бурди. Ниҳоят, демак бирга ишлаган экансизлар, лекин сиз бу уйга келмаслигингиз керак эди, деб қўйди. Мен тушунмаяпман, бирон пайт Ҳалима сендан тасодиф озор чекканмиди, Абдуллажон?! Хотинимга қўшилиб, болаларим ҳам ҳар қачонгидек бундай қучоғимга отилишгани йўқ. Шуниси менга, айниқса, огир ботди!.. Хуллас, сен Бурҳон Шариф бўлганинг сингари, мен ҳам энди маълум муддат Абдулла Ҳаким бўлишимга тўғри келяпти. Охирида яна бир гапни айтай... Ёвузлар Бурҳон Шарифни ўлдириш осон эмаслигини ҳисобга олишмади. Бурҳон Шариф шунчалик содда, ғўр одам эмасдир, деб ўйлаб ўтирмай, қўлида ҳеч бир яроғи йўқ сендек ҳимоясиз кишини ўлдириб, улар қаттиқ алданишди! Мен сенинг номингни олмокчи эмасдим. Ўлганингни билганимдаёқ сенга фақат биргина ёрдам беришим мумкинлигини — номингни тиклашим кераклигини хис этгандим. Озгина сабр қил, Абдуллажон, сенга шараф билан тез орада номингни албатта қайтараман! Ўзим учун, ўзимдан ҳам кўпроқ сен учун ёвузларнинг энасини кўзига кўрсатаман. Худди шундай бўлишига ишон, Абдуллажон!..

Бурҳон Шариф шу сўзларни айтиб, кафтида турган тупроқни лабларига босди.

Сўнг юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан бургутдек кўзғолганича, темир дарвоза томон йўналди.

13

Тирикчилик ташвиши, деган гап бор.

Инсон — беномус, у хаёт гирдобида ўралашиб, марҳум бўлган энг яқин кишисини ҳам кўп ўтмай унута бошлайди.

Абдулланинг яқин киши си йўк. Аммо Бурҳон Шарифга эътиқод қўйганлар ҳам энди кундан-кунга каттакон қабристоннинг овлоқ бир бурчида дўппайиб турган қабр бошига кам келадиган, марҳумга бағишлаб аҳён-аҳёндагина дуойи фотиҳа қиладиган бўлишди.

Ёшликда, кишлокда у, арвоҳлар баъзан одамларни йўқлаб туришади, деб эшитган эди. Демак, одамлар эсламай қўйишгач, нотинчланиб-чирқираган арвоҳларнинг ўзи уларни излашга тушишар экан-да!

Қабрда чинакам азобнинг нималигини бир қатла тотиб кўрганидан кейин, қиёматгача шу етади, деб фаришталар ҳам энди уни «йўқламай» қўйишган, афтидан, булар ҳам одамлардек, ўз вазифаларини адо этиб бўлишган эди!

Дарвоке, Бурҳон Шарифнинг яқинлари ёки фаришталар колиб, унинг ҳолидан негадир энди, асосан, ўлимга уни маҳкум этган корчалонлар бот-бот хабар олиб туришарди. Бурҳон Шариф гўрдан қайтиб тирилиб чиқмаса бас, биз бошқа ҳамма нарсага тайёрмиз, дегандек улар навбат билан ҳар гал даста-даста гул кўтариб келишар, қабрни тартибли тутишдан ташқари, яқин орада обод қилиб ташлайдиганга ўхшашар эди! Буниси майли. Улар қабр бошида, жойинг жаннатда бўлсин, биродаримиз, деб Қуръон ўқиб, астойдил ибодат-илтижо қилишар эди!

Тириклигида корчалонларнинг ўйинларини кўрганидан, у ҳозир ҳам буларнинг самимиятига ишонмас ва бир куни жасадимдан қолган-қутган суякларни олиб чиқиб, ёқиб юборишмасмикин, деб ҳамон қандайдир кўрқар эди! Шунинг баробарида, у бора-бора, тирик пайти ўзи деярли ўйламаган — жаннат ва дўзах тўғрисида кўпроқ хаёлга толганича, охир-оқибатда мен булардан қайси бирига тушарканман, деб ташвишланадиган бўлиб қолган эди. Гўр азобики шунчалик оғир экан, мабодо дўзахга тушса нима қилади?! Дўзахга қиёслаганда, масалан, корчалонларнинг ўлик бир тана-

га нисбатан бутун тазйиқлари ахир ҳеч гап эмас-ку! Бунга бемалол чидаш мумкин!!!

Жаннат деганда, фақат бир бор заррадек енгил парвоз этиб кўрган бепоён зангор водий унинг хаёлида жонланарди. Йўқ, у Мункар-Накир билан юзлашганидаёқ осий банда эканлигини билгани учун жаннатдан қаттиқ умидвор эмасди. Офтоб чарақлаб турган зангор водийга эса, бориш хаёлидан ҳеч қачон қайтмаганди. Бу жаннатми, бошқами, ақалли яна бир кур айланиб кўргиси келарди! Бироқ жасадини тилка-тилка қилиб юборган зарба уни ҳам буткул гангитиб қўйганми, қанча орзу қилмасин, қандай боришни билмас, зангор водийдан ўзи чиқиб кетган йўлни сира эслаёлмас эди. Қидиргани билан ҳам энди топа олмаслигини ҳис этарди!

Унинг ўз жасадини қўриқлаб, қиёматни кутишдан бўлак аниқ иши йўқ эди. Қиёмат тез орада руй берадиганга ўхшамаганидан азобланар, бу — кутиш азоби, унга ҳар нарсадан ҳам оғирроқ туюлар эди!

У — қафасга ўрганиб қолган, энди қафаснинг дарчаси очиқ эканлигига қарамай, яқин атрофда шохдан-шохга сакраб, ўзини қайтиб қафас ичига олган қушни эслатарди: истаган палла қабристонни тарк этиши мумкин, аммо тириклик чоғи кўриб юрган, ҳаёти ўтган жойлар бўйлаб нотинч айланиб, ўз жасади ётган қабрга келганича, яна посбонлик қилиб туришга маҳкум эди!

Бу дунёда унга таниш, қадрдон бўлган жой кўп эмасди!

Баъзан шаҳардаги катта-кичик қаҳвахоналар, зиёфат пайтларида кўрган турли-туман кошоналарга хумор тутган бангидек, беихтиёр мўраларди. Лекин қўланса туюлган ичкилик ҳиди энди уни сескантирарди: вақтида нега бўкиб ичиб, таскара бўлиб юрганига ажабланарди.

Баъзан ўзи ишлаган идора биносига кириб бориб, хонама-хона чарх урарди. Идорада Бурҳон Шарифнинг ўрнини Ҳасан эгаллаганди. Эшигига «Абдулла Ҳаким» деб ёзилган хонада эса Бурҳон Шариф ўтирарди... Умуман, бу ерда одамларнинг қоғозга кўмилиб, қиш яхшироқми, ёзми қабилида баҳслашиб, арзимаган эътибор, такинчок, беш-ўн сўм пул устида бўғилишиб, югур-югур билан кун ўтказишаётгани уни зериктириб

юборарди. Ҳаёт деганда мен ҳам шу нарсаларни тушунганмидим, водариг, деб ўйлаб, қаттиқ ўкинарди.

Баъзан неча йиллар яшаган ижара уйга қараб йўл соларди. Ғариб кулбага бошини этганича кириб-чиқиб юрган Бурҳон Шарифни кузатиб, мен-ку, майли, уйи, бола-чақасидан мосуво кўйга тушиб, бекордан Бурҳон Шарифга жабр бўлди, дунёнинг ишлари қизиқ экан, олижаноб бир инсон ҳеч қандай айбсиз ҳолда азобланиб, изтироб чекиб юрибди, деб ўйлар, биродарига алланечук ачинар эди.

Баъзан қабристонни тарк этиб, асосан, тириклигида бўлганидек, туғилиб ўсган қишлоғига қатнарди. Қишлоқда олдинлар тирик юрганига парво қилишмаганидек, энди унинг ўлганини ҳам биров эшитмаган, билмас эди. Сирасини айтганда, бунга у ўпкаланмас эди. Айб менинг ўзимда, аввалдан тентираб-дайдиб, қишлоқдан, ердан узилмаганимда балки ҳаётим бир оз бошқача кечармиди, деб ўйлар, энди ҳар қандай пушаймоннинг фойдаси йўқлигига ўзича иқрор бўлар эди... Отаси бир пайтлар бедарак кетганидек, қабри қаерда эканлиги ҳам маълум эмас. Аммо волидасининг қабри шу ерда — қишлоқ этагидаги қабристонда: ярми қулаб тушган эски масжид пинжидаги лойшувоқ қилинган жўнгина сағана! Бу қабр бошига ҳар гал келганида, у яна қиёмат, жаннат ва дўзах ҳақида ўйларди. Ўзининг қисмати қолиб, волидаси тўғрисида хаёлга чўмар, мен дўзахга тушган тақдирда ҳам, барибир, сизнинг жойингиз жаннатда бўлсин, онажон, деб илтижо қилар эди. Шунинг баробарида, тирик одамлар дунёда кўришиб юрганидек, арвоҳлар нега бир-бирлари билан кўришмас экан, деб таажжубланарди. Волидасининг арвоҳи билан ҳеч бўлмаганда бир карра учрашиб, ҳаёт не йўсинда ўтгани-ю, охират нимадан иборат эканлиги борасида бафуржа гаплашгиси келарди! Булардан ташқари, унга бир нарса аён эди: инсон туғилиб, ҳимоясиз бўлганида онага суянгани сингари, энг сўнггида ҳам, у фақат ОНАга сиғиниши мумкин!

14

Она... Она!
Ягона
она!

Биз отлиқми ёки пиёда —
Чалғитмасин қандай афсона,
Сиғинамиз сенга
дунёда.

Ердан
инсон узилган билан
Қолмагандек
Мангу ҳавода —
Биз гоҳ билиб, гоҳо билмасдан
Сиғинамиз сенга
дунёда.

Бу дунё ҳам
битар бир куни,
Руҳлар
учар балки фазода —
Аммо шудир ҳаёт қонуни:
Сиғинамиз сенга
дунёда.

Кейин бўлар қиёмат қойим,
Ер ҳам бўлар
остин ва устун...
Бизни шафқат қилгин, худойим,
Оналарга
сиғинган учун!..

У Ҳалимага бағишлаб ёзган шеърларини эсламай қўйганидан буён ёшликдаги бошқа айрим шеърлари баъзан ёдига тушадиган бўлиб қолганди. Айникса, волидаси қабри бошига ҳар гал келганида, Она, Ер, Ватан тўғрисидаги шеърлар хаёлида айланиб, қандайдир осойишталик сезар эди.

Кунлар шу йўсинда ўтаётиб...

бир куни сайри-саёҳатдан жасади ётган қабристонга қайтиб, ўз қабрини таниёлмай эсанкиради.

Аввалига чиройли сағана, от шаклидаги ёдгорликни кўриб, бу корчалонларнинг ҳунари албатта, деган хаёлга борди.Лекин қабрга яқинлашиб, мармар тошга:

«Абдулла Ҳаким
Шоир ва Инсон» —

деб ёзилган, туғилган-марҳум бўлган йиллари муҳрланганига эътибор бергач, бу — шубҳасиз, Бурҳон Шарифнинг иши эканлигини пайқади.

Унга энди, аслида, сағананинг ҳам, ёдгорликнинг ҳам кераги йўқ! Аммо Бурҳон Шариф берган ваъдасини ниҳоят бажарганига хурсанд бўлди. Бундан ҳам кўпроқ биродари ўз исми-жисмига қайтиб, яна қадкомат тиклаганига суюнди. Демак, Бурҳон Шарифни ўлдириш осон эмаслиги айни ҳақиқат экан! Иродасини букиб, уни енгиб ҳам бўлмас экан!..

Қабри ёнида куйманиб турган эди, бехосдан каримсиқ-кўса, боши устарада кирилган кимсаю дафн маросимида ҳам қатнашиб, нутқ сўзлаган чўтир-ғилай киши — учовлон бир тўп сипо йигитларни эргаштириб, қабристонга бостириб кириб келишди. Улар қабр теграсида ҳалқа бўлиб туришганча, тушуниш қийин тилда алланималарни гаплашишди. Сўнг қайтиб қабристондан тез чиқиб кетишди.

У, муттасил бу кишилар билан ўчакишиб юрган Бурҳон Шариф энди нима қилар экан, кутилмаган янги бир кулфатга йўлиқмасмикин, деб ўйлаб, олдин ҳис этмаган хавф-хавотирга чулғаниб қолди.

15

Ёмғирлар-қорлардан қабр устидаги сағана ёрилиб-чўкканидан қийшайган, саганага туташ ёдгорликдаги от шакли ҳам, ёзув ҳам хира тортган, атрофда говлаб ўсган ёввойи ўт буларни аста-секин ўраб-чирмай бошлаган эди.

Ҳаммадан ҳам, каттакон қабристоннинг овлоқ бурчидаги қабр бошига энди ҳеч ким келмас, ҳаттоки ўткинчи биров тўхтаб, жойинг жаннатда бўлсин, бечора инсон, деб дуо-илтижо қилмас эди.

Унинг ўзи — канчалик зерикмасин, қабристондан деярли чиқмай қўйган эди.

Чиққан тақдирда ҳам...

қаҳвахоналар, кошоналарда ўзи таниган бирон та одамни учратмас эди;

идорада Бурҳон Шариф тугул, Ҳасан билан Очил, Бош бошқарманинг бошлиғи — ҳамкасбларидан бирон зот кўринмасди;

ижара уй бузилиб кетганми, бир пайтлар қатор эски ховлилар бўлган жойда ахлат қутилари турибди;

қишлоқ этаги — чексиз пахтазор: масжидни ҳам, қабристонни ҳам теп-текис қилиб, пахтазорга қўшиб юборган бўлишса керак;

илож қолмаганидан, баъзан шаҳардан ташқаридаги така шаклида қурилган уч қаватли оқиш-қизғиш бинога боради; лекин бу ерда ҳам таниш корчалонлару сипо йигитлар кўзга ташланишмас эди...

Наҳотки, дунё ўзгариб, ўзича янгиланиб бораётган бўлса?!

Наҳотки, у кўрган-билган одамлар ҳаммаси дунёдан ўтиб кетишган бўлса?!

Тавба!..

Афтидан, унинг марҳум бўлганидан бери дунё бир неча бора айланиб, орадан энди анча замонлар ўтган эди.

ТЎРТИНЧИ МАНЗАРА

СЎНГГИ КУН

16

Сен
Нимадан иборатсан,
Ер?
Сен
Нимадан иборат,
Осмон?
Ҳар ким
шошиб,
билганини дер,
Аммо
Билмоқ
эмасдир осон!

Ерда
Асли яралган ёки
Осмоннингми фарзанди
Инсон?
Бунга
Унинг
етмас идроки —
Буни билмоқ эмасдир
Осон!

Оддий каби
бу борлиқ,
Аммо
Қайда боши,
қаерда поён?
Бўлганда ҳам чинакам
даҳо —
Буни
Билмоқ
эмасдир
осон!

* * *

Сен
Дунёда инсон бўл,
Сен руҳ бўлгин,
сен жон бўл,
Тинч бўлгин,
Саргардон бўл —
Ер
дардин
англаш мушкул.
Уриб
Бу Ер
гирдибод,
Сирпаниб
ўтар ҳаёт,
Сенга
Мумкиндир нажот,
Ер дардин
англаш мушкул.
Онам, деб
Минг ёлворгин,
Ўзни
ҳар ён
юборгин,
Йиғлаб,
ёнига боргин —
Ер дардин
англаш мушкул.
Бу — бир ўтми,
Ҳовуч кул,
Бу — бир бахтми
ёки ғам?

туюлар, вақт нега чўзилиб кетди экан, деб баттар изтиробга чулғанар эди.

У жасади қабрга қўйилган пайтдан қиёматгача бўлган фурсат Барзах даври аталишини ҳам, қиёмат куни кутилмаганда келиб қолишини ҳам билмас эди.

18

Ер ёрилиб, кандайдир бадбашара бир ҳайвон ер остидан юзага қалқди.

Олдин ҳеч ким ўзини ҳам, суратини ҳам кўрмаган ҳайбатли бу махлуқ ҳамма ёқда ўкириб юрганича, бир кур кириб, қабристонни ҳам бир четдан пайҳон қилиб чиқди.

Махлуқ қабристонга кириб келганида, у қабри бошида паришонланиб турган эди; ҳайиқиб, баттар саросималаниб, дарҳол қабр ичига шўнғиди.

Шу пайт асрий ноладек сур овози эшитила бошлади. Одамлар, қиёматда Исрофил сур чалади, дейишарди. Рост экан!

Кўп ўтмай, яна — иккинчи бора сур овози янгради.

Кейин, у — негалигини ўзи ҳам билмаган ҳолда, — қабрда тўзиб бир ҳовучгина бўлиб ётган хоки ичига кириб, қўнғиздек думалаб, лойхўрак ёки баргдан тўйиб ўз-ўзини қобиқ ичига олган ипак куртидек хоки билан яхлитлик касб эта бошлади. Ва ниҳоят, худди ерга ташланган уруғдан кўкламда кўкариб-униб, барг ёзиб чиққан гиёҳдек тирик одам шакли-шамойилига кирди.

Қомат тиклаганидан сўнггина, сағана аллақачон тўкилиб, ҳаммаёқ очилиб ётганини кўрди.

Буниси майли. Теградаги осмонга бўй чўзиб турган тоғлар қумдек сочилиб кетган. Ер теп-текис, унда на чукурлик, на дўнглик бор.

Абдулла буларни сония ичида ҳис этди.

Энг муҳими, ерни мўру малахдек одам босган эди. Улардан айримлари юз-кўзлари порлаб, отлик боришар эди. Айримлари эса, аксинча, юзлари кора, кўзлари рангсиз, бунинг устига, гоҳ туриб юришса, гоҳ юзтубан йиқилиб, ерда судралиб боришарди.

Одамлар ўзи қаерга боришяпти?!

Ҳеч ким тушунтирмаса ҳамки, Абдулла тезда пайқади: маҳшаргоҳга, албатта!

У яна бир нарсани сезди: олдинги ҳаёт пайти байрам кунларида кўчани тўлдирган миршабларга ўхшаб,

тирилган одамлардан ташқари, маҳшаргоҳга чорловчи фаришталар ҳам кўп; одамларни йўлга солиб, ҳайдаб кетишяпти.

Бўйнини эгиб, ўзинг кечиргин, холиқ, деганча секин халойиққа эргашди. Тўғри қилган экан, чунки ҳамма чалғимай-бурилмай фаришталарга бўйсунган, ўзини худога топширган эди. Қимлардир фақат аҳён-аҳёндагина ўртаниб-надомат чекарди.

Кўпчилик қатори ахийри Абдулла ҳам бўйнини эттан ҳолда ҳисоб-китоб қилинадиган жойга — маҳшаргоҳга етиб келди. Бу ердан бир томонда — жаннат, иккинчи томонда — дўзах эди.

Маҳшаргоҳда одамлар тўпланиб, бир оз тизилиб туришди.

Лекин ҳамманинг гуноҳ-савоби худога маълум эканлигидан, бир қўйми, эчкиними соғиб олишга етадиган, арзимаган фурсат ичида ҳисоб-китоб тугади. Одамлар Ердаги ҳаётда ўзлари аниқ тасаввур ҳам қилолмаган бир қанча имтиҳонлардан ўтишди.

Ниҳоят, жаннат фаришталари ҳар қандай гуноҳдан пок-мўмин кишиларни жаннатга томон бошлаб кетишди. Дўзах фаришталари эса осийларни тўда-тўда қилиб, дўзах-жаҳаннам томонга ҳайдашди.

Номаи аъмолида осий банда, деб ёзилган Абдулла Ҳаким, аввалдан ишнинг шундай кўчишини билгани, гарданига олганига қарамай, ҳозир алланечук норозиланган ва истамаган кўйда... қизиқ жойи, шунинг баробарида, мутеларча, қулларча итоаткорлик билан жаҳаннамга кетаётганлар сафига қўшилди. У вақтида ўзича виждонли одам бўлганидан, озми-кўпми, қилган барча гуноҳлари учун жавоб беришга тайёр эди!

Дўзах дарвозалари узоқдан кўринганида, худди тунда бирон фалокат рўй берганида ҳайвонот боғидан эшитиладиганга ўхшаш даҳшатли, ваҳший бир ўкирик ва бўкирик эшитилди. Осийлар бир-бирларининг пинжларига суқилиб, аммо қисматга тан беришганича, яна олдинга сурилаверишди.

Жаҳаннамга етиб келишганида, катор дарвозалар ланг очилди. Дарвозалар олдида турган кўрикчилар осийларни эшитган киши пўст ташлайдиган оғир таъна-қарғишлар билан қаршилашди.

Дарвозадан кечиб-кечмай, уларнинг бўйинлари, қўл-оёкларига кишан ва занжирлар солинди.

Бироқ бу ҳали бошланиши экан!

Ёнидагилардан қандайдир узилиб қолган Абдулла, занжир билан ўралган, кишанланган ҳолда тор бир жойга ташланганини сезди. Унинг ости ва уст томонида олов ўрлар, баданини олов ялаб-ямлаётганидан, гўёки бўй-энини ўлчаб, унга ўтдан кийим бичилаётганга ўхшар эди. У, тирикликда инсон кўрадиган қийноқлар ҳеч нарса эмас экан, бу азобдан кўра ўлгандаги пайтим ҳам яхши эди, тезроқ яна ўлиб қўяқолсам нима қиларди, деб ўйлаб, беихтиёр дод-фарёд кўтарди. Лекин шу аснода қаердандир гувиллаган овоз келди:

— Сен бугун ўзингга бир ўлимни эмас, кўп ўлимларни тилагин, осий банда. Сен кўпдан-кўп ўлим-ҳалокатларга маҳкумсан!

Йўқ, шундан сўнг тор жойдан кенг бир майдонга чиқиб олгандек бўлди. Ўт кетган ўрмонлар сингари энди гоҳ у-гоҳ бу ерда олов тўлқини кўтарилиб-тушиб турарди. Атрофга қараб, гулхан бўлиб ловуллаётган даста ўт бағрида катта-катта гуллари очилиб, яшнаб-порлаган, шу билан бирга, мевадан шохлари ларзон ажабтовур дарахтга унинг кўзи тушди. Бирдан нихоятда очиқиб-чанқаганини ҳис этди. Оловга парво қилмай, дарахт ёнига бориб, мева узганича, қўшқўллаб оғзига сола бошлади. Аммо шу пайт бутун ичи ағдарилиб кетгандек бўлди: бу Заққум деган дарахт экан; бадани ёниб-куяётгани устига, заҳри-заққум ичак-чавоқларини шилиб, куйдириб юборди.

Буларнинг барчаси етмагандек, ёнида қайтиб пайдо бўлган осийларга қўшиб Абдуллани майдондан, дошкозонларда бақирлаб сув қайнаётган, ҳаммомни эслатган бир жойга судраб келишди. Кейин, унинг ҳам, шерикларининг ҳам бошларидан қайноқ сув қуя бошлашди.

Ўлими олдидан, фоний дунёда, Бурхон Шарифнинг душманлари ўтказган жабр-зулмни кўрган Абдулла, дўзахда ҳам қандай жазо бўлса, тишни-тишга босиб чидайман, шунга ҳаракат қиламан, деб катта кетган экан! Қайноқ сув билан ич-ташини эритиб, гўёки энди куритмоқчидек, уни олов кўралари устига, тағин мана бу ўтни тотиб кўргин, дея кўндаланг ётқизишгач, Абдулла ортиқ чидаёлмаслигини ҳис этди. У ўзини қийнаётган дўзах фаришталарига тикилиб, бақиришга тушди:

— Менинг гуноҳим нима? Гуноҳим нима, ахир?!

Фаришталар лом-мим дейишмади. Бироқ кутилма-

ганда унинг ўз кўл-оёклари, қулоқлари, кўзлари — бутун вужуди тилга кириб, унга қаршн гувоҳлик беришга шайланишди.

— Сенинг гуноҳинг кўп! — дейишди улар шовқин солиб.

— Муҳаббатда бебурдлик қилганимни айтмаганда, менинг бошқа ҳеч қандай, жиддий бир гуноҳим йўқ! — бўғилди Абдулла.

— Сени муҳаббатда бебурдлик қилди, деб бўлмайди. Сен жуда садоқатли эдинг. Кўнглингда муҳаббатингни бир умрга сақладинг!

— Бўлмаса, менинг гуноҳларим нимадан иборат экан?

— Сенга неча бора айтиш керак! Сен ётиб-туриш, еб-ичиб, кийинишдан бўлак нарсани ўйламасдинг! Сен оқимга тушган хас эдинг, оқим қаёққа олиб борса, кетаверардинг. Умрингда маъно-мақсад йўқ эди. Сен ўзингга қанча бино қўймагин, устинг, тананг сингари руҳинг ҳам пок эмас эди. Шу боисдан, сени одам деб аташ қийин эди...

— Бекорларни айтяпсанлар, — жон-жонидан азоб ўтганидан, чинқириб юборди Абдулла. — Мен иложсиз бўлганимдан, тирикчиликни ўйлаганман. Мен қаёққа кетиб-кетмасликни билмайдиган анойи ҳам эмасдим. Ўзимга қарашни ҳам билардим. Бунинг устига, мен одамлар орасида ном чиқариб, катта шуҳрат қозонмаган бўлсам ҳамки, барибир, шоир эдим. Одамларни эзгуликка, олижанобликка даъват қилгим келарди. Демак, мени тан ёки руҳнинг поклигидан бехабар эди, десанглар, адашасанлар!..

— Тўғри, сен ҳаммани қаёкларгадир чорлаб, ҳаммага гап ўргатгинг келарди. Шоирман, деб бақириб-чақиришни касб қилгандинг. Аммо, мен ўзим аслида кимман, инсон бўлиб нимага эришдиму нималарга эришмадим, деган гап баъзан хаёлингдан ҳам ўтмасди. Ҳолбуки, инсон учун ўз-ўзини билиш, ўзининг аҳволига тушуниб етиш энг юксак даражадир. Лекин булар сенинг катта гуноҳинг эмас, албатта... Сен Худога ишонардинг. Шунинг баробарида, шоҳлар-арбоблар, дегандек дунёда ҳукмини ўтказиб яшаган, ўзини бутун ҳаётнинг ҳўжайини деб билган қайсидир кибор, манман кишиларга Худодан ҳам кўпроқ ишонардинг! Улар сенга ҳаётдан бўлак, табиатнинг устидан ҳам ҳукмрон бўлиб туюлишарди! Сен, шу боисдан, Худо эмас, улар-

нинг шаънига тегадиган бир оғиз сўзни ҳам айтишдан қўркардинг. Аксинча, идорадаги ишингда ҳам, бировга кўрсатиб-кўрсатмай ёзган ҳаттоки шеърларингда ҳам уларнинг номини тилга олмай туролмасдинг! Ҳайкаллари, суратлари — шаклларига астойдил сиғинардинг. Сен бамисоли бир бутпараст эдинг!..

Абдулла донг қотиб қолди.

Бу — аслида, Абдулла билан бирга, унинг атрофидаги барча одамлар, замондошларининг ҳам гуноҳи эди. Бироқ, шоир бўлганидан, бу гуноҳ, афтидан, унга юкланган эди!

У норозиланиб, дўзахдан қочгиси келган кўйда сапчиб-юлқиниб, эшикка қараб югурди. Аммо уни эшик оғзида турган фаришталар тутиб, оғир темир гурзилар билан урганча, шу ондаёқ қайтиб қайноқ сув ва ўт олдига келтиришди:

— Сен чинакам азобни тотиб кўришинг керак, осий банда!..

19

Қиёмат ҳам, кейинги вокеалар ҳам шу қадар тез рўй берганидан, Абдулла оддий бир нарсаларни ўйлашга улгурмаган эди.

Дўзахда азобланиб, неча бора ўлиб-тирилгач, оловда куяётиб ҳам, айрим нарсаларни ўйлашга одатланди.

Уни ўйлантириб, таажжубга солган ҳолатлардан бири: одамлар қабрлардан чиқиб, ер-осмон ўзгарганидан буён, у ҳеч жойда, таниш ҳеч кимни учратмаган-кўрмаган эди!

Албатта, қиёмат ўз номи билан қиёмат. Тўс-тўполон...

Одам Атодан тортиб Ерда ҳаёт битгунича дунёга келиб-кетган бани башар, миллион-миллиардлаб инсонлар бир йўла тупроқдан бош кўтарган бундай Кунда, табиийки, маълум даврда, сенинг ёнингда яшаб ўтган кимларнидир кўришни умид қилиш ортиқча эди. Бунинг устига, ўшанда отанинг болага, боланинг отага иши йўқ, ҳамма ўз-ўзи билан овора, кўрдек ҳолда махшаргоҳга интилган эди. У Кун ҳар ким ўзи учун ўзи жавоб бериши керак, бировга биров шафқат қилиб, энг яқин кишисини ҳам ҳимоясига ола билмас эди. Бу шундай дахшатли Кун эди!

Лекин дўзахга тушганидан кейин ҳам шароит ўз-

гармади: Абдулла узоқ-яқин танишларидан ҳеч кимни учратмади.

У бир пайтлар — фоний дунёда юриб, отасининг бошидан кечган ҳаётни тасаввур қилишга уринган, камоқхоналар тўғрисида анча-мунча гапларни ўқиб-ўрганган эди. Мамлакат деса бўладиган жуда катта камоқхоналар бор! Булар одамни одам эмас, чиқит деб билишади. Инсоннинг ақл-заковати, истеъдоди, фазилатларини кўйинг, ҳаттоки исми-шарифи ҳам бировни қизиқтирмайди. Машаққатларга дучор қилиниб, подадек гоҳ у ёқ-гоҳ бу ёққа ҳайдалган, одам бажаролмайдиган ишларни бажаришга маҳкум этилган маҳбуслардан ҳар бири шунчаки бир рақам билан белгиланган. Маҳбуснинг кийими ҳам, қиёфаси ҳам, ҳаёти ҳам, ўлими ҳам — шу рақам! Маҳбусларни озодликда бўлган яқинлари, қариндошларига, умуман, четдаги одамларга кўрсатишмайди. Маҳбуслар ўзлари билан бир кўрага тушганларни айтмаганда, камоқхонадаги бошқа кишиларни ҳам кўришолмайди; кимлар борлигини ҳам яхши билишмайди! Камоқхоналар бир-биридан айри каталакларга ажратиб ташланган!..

Дўзах, албатта, Ердаги камоқхона эмас.

Аммо уларни қиёслайдиган бўлса, дўзахдаги азоб олдида изтироблар, кўзёшлари, жароҳатлар, ўлимларга ўралиб-кўмилган ўша бадбахт камоқхоналар барчаси бундай эслаб ўтиришга арзимас экан! Бундан ташқари, Ердаги бутун камоқхоналарни жамлаганда, дўзах барибир улардан каттароқ эканлиги аниқ. Ахир, дунёда замонлар давоми осийлик қилган, ҳеч бўлмаганда Абдулладек ўзи билиб-билмай гуноҳга ботган одамлар озми? Буларнинг ҳаммасини сиғдирибдими, демак дўзахни поёнсиз-чексиз, деб тушунаверасиз!

Шунга қарамай, дўзахда Абдулла ўзи таниган кишилардан ақалли биронтасини учратиб, аҳволи қандайлигини сўраб-суриштиргиси келарди.

Наҳотки, Ҳасан ёки Очил дунёдан ҳеч бир гуноҳ қилмай ўтишган бўлса? Бош бошқарманинг бошлиғи-чи?!

Хўп, булар майли. Ҳар қандай жиноятдан тап тортмаган корчалонларни олинг! Абдуллани, қорни демай, боши демай тепкилаган, унга қарата ўқ узган сипо йигитлар... Наҳотки, булардан ҳам кимнидир кўриб, гаплашишнинг иложи йўқ?

Абдулла қанча кутмасин, бунга эришолмади.

Чамаси, дўзах хам камокхоналардек каталакларга ажратиб ташланган, хар ким бўйнидаги гуноҳига караб, хар жойга тушган эди!

Бирок, ён-веридаги осийлар билан Абдулла энди гох-гохида узук-юлук сўзлашиб турарди.

— Сиз нега бу ёкка тушиб колдингиз? — сўради у бир гал ёнидаги кишидан.

— Мен одамлар хакига хиёнат килганман. Ўз нафсимнинг курбони бўлиб яшаганман, — деди осий.

Бошка гал эса ёнида ўтга бурканиб, ингранб ётган кайсидир осийнинг ўзи Абдуллага дардини ёрди:

— Мен энг якин кишиларни алдаб, сотганман. Бировларнинг ўлими, бировларнинг хор-зор бўлишига сабабчиман. Менга бу азоблар кам.

— Нима учун бунга йўл кўйдингиз?

— Ақллиман, хеч ким сезмайди, деб ўйладим. Ўнлаб биродаримнинг рўйхатини тузиб, ўзимнинг бошимни куткаргим келди. Бало-казодан кўркдим. Килган ишим кўзимга чиройли кўринди.

Кейинги бир гал Заккум дарахтидан мева еб ўтирган одамга, Абдулла беихтиёр кўнглидан кечганини айтди:

— Биласизми, мен вактида Худога сидкидилдан ибодат-илтижо килганимда эди, бўйнимда балки колган бошка гуноҳлар хам бўлмасди!

Азобланганидан, афтини буриштириб, бужмайиб ўтирган осий Абдуллага караб, кулумсиради:

— Мен етти ёшимдан етмиш ёшимгача Худога ўзимча сидкидилдан ибодат-илтижо килганман!

— Бўлмаса, сизни адашиб дўзахга ташлашдими? — кизиксинди Абдулла.

— Йўк. Мен илмига амал килмайдиган мулла эдим...

20

Бокий дунёда кеча ва кундуз деган тушунчалар бўлмаганидан, канча вакт ўтганини билиш мушкул эди.

Лекин, орадан барибир анча вакт ўтганига шакшубха йўк эди.

Абдулла азобланиб, яна бир катла ўлиб-тирилганидан кейин...

кутилмаганда дўзах фаришталари уни устидаги зил-замбил кишан-занжирлардан озод килишди...

бу ҳам етмагандек, дўзах дарвозалари олдига бошлаб келишди.

Абдулла аввалига, мени дўзахнинг бошқа бир қўрасига ташлашмоқчидир, деб ўйлаган эди. Аммо дарвозадан чиқиб, маҳшаргоҳ томон йўл олишгач, гангиб-саросималаниб, тўхтади.

— Мени қаёққа олиб боряпсанлар? — пичирлаб сўради, журъатсиз бир кўйда.

Фаришталар унга илк дафъа мулойим кўз ташлашди.

— Сен гуноҳлардан фориғ бўлдинг, Худонинг бандаси. Энди жойинг жаннатда бўлади!

— Ахир, мен ҳарҳолда осий банда эдим-ку...

— Тўғри, сенинг гуноҳинг кўп эди. Лекин эзгу бир ишинг учун Оллоҳ сени мағфират қилди!

— Қандай эзгу иш экан у?

— Сен учун дунёда муҳаббат ҳар нарсадан юксак эди. Лекин сен ўзинг учун шундай азиз бўлган муҳаббатни ҳам бутун умри жафо-ғурбат билан ўтган онангнинг пойига нисор қилдинг! Волидангнинг ҳаққи-ҳурматини тугал бажо келтирдинг!..

Абдулла алланечук изтиробга чулғаниб, чукур хаёлга толганича, илдам кета бошлади. Уч-тўрт қадам юргач, яна тўхтади:

— Мен, нима бўлганда ҳам, шоир эдим. Мен учун эзгулик билан ёвузлик муҳим эди. Мен билган ёвуз кишилар ҳам жаннатда бўлишса, мен бормайман...

— Бу сенинг вазифангга кирмайди, Худонинг бандаси! — уни жеркишди фаришталар.

У бир оз илдам юриб, боз тўхтади:

— Ҳалима жаннатда бўлмаса, бормайман...

Фаришталар индашмади.

Абдулла бехосдан йўлнинг ўртасида ўтириб олди:

— Мабодо Бурхон Шариф жаннатда бўлмаса, барибир бормайман...

Фаришталар беозор кулиб юборишди:

— Мўмин бандаларнинг барчаси жаннатда бўлади, Худонинг бандаси!

Ниҳоят, маҳшаргоҳга етиб келиб, дўзах фаришталари Абдуллани жаннат фаришталарининг қўлига топширишди.

Жаннатга қараб кетаётиб, Абдулла беихтиёр ўйланиб колди...

Дунёдаги ҳар хил ёвузлар, корчалонлар ҳам жаннатга кириб олишмаганмикин?!

Ҳалима жаннатдами?! Бурҳон Шариф-чи?!

Бу жаннат деганлари дунёдан ўтган пайтида унга бир гал кўринган бепоён зангор водиймикин ёки бошқачамикин?!

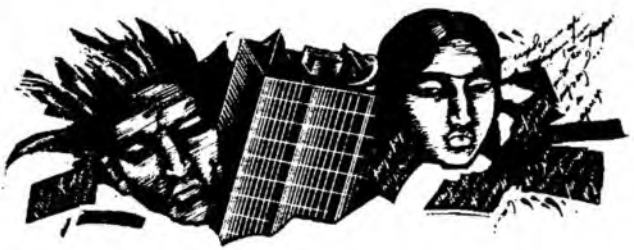

Иккинчи ҳикоят

О л и с д а г и о д а м

Вассалар терган билан
томинг сира ёпилмасин,
Мен ёмон бўлсам агар,
ҳеч лойиғинг топилмасин...

(Яна бир қўшиқдан)

21

Ерда ҳали ҳаёт одатдагидек давом этаётган эди...

Бир куни эрталаб кутилмаганда тўзон кўтарилиб, шатир-шутирлаб ёмғир ёғди.

Ёмғирдан кейин, босилиш ўрнига — шамол кучайгандан-кучаяверди. Аста янграшдан баланд пардага юксала борган оҳанг сингари у дам сайин шиддатланиб, авжига чиқди: кўча бўйидаги дарахтларни илдизидан аёвсиз қўпориб, уйлар томини варрак қилиб учира бошлади. Уйларнинг ўзи ҳам уммондаги кемага ўхшаб, шамолдан нари бориб-бери келарди.

Нихоят, Нуҳ замонидаги тошқинни айтмаса, минг йиллар давомида одамларнинг етти ухлаб тушига кирмаган воқеа рўй берди...

Қадимий обидалар, эски бинолар теграсида, болохонали уйларни оралаб ўтган ингичка кўчаларда узок

увиллаб-тентираган шамол туйқусдан ўзини катта кўчага отди. Шаҳар марказидаги уч-тўртта кўп қаватли янги иморат атрофида нотинч айланиб, булар орасида ажралиб турган — мармардан тикланган тўққиз қаватли кошона пойига бош уришга тушди... Беш-ўн хамладан сўнг, эговлагандек кошонани таг-тубидан кўчириб, уни бирдан бургутдек қанотларига юклагани-ча, шаҳардан олисга — аллақаёкларга олиб кетди.

22

Шаҳар ниҳоятда кичик, жимитгина эди.

Уни, аслида, шаҳар ҳам деб бўлмасди. Дабдаба билан номини Мулкобод деб қўйишганига қарамай, бу — ғариб ва хароб бир шаҳарча эди... Бояги катта кўча-ю, тўрт-бешта пасткўчадан бўлак вако йўқ!

Бу ерда, шу боисдандир, яхши-ёмон ҳар кандай воқеа халқнинг кўзи олдида кечар, узоқ йилларгача одамларнинг хотирасида сақланиб қоларди.

Аммо, биз ҳикоя қилаётган кунда, негадир ундай бўлмади! Мармардан тикланган тўққиз қаватли кошонанинг дабдурустдан йўқолганига шаҳардаги одамлар аҳамият беришмади! Қизиқ жойи яна шундаки, Нуҳ замонидаги тошқин ҳамон дунёни ларзага солаётган бир пайтда, шу куни кошонанинг йўқолганига ҳеч ким ҳаттоки пинагини ҳам бузмади!.. Қиёмат қойим бўлгандек, барча ўз-ўзи билан овора эканлигидан, одамлар сезмай қолишдими, шунчаки бепарволик қилишдими — айтиш қийин...

Қисқаси, кўчалар этагини тўлдириб оққан ёмғир суви қуриб, шамол шаҳардан думини тутқизмай чиқиб кетгач, арзирли бирон воқеа рўй бермагандек, халқ яна ўз тирикчилиги ташвишига тушиб кетди. Биров кошонани эслаб ҳам ўтирмади!

Фақат ўша куни шаҳарда биргина кишини кошонанинг йўқолгани дахшатга солди. Шамол тўққиз қаватли иморат билан бирга, унинг юрак-бағрини ҳам юлқиб кетгандек эди...

Шу куни шаҳардаги ингичка кўчалардан бирида жойлашган шифохонага Садиржон ҳар қачонгидек эрта саҳардан ишга келган эди.

Шифохона биноси эски, илк қарашда бир пайтлар катта-кичик поезд бекатларига мўлжаллаб курилган ғарибгина масканни эслатар эди. Қийшайган томдаги

тунука занглаб-чириб, чўккан деворлардаги қизғиш ғиштлар оқариб-кўкариб ётарди. Бинони, албатта, ҳар хил саналар, байрамлар олдидан тартибга келтириб, тузатишга уринишарди. Лекин бу иш доим шошгандан қўл учида бажариларди. Шифохона учун аслида, алла-қачон янги бино қуриш мумкин эди-ку, одамлар кириб-чиқиб, иш дуппа-дуруст кетаётганидан, шаҳарнинг каттаконлари бу тўғрида бош қотириб ўтиришни хаёлларига келтиришмасди!

Бино қурилган вақтида ҳам шифохонадан кўпроқ савдо растаси кўзда тутилган бўлса керак... Садиржон касал кўрадиган бўлма чоққина дўкон, қаршидаги йўлак эса, аксинча, карвонсарой ёки... ҳали айтганимиз, бекатдаги одамлар поезд кутадиган хоналарга ўхшар эди! Умуман, Садиржонга ҳайбатли бўлманинг ҳожати ҳам йўқ; кўпчилик ҳакимлар сингари у беморларни, одатда, биттадан қабул қиларди. Бўлма қолиб, унга йўлак ҳали ҳам тордек туюларди. Гап шундаки, йўлакда куни бўйи одам тиқилиб, ғужғон ўйнаганидан, киши бўлмадан чиқиб баъзан қаёққа, қандай юришингни билмай қолардинг!

Қирқ йил қирон келса, ажали етган ўлади, деган нақл фақатгина одамлар эмас, уйлар, дарахтларга ҳам тегишли экан.

Ёмғир ёғиб, шамол қутурганида, шифохона биноси олдидаги биронта дарахт қилт этгани йўқ. Буниси майли. Шаҳардаги қанчадан-қанча мустаҳкам бинолар шамолдан тўзиб кетганида, ҳилвираб турган шифохона биносини жин ҳам урмади! Офат унга қандайдир кор қилмаганми, уни четлаб ўтганми эди! Шамол телбаланиб инғичка кўчадан ўзини катта йўлга отганида, бир неча бўлмалар деразасидаги аввалдан синиқ ойналар шувиллаб — тўкилиб тушди, холос. Эрта баҳор бўлиб, айниқса, кун анча салқин эканлиги-ю, йўлакда беморлар инқиллаб ўтиришганидан, шифохонада мана шу оддий бир даҳмаза ҳам барчани бесаранжом қилиб, шоштириб қўйди. Бир томондан, касал кўриб, иккинчи томондан, деразаларга янги ойна солдиришга тўғри келди!

Ниҳоят, вақт тушга яқинлашганида, Садиржон ҳар кунгидек, қўлини ювиб, эгнини алмаштирганча, тушлик қилгани ҳовлиқиб кўчага чиқди.

Кўчада кетаётиб, шамол шаҳарни астойдил элаб ўтганини у энди пайқади. Ҳар қадамда ёвузлик асора-

ти кўзга ташланар, ҳаммаёк дабдала эди! Садиржоннинг алланечук юраги увишди.

Аммо барибир уни шу пайтда, бундан чексиз изтироб чекди, деб бўлмас эди.

Олдинлар ҳам баъзи-баъзида шаҳар зилзила, сел, ёнғин дегандек, бало-офатлар, фалокатларга йўлиқиб турар, одамлар маълум даражада бунга кўникиб қолишган эди! Бундан ташқари, муҳими: Садиржон сўнгги пайтлар деярли ҳар куни Гулхумор деган қиз билан бирга тушлик қилар, бу қиз унинг қайлиғи эди. Бугун ҳам улар кўришишга ваъдалашишган, шу палла Садиржоннинг бутун хаёлини Гулхумор банд этган эди. У висол тўғрисида ўйлаб, қаттиқ ҳаяжонланарди!

Катта-катта одимлаб, ингичка кўчаларни ортда қолдирганича, шаҳар марказига етиб келди. Ер чизиб бораётган эди, шаҳар марказига етгач, бошини кўтариб қаради...

Унинг юзидаги мамнун табассум қотиб қолди. Оёкларидан мадор кочиб, гандираклаб кетди...

Бир сония ичида оламни зулмат-зимистон қоплагандек бўлди...

Садиржоннинг ҳар куни кўзи тушиб турган шаҳар марказидаги тўққиз қаватли кошона бугун негадир ўрнида кўринмас эди!..

Жилла ўзига келгач, Садиржон, бу тушимми, ўнгимми, деб бир неча марта кўзларини юмиб очди. Бироқ бундан натижа чиқмади: улуғвор кошона йўқ, қаёққадир йўқолиб қолгани аниқ эди!..

Кошона ўрнида энди, уруш пайтлари бомба тушганида бўлганидек, каттакон чукурлик ястаниб ётар, чукурликнинг пастида тўпланган ёмғир сувидан юзага келган кўлмак офтобда жимирлар эди!..

Садиржон хайбатли ўрага ўхшаш чукурлик этагидаги уюлиб ётган тупроқ устида гамгин чўнқайди. Лаънати кошона билан бирга, Гулхуморимдан айрилиб қолмадиммикан, деб ўйлаб, беихтиёр кўзларига ёш тўлди...

Орадан қанча вакт ўтгани маълум эмасди. Ахийри, у ҳамон чукурлик этагида, юзини нам тупроққа суйкаб ўтирганини пайқади. Ўрнидан қўзғалди.

Қандай вокеа рўй берганини аниқлаш, бирон чора кўриш керак!

Шу атрофдаги одамлар балки ўзи нима бўлганини билишар, деган хаёлга бориб, Садиржон якин ўртадаги

тўрт қаватли бино пинжида жойлашган қаҳвахонага йўл олди. Томоғидан ҳеч нарса ўтмаса ҳамки, ёғли бўғирсоқ билан қаҳва харид қилиб, дераза олдидаги бўш ўринни эгаллади.

Лекин қулоғи динг, қимир этмай қанча ўтирмасин, қаҳвахонадаги одамлар мум тишлаб олишган, буларнинг оғзини пойлаш бефойда эди.

Одамлар, нари борганда, бозор-ўчар, турмуш қийин бўлиб қолгани ҳақида аҳён-аҳён тўнғиллаб қўйишарди, холос; ҳеч ким шамолнинг васвасаси тўғрисида ҳам, йўқолган кошона тўғрисида ҳам лом-мим демасди.

Садиржоннинг қаҳвахонадан чиқиб, худ-бехуд ҳолатда ўзи хизмат қилган шифохонага қайтиб келишдан бўлак иложи қолмади.

23

Шаҳар марказида кўрган манзара уни чинакамига эсанкиратиб қўйган эди.

Ҳаётда номардлик юз берган, у ғафлатда қолган эди!

Унга фақат бир нарса: тўққиз қаватли кошона-ю, шу кошонада бўлган Гулхуморнинг дабдурустдан йўқолгани аён эди. Кошона билан севгилисининг қисматини ҳам, бундай пайтда инсон нима қилиши кераклигини ҳам билмасди. Садиржон содда, тўғри, ҳаёт ишларида уқувсиз, ўттиз йиллик умрини, асосан, китоб ўқиб, одамларни муолажа қилиб ўтказган йигит эди!

Шу йил кузда уларнинг тўйи ўтиши керак эди. Шунга қарор қилишганди! Кутилмаган даҳмаза Садиржоннинг орзу-умидларини энди бир йўла кўкка совурган эди!

Бу дунёда йигит билан қиз борки, ҳар бирининг ҳеч кимга ўхшамаган ўз муҳаббат тарихи бўлади.

Гулхумор билан Садиржон ҳам шу кунлар ажиб бир муҳаббат тарихини бошдан кечиришаётган эди!..

Улар бир-бирларини тасодифан ёқтириб қолишган эди...

Бундан икки йилча бурун бир куни кечга томон шифохонадаги Садиржонга тегишли бўлмага навбатдаги бемор кирди. Бу — калта сочлари қулоқлари устига тушиб турган, илк қарашда ўсмирларга ўхшаш, аммо юзи рангсиз, кўзлари эса мунгли ва чақнок — йигирма беш ёшлардаги қиз эди. Садиржон қизга разм

солиб қўйиб, шошмасдан касаллик тарихини вараклади.

— Хў-ўш? — деб сўради ниҳоят.

— Бу ерда ёзилган нарсалар шунчаки; менинг касалим бошқа, — пичирлади қиз. — Икки йилдан буён... агар кулмасангиз, айтаман.

— Қизик экансиз-ку! — қизнинг гапидан хафа бўлиб кетди Садиржон. — Ҳеч табиб ҳам бемордан кулар эканми? Унақа одам ҳакимлик қилмай, бозорга боравермайдими?!

— Раҳмат, — деди қиз секин. — Демак, сизга ҳаммасини айтаман... Дунёда қанча умрим қолган, билмайман. Кечалари ётганимда, муттасил ҳаво етишмайди. Юрагим қаттиқ қисади! Ухласам, қайтиб уйғонмасмиканман, деб қўрқаман. Уйқумда ўзим билмасдан ўлиб қоладиганга ўхшайман! Дорга янги чиққан дорвоздек, юрагимни ҳовучлаб юрибман! Лекин кардиограммада ҳеч нарса сезилмаяпти...

— Бунга кардиограмманинг алокаси йўқ, — ғудранди Садиржон.

— Ким билсин, дўхтирларга қатнаб ҳам чарчадим. Энди бормайман, дегандим. Одамлардан сиз ҳақингизда бошқаларга ўхшамайди, деган гапни эшитдим...

Садиржоннинг бошқалардан «бир поғона юқори» кўтарилишга аввалдан ҳеч тоб-тоқати йўқ эди. Дунёда не-не буюк зотлар ўтмаган! Қамтарлик билан ўз вазифасини бажараётган одамни олқашнинг нима кераги бор?! Лекин қизнинг унга айтган сўзлари манзират, лутф, айрим хасталарда учрайдиган эзма хушомад эмасди! Қиз эътиқод қилиб, унинг ҳузурига келган эди!

Умуман, бир неча йиллардан буён шаҳарда Садиржондан маънили гап чиқишини одамлар билиб қолишган, унга айрича ҳурмат билан қарашар эди.Садиржон, албатта, айрим ҳакимлардек, менинг ишим шундан иборат, деб ҳеч қачон беморларга калласига келган ҳапни ёзиб беравермасди. У, тиб дунёдаги энг гўзал санъатдир, деган гапни кўп эслар, доим шунга амал қилишга уринар эди! Худонинг берган куни шифохонадаги зах-дим йўлакда одам қайнашига, аслида, сабаб ҳам шу эди! Шон-шуҳрат деймизми, ихлосми, баъзан Садиржонни кийнаб ҳам юборарди. Садиржон умумий хасталиклар бўйича мутахассис эканлигига қарамай, унинг ҳузурига кўпинча қулоғи оғриган ҳам, тиши оғриган ҳам бостириб келаверарди. Хасталар-ку, май-

ли, Садиржон тўғрисида эшитиб-билиб, гоҳо одамлар тибга ҳеч алоқаси йўқ ташвишлар билан ҳам унинг бўлмасига кираверишарди. Асоссиз бир касални баҳона қилиб, соатлаб навбатда туришдан эринишмасди! Садиржон эса самимий киши бўлганидан, ҳамма билан бирдек отамлашаверарди!

У бемор қизнинг ҳаёти қандай кечаётганига қизиқсинди.

Гулхумор болалигидан бир оз ёввойи ўсган экан. Еши улғайиб, ота-онасидан ҳам узоқлаша бошлабди. Ён-верида кўнглини тушунадиган, дардлашадиган одам йўқ! Бунинг устига, кейинги йиллар негадир иши юришмабди; олий маълумоти борлигига қарамай, учтўрт ой бир ерда котибалик қилгач, ишсиз — кўчада қолибди. Сарсон-саргардонлик кўриб, бошдан аниқ касб танламагани, тор ихтисос эгаллаб, тарихчи бўлганига ўкинибди. Ҳаётида маъно қолмагандек туюлиб, кундан-кунга руҳини мунг қоплабди...

Садиржон Гулхуморга касали борасида ҳеч нарса демади. Мана, буни ўқийсиз, деб қизнинг қўлига иккита китоб тутқазди. Кейин, шаҳарнинг шарқ томон этагида авлиё мақбараси, мақбара бошида чашма бор, ҳар куни наҳорда бориб, шу чашмадан бир пиёла сув ичасиз, деб тайинлади. Гулхумор ажабланиб турган эди, тушунтирди:

— Сиз шундай даволанишингиз керак. Менга ишонинг, ҳаммаси яхши бўлиб кетади!

Орадан бирон ҳафта ўтиб, Гулхумор анча кўтаринки кайфиятда кириб келди. Садиржон қизнинг қўлига бошқа иккита китоб тутқазди. Ниҳоят:

— Чашмага ҳам боряпсизми? — деб сўради.

— Боряпман, — бошини силкиди Гулхумор. Сўнг, беихтиёр қизиқсинди: — У ердаги сув шифобахшми?!

— Ҳа, албатта, — деди Садиржон. — Шундай давом этаверинг...

Навбатдаги сафар келганида, Гулхуморнинг кайфияти янада кўтаринки эди.

— Ўзимча тузалганга ўхшаяпман. Раҳмат сизга! — миннатдорчилик билдирди қиз. — Бир ойлик сафарга кетяпман, — деди у. — Қайтиб келгач, аҳволим қандай бўлишидан қатъи назар, сизга учрайман... Биласизми, сизга бир нарса демоқчи эдим. Фақат мени тўғри тушунинг, илтимос. Сизни биринчи кўрганимдаёқ ҳис этганман... Биз ҳар куни кўриб юриб, ўрганиб қолган оломон

ичида сиз чиндан бошқаларга ўхшамаган одам экансиз! Ўзингиздан кўпроқ атрофингиздаги кишиларнинг севинчи, изтиробини ўйлаб яшайсиз. Ҳаётда ҳеч нарса сизни бузиб-ўзгартиролмаган. Бефарқ, майда мақсадлар сиздан йироқ. Пок, беғубор сақланганми, шунақа! Сиз билан кўришиб, сўзлашган кишининг қалби-руҳи юксалади... Мен бундан кейин ҳам даволаниш, баъзан сиздан маслаҳат олиб туришни истардим. Бир танишми, дўст сифатида. Агар мумкин бўлса...

— Мумкин, албатта, — ғудранди Садиржон...

Аммо Гулхумор шу кетганича, бир ой эмас, икки ой ўтиб ҳам қорасини кўрсатмади.

Садиржон ҳар қандай беморни эслаб, у тўғрида узоқ ўйлаб юрмасди. Бунинг иложи ҳам йўқ эди! Лекин Гулхумор йигитнинг хотирасида сақланиб қолганди. Шу кизга кейин нима бўлди экан, деб гоҳида хаёлидан кечирар, ўзи билмаган ҳолда юрагидаги шафқат муҳаббатга айлана бошлаган эди!

Ниҳоят, бир куни кечга томон телефон жиринглаб, кутилмаганда...

— Ассалому алайкум.

— Салом алайкум.

— Сизга ваъда бериб, сўзимнинг устидан чиқолмадим. Сиз мени унутиб хам юборган бўлсангиз керак!..

— Гулхумор...

— Мен. Демак, унутмаган экансиз...

— Қаердан кўнғироқ қиляпсиз?..

— Кўчадан. Шаҳар маркази...

— Мен ҳозир етиб бораман!

Садиржон эгнини алмаштириб, шошганича кўчага йўналди. Шаҳар марказига етиб бориб, Гулхумор билан учрашди.

Аслида, бундай бўлмаслиги керак: улар ҳали бегона кишилар эди. Бироқ ўз-ўзидан шундай мулоқот рўй берди. Гўёки икки ўртада маълум бир муносабат аллақачон шаклланган эди!

Афтидан, бу қисмат эди!

Шунга қарамай, улар кўришган пайтда Гулхумор Садиржонни огоҳлантирди:

— Сиздан фақат илтимос, телефонингизни топиб, кўнғироқ қилганим учун мени енгилтак экан, деб ўйламанг!

— Мен ундай деб ўйламайман. Мен сиз ҳақингизда ҳеч қачон ёмон ўйга бормайман. Ишонинг!

— Раҳмат, — деди Гулхумор. Лекин яна тушунтирди: — Шунча вақтдан кейин шифохонага бориш менга ноқулай бўлиб туюлди. Энди бутунлай тузалиб ҳам кетдим.

— Мен буни биламан. Сизни кўрганимга эса жудаям хурсандман.

— Сизнинг олдингизда ёлғончи бўлишдан қўрқдим. Бунинг устига, сиз билан бир оз гаплашгим келди. Аввал ҳам сизга айтганман, атрофимда дардлашадиган одам йўқ.

— Менга ишонганингиз, умуман, бутун муносабатингиз учун раҳмат! — деди бу гал Садиржон.

Улар шу куни алламаҳалгача кўча чангитиб юришди. Ниҳоят, хайрлашаётганда Гулхумор Садиржоннинг қўлига қандайдир дафтар тутқазди:

— Биласизми, бир йигит ҳоламнинг уйида, ижарада турарди. Бошқа шаҳарда. Уч-тўрт йил бурун нобуд бўлиб кетган. Шоир экан, дафтари уйдан топилди. Сиз менга китоб бергувчи эдингиз, мен ҳам шуни сизга эсдаликка берсам...

Икки ёш қалбни бу мулоқот уйғотиб, энди уларни анча яқинлаштириб қўйган эди.

Улар шундан сўнг, ҳафтада баъзан бир, баъзан икки кўришиб, кўча айланиш, суҳбатлашиб юришни одат қилишди.

Гулхумор чиройли, ақлли, самимий эди.

Садиржон бир кунлар, Гулхуморни эслаб, кўнглида ёқтирган бўлса ҳамки, уни яхши кўриб қоламан, деган гапни хаёлига келтирмаганди. Энди кундан-кунга қизга нисбатан меҳри ошиб-тошиб, ўз ҳолатига ўзи ҳайрон бўлиб қолди. Гулхумор билан кўришгани сайин, Садиржон аллақандай телбалана бошлади.

Гоҳ кўришганларидан кейин, гоҳ кўришмаган кунлар у, биринчи саҳифасига «Абдулла Ҳаким» деб ёзилган катак дафтарни қўлига олиб варақлаб, дафтардаги шеърларни завқланиб-пичирлаб қайта-қайта ўқир эди:

Сиздан гўзали йўқ,
Сиздан яхшиси йўқ —
Сиз битта яралган
менинг бахтимга.

Сиздан нозиги йўқ,
Сиздан нозлиги йўқ, —
Сиз битта яралган
мининг бахтимга.

Сиз ёрқин бир қўшиқ,
Сиз ойдин бир қўшик —
Сингиб бормоқдасиз
мининг бағримга...

Садиржон ажабланарди...

Шоирлар шеърни бир кишига бағишлаб ёзади, албатта. Лекин қизик жойи, ўқиган одамки бор, шеърдан ўз дарди ифодасини топади, ўз юрагини ойнага солгандек кўради! Умуман, шоирлар қадим-қадимдан шунинг учун шеър ёзишмасмикан?!

Дунёдан ўтиб кетган, исмини ҳам, ўзини ҳам то ҳозир билмай келган Абдулла Ҳаким деган шоирнинг кимгадир бағишлаб бир пайтлар ёзган шеърлари, ахир, Садиржоннинг қалбига қуюлиб, унинг ҳолатини шунчалик акс этдирса, буни — бошка қандай тушуниш мумкин?

Сиз ҳақда
Ўйлай қачон —
Эрталабми,
кечқурун?
Кун ярмида
Ўйлайми,
Ўйлайинми
ярми тун?

Бирлаштириб
барини,
Ўйласам-чи,
Ҳар соат?
Ахир,
сиздек парини —
Ўйламоқлик
Саодат.

Ўйласам-чи,
ҳар лаҳза,
Ҳар сония —
Қўймасдан?..

Қалбингга
тушгач ларза,
Бўлмас экан
Куймасдан...

Ёшликдан адабиётни яхши кўриб, анча-мунча шеърий китоблар ҳам ўқиган Садиржон ўзини, гоҳ тувакда, гоҳ боғда ўсган гулларни учратиб юриб, бехосдан ёввойи дашт гулларига дуч келиб қолгандек ҳис этарди. Фақат Гулхумор ҳадя этгани учун эмас, бу дафтар шу жиҳатдан ҳам унга қадрли эди!

Дафтардаги шеърларни қайта-қайта ўқиганидан, уларнинг аксари энди Садиржонга ёд бўлиб кетганди. У ёлғиз қолдими, бас, кўчадами, уйдами, Абдулла Ҳакимнинг шеърларини худди юракдан отилиб чиққан ўз сўзлари сингари пичирлаб-қироат қиларди:

Нималарни
Ўйлаяпсиз ҳозир —
Шилдираган
сувга тикилиб?
Ут-ўланлар энкайиб оғир,
Сизнинг
пойингизга йиқилиб?

Нималарни
Ўйлаяпсиз шу пайт —
Тегрангизда
боғлар шовуллаб?
Боқмайин, деб
Сиз томон лоқайд,
Осмонда ҳам
офтоб ловуллаб?
Нималарни
Ўйлаяпсиз бу дам —
Учганида
бедард шамоллар?
Тегишлими
бир оз менга ҳам —
Сизни йўлга солган
Хаёллар?!

Садиржон Гулхуморни яхши кўрар, назарида, уни Гулхумор ҳам ундан кам севмас эди.

Улар кечқурунлари учрашиб, кўпинча ярим тунгача кўча айланишар, бир-бирларини эркалаб, бир-бирлари-

ға суянишар эди. Севинчдан, бахтдан кўзлари порлар, уларга ҳаётда ҳали бундан ҳам тотли лаҳзалар насиб этадигандек эди. Ҳарҳолда, Садиржон шундай деб ўйларди!

Аммо кўришиб юриб, дабдурустдан Гулхумор яна бир ойча ғойиб бўлди...

Садиржон олдинги гал Гулхуморни қанчалик эслаб-ўйламасин, унинг икки ойдан ҳам кўп қорасини кўрсатмаганига ортиқча парво қилмаган, изтиробга тушмаган эди. Ўшанда бу қизни аллақачон ёқтира бошлагани-ю, ишнинг бундай тус олишини хаёлига келтирмаганди... Мана энди васли-висол шомларидан кейин, Садиржон чинакам айрилиқ азобини туйиб, буткул эсхушини йўқотиб қўйди! Гулхуморсиз ҳаётида маъно қолмагандек туюлиб, гангиб, жон-дили билан ўрганиб қолган севгилисини излаганча, кўча-кўйда тентирашни одат қилди...

Ана
Чопмоқдаман ёниб,
Кўчада —
Телба. Телба...
Ўхшайман
Югурган оёқ учида —
Елга. Елга...
Мен
Юзлашган каби
қаро кечада —
Селга. Селга...
Дардим
Қандай айтай
бу дард ичида —
Элга. Элга...
Фақат чопмоқдаман —
Ана, кўчада:
Телба. Телба...

Ҳамма бало шундаки, Садиржон дунёда ота-онасиз қолган, ёлғиз йигит эди!

Унинг бу борликда Гулхумордан бўлак суянадиган ҳеч кими йўқ эди!

У гоҳ эрталаб, гоҳ кеч тунларда шаҳарча кўчаларида тентираб, ўзининг юрак мулки — Гулхуморга қайта-қайта, хаёлан илтижо қиларди:

Нега жимсиз?
Хасталаниб қолмадингизми?
Ё
Шунчаки
бизни эсга олмадингизми?

Нега жимсиз?
Рўй бердими
Бир дилсиёҳлик?
Қовжиратиб қўйдингиз-ку
мени гиёҳдек!
Сиз — ҳаётим!
Менинг билган —
Қалб эҳтиёжим!
Нега жимсиз?
Ўйламасдан
йўқдир
Иложим!..

Гулхумор ўтган сафардаги сингари кутилмаганда бир оқшом қўнғироқ қилди:

— Ассалому алайкум.

— Салом алайкум.

— Мени йўқотиб қўймадингизми?

— Сизни кидирмаган жойим колмади, Гулхумор.

— Биламан. Мени кечиринг, Садир ака... Мен атайин эмас. Ўзи шундай бўлиб қолди. Ишонинг...

— Мен сизга ишонаман.

— Уйдагилар чиқишга қўйишмади, тўғриси. Лекин энди шароит бир оз ўзгарадиганга ўхшаяпти.

— Қаердан қўнғироқ қиляпсиз?

— Ҳар қачонги ўша...

Улар қайта топишиб, шу оқшом яна алламаҳалгача кўча айланишди.

— Мени табрикланг, — деди гап орасида Гулхумор. — Ниҳоят, ўзим хоҳлаган ишга кирдим... Отаонам таниш-билишлар оркали ёрдам беришди. Энди кундузи ҳам, кечкурунлари ҳам бемалол кўришаверамиз! — У шаҳар марказидаги тўққиз қаватли кошонага мамнун имо қилди. — Шу ерда ишлайман бундан буёғи. Жуда катта, обрўли ташкилот...

Садиржонга бу хабар фавқулодда бошқача таъсир этди.

Тўққиз қаватли кошонада жойлашган «Тарих ва Маданият» деган ташкилот чиндан ҳам катта эди.

Аммо Садиржон бу ташкилотни обрўли деб билмасди.

Умуман, «Тарих ва Маданият» деб номланган муҳташам даргоҳга шаҳарчада одамлар алланечук шубҳа билан қарашар, иложи бўлса яқин йўламасликка ҳаракат қилишарди. Улар бу ташкилотдан қандайдир кўрқишарди!

Ташкилот Тарих ва Маданиятни гуллатиш шиори остида қадимий обидалар — масжид ва мадрасаларни бузиш, минг йиллик кўркам ҳовузларни кўмиб ташлаш, қабристонларни топташ, ота-боболардан қолган эски китобларни ёқиш билан шуғулланарди. Ташкилотдагилар, уларга эътироз билдирган ҳар қандай кишига, ишчи билан деҳқонга бунинг алоқаси йўқ, ишчи билан деҳқон буни тушунмайди, деб гап уқтиришарди. (Масалан, шоирларга улар, шеърингни ишчи билан деҳқон тушунмаса, шеър ёзиб нима қиласан, дейишни ёқтиришарди.) Ўтмишдаги истаган шоҳ, вазир, саркарда, бадавлат киши тарихда из қолдириб, маданиятга қанчалик хизмат қилганидан қатъи назар (ишчи ёки деҳқон бўлмагани учун) ташкилотдагилар назарида, ёт — ашаддий душман эди. Улар, бундай кишиларнинг номини эслашнинг ўзи гўзал ҳаётимизни остин-устин қилиб, бузиб ташлайди, эҳтиёт бўлиш керак, деб ўйлашарди. Ўтмиш дегани тарих эмас, тарихни биз яратамиз, шўрлик халқ маданиятсиз яшаб келган, биз унга маданиятни ўргатамиз, деган даъво ташкилотдагилар бошида кўтариб юрган байроқ, улар амал қилган дастур эди!

«Тарих ва Маданият» ташкилоти ҳар ой камида бир марта ўқувчиларни билим даргоҳидан, хизматчиларни ишлаган жойидан шаҳар марказидаги майдонга ҳайдаб келиб, ашула байрамлари ўтказарди. Майдонда тўпланган ёш-қари аскардек саф чекарди. Тахтадан омонат, аммо ниҳоятда баланд саҳна тикланарди. Қопкора бир киши саҳнага кўтарилиб, қўлидаги таёқчани силкитар, оёққа қалқиб турган одамлар ташкилот вакилларидан ўзлари ўрганган ашулани бақириб ижро этишарди:

Бизнинг шаҳримиз жаннат,
Бунда ҳамма озод-ҳур.
Ўтиб ҳар қандай зулмат,
Кўксимизга тушди нур...

Ташкилотнинг асосий мақсад-муддаоси ҳам: барчани шундай бир хил ашула айттириш эди!

Садиржон тўққиз қаватли кошона томонга нохуш қараб қўйиб, жуда кўп нарсаларни хаёлидан кечирди. Беихтиёр кўнгли ғаш тортди. Шунга қарамай, у Гулхуморга ташкилотни ёмонлаб лом-мим демади. Қизнинг юз-кўзидаги мамнуният, севинчни ҳуркитиб юборишдан қўрқди. Бунинг устига, Садиржон, яхшими, ёмонми — ҳар ким қаердадир ишлайди, биров доя бўлса, биров гўрков, ҳаётнинг ўзи шундан иборат эмасми, деб ўйлади. Гулхумор тарихчи бўлганидан кейин бу катта ташкилотда ишламай, қаерда ишласин?! Эҳтимол, унинг анча оворагарчиликдан сўнг шу ишга киргани эзгулик нишонасидир: ташкилотда ўйли-мулоҳазали, ҳалол кишилар ҳам бордир; ақлли, билимли, қатъиятли Гулхумор улар билан бирлашиб, ташкилотнинг фаолиятини ўзгартириб ташласа, бунинг савобига нима етсин?! Ахир, ҳаётда баъзан шунақаси ҳам бўлади!

Садиржон илож-ноилож Гулхуморни табриклади. Улар иш борасида қайтиб оғиз очишмади.

Энди кечки васли-висолдан ташқари, деярли ҳар куни кўришиб, бирга тушлик қилишар, ширин энтикиб шивирлашганча, шошмасдан бундан буён турмушлари қандай бўлиши режасини тузишар эди.

Яна уларнинг иккиси ҳам севинчдан, бахтдан сармаст эди!

Лекин кунлар шу йўсинда давом этаётиб, бир гал Гулхуморнинг иши сабабли севишганлар орасидан кора мушук ўтди.

Эрталабдан шифохонадаги Садиржонга тегишли бўлмага одатдагидек биттадан эмас, бостириб, бошини чангаллаган беш-олти киши кирди. Беморларнинг важоҳатини кўриб, бундай тартибсизлигу бу паришон ҳолатга илк дафъа дуч келган Садиржон, туйкус бирон кулфат рўй бердими, бошларингиз оғрияптими, деб сўради. Хонага кирган беморлар қўлларини ёнларига тушириб, бошларини чайқашди. Кейин, бир-бирларига навбат бермасдан, нима бўлганини тушунтиришди.

Бу — шунчаки фалокат ҳам, ҳар кунги бош оғрик ҳам эмасди! Бу — Садиржон дунёда яшаб юриб, тасаввур ҳам қилмаган даҳшат эди!

«Тарих ва Маданият» ташкилоти хизматчилари ша-

ҳарнинг шарқ томон этагидаги авлиё мақбарасини бузиб, мақбара бошидаги чашмани кўмиб, бир кечада ҳаммаёкни теп-текис қилганча, бу ерда олдин ҳеч нарса бўлмагандек, майдонга чим бостириб қўйишибди!

Садиржон бўғилиб, кўксига нақ ханжар санчилгандек кўйга тушди,

Шу куни кўришганларида, у Гулхуморга заҳрини тўкди:

— Нега ўзингиз шифо топган мақбарани бузасиз? Ўзингиз сув ичган чашмани нега кўмасиз? Нега?!

Гулхумор бир лаҳза қизариб, бўйнини қисди:

— Мен бундай қилганим йўқ. Ташкилотдаги бошқа одамлар...

— Хўп, ўша бошқа одамлар нима дейди? — сўради титраб-қақшаб Садиржон.

— Ишчи билан деҳқон, оддий халқ манфаати...

— Бу улар учун никоб, албатта. Жаҳолат, саводсизликдан манфаат чиқадими? Чинакам тарих, чинакам маданиятсиз ишчи-деҳқоннинг ўзи молга айланмайдими? Халқни қул қилиб юборган ташкилотингиз...

— Бундай нарсалар бидъат, хурофот, эскилик сарқити, дейишади. Шулар бўлмаса, халқ бахтли яшайди, ўтмишни қўйиб, келажакни ўйлаш керак, дейишади...

— Ўтмиш инсоннинг таржимаи ҳоли! Унутиб бўлар эканми?! Хўп, мақбараси бузилган авлиёнинг ақалли кимлигини эшитганми ташкилотдагилар?

— Мен билмасам, — пичирлади Гулхумор.

— Бошқаларингиз ҳам ҳаттоки хаёлига келтирмаган! Бу авлиё, масалан, Конфуцийга ўхшаш буюк файласуф бўлган. Атрофига шогирд тўплаб, халол қўл меҳнати билан кун кўришга ўргатган. Дунёда, ҳам жисм, ҳам руҳни пок сақлашга чақирган. Бунинг нимаси сарқит?! Чашмани олинг. У — ер қаъридан отилиб чиққан тоза сув эди-ку. Бир пиёла ичган одамнинг баданидаги ғуборлар ювилиб кетарди. Шу — бидъатми?! Йўқ, сиз бунақа ташкилотда ишламаслигингиз керак...

Гулхумор Садиржоннинг гапига жавобан ҳеч нарса демади. Маъқулламади. Эътироз ҳам билдирмади. У, афтидан, чукур хаёлга чўмганми, бир оз инжиб, озор чекканми кишига ўхшар эди. Шунинг баробарида, алланечук мағрур, бепарво эди.

— Мен ўзим сизга иш қидираман, — деди Садиржон қатъий.

Гулхумор негадир маҳзун қулумсиради:

— Майли, кейинчалик. Ихтиёрим сизда бўлгач...

Садиржон шундан сўнг анча кун ғашланиб юрди. У, аввалдан ҳаким билан бемор орасидаги чегара — муқаддасликни бузмаслигим керак эди, мана энди шунинг жазосини тортаяпман, деб ўйлади. Юрагида ҳис этди: Гулхумор уни ёктиради, лекин ишни ундан кўпроқ яхши кўради!

Вакт ҳар қандай жароҳатни даволайди.

Улар аста-секин рўй берган воқеадан ҳам, орада ўтган дилсиёҳликдан ҳам узоқлаша бошлашди.

Уларнинг фикри-хаёлини тезроқ тўй-томоша ўтказиб, бир нафасга ҳам бир-биридан ажралмаслик истаги банд этган эди.

Садиржоннинг назарида, ҳаёт уларни эркалаганча, осмондек юксак бахт ваъда қилмоқда эди!

Йўқ... Севишганлар орасига тағин айрилиқ тушди.

Шамол шаҳарнинг тўс-тўполонини чиқарган кунда, Гулхумор тўққиз қаватли кошона билан бирга, қаёккадир ғойиб бўлди...

24

Ўша — шамол қутурган куни, кечга томон Садиржон яна шаҳар марказига бориб, кошона ўрнидаги чуқурлик этагида узоқ ўйга чўмиб ўтирди.

Эртаси куни ҳам...

саҳарлаб борди.

Туш пайтида борди.

Кечқурун борди.

Ҳар куни шундай бораверди. Қандайдир чора кўриш керак! Аммо қандай?!

Шаҳар марказида йиллар бўйи қўнқайиб турган ҳайбатли бир иморат бехосдан йўқолса-ю, ҳеч ким пинагини бузмаса, қийин экан! Одамларнинг ёппасига лоқайдлиги очиқ-ойдин кўриниб турган бундай шароитда кимдан гап сўраб, кимга арзи-дод қиласан? Ўтган-кетганларни тўхтатиб, мана шу ерда мармар кошона, кошонада менинг жондан азиз севгилим бор эди, десанг сени жиннига чиқаришади-қўйишади! Ҳамма ўзи билан ўзи овора бўлиб, кар ва кўрдек ҳолга келиб турган бир замонда сенинг гапинг бировнинг қулоғига кирармиди?! Қалтак кўтариб, сени шу тупроқ уюми устидан ҳайдашмаганига ҳам шукр қил!

Садиржон сурункасига бир ҳафта бошини қайси

деворга уришини билмай, шаҳарда девонадан баттар кўйда тентираб юрди. Ишининг ҳам унуми йўқ, одамлар уни баъзан соатлаб пойлашар эди.

Кейинги ҳафтанинг биринчи куни шифохонада тушга яқин Садиржоннинг бўлмасига ҳамкасби — Абдураҳмон кирди.

— Бугун бирга тушлик қилишимиз керак!

— Нега? Мен бугун бошқа ишлар... — ғудранди Садиржон.

— Бошқа иш кейин! — деди Абдураҳмон қатъий. У сал юмшаб, қўшиб қўйди. — Сен билан гаплашадиган гап бор!

Булар ёшликдан дўст, бирга ўқишган, энди бирга ишлашар, бунинг устига, Абдураҳмон шуҳрат топган ҳаким бўлмаса ҳамки, шифохонада мавқе эгаллаган, кўз касалликлари бўйича шаҳарда ягона яхши мутахассис эди; Садиржон уни ҳурмат қиларди. Ҳозир ҳам, Абдураҳмоннинг нима гапи борлигига унча қизиқмаганига қарамай, ўрнидан туриб, бўйнига арқон солинган кўзичокдек, дўстига эргашмай иложи қолмади.

Ҳамкасби Садиржонни негадир тўппа-тўғри ўз уйига бошлаб борди.

Уйда дастурхон тузалган, овқат тайёр эди.

Садиржон, дўстимга ёки бола-чақасига тегишли бирон муносабат бормикан, олдиндан билмаганим чакки бўлди, деб ўйлаб, хижолат чекканича, оғзига олган бир бурда нонни сақичдек чайнай бошлади.

— Овқатга қара, — деди Абдураҳмон кескин. У, танишми, бегонами, ҳаммага дўқ ургандек шунақа қаттиқ-қаттиқ гапираверарди.

— Қараяпман, — деди Садиржон секин.

— Хўш? Иштаханг йўқ?! — деди бир оздан сўнг яна Абдураҳмон.

— Қорним...

— Эрталабдан ишда юриб, қорнинг қаёқдан тўқ бўлади? Афтингдан, нонушта ҳам қилган одамга ўхшамайсан! Ол...

Садиржон ҳафсаласиз кўйда қўлидаги қошиқни бир-икки айлантиргач, Абдураҳмон унга тик қадалиб, дангал гапга кўчди:

— Мен сени бугун бекордан уйга чақирганим йўқ, оғайни. Шу кунлар сенга бир нима бўлган. Кўриб юрибман. Гапир!

— Ўзим. Шунчаки... — ғудранди Садиржон.

— Очиғини айтавер!

Садиржон илож-ноилож дўстига шаҳар марказидаги улуғвор кошонанинг йўқолиб қолганини тушунтирди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! — деди Абдураҳмон, бошини чайқаб. — Кўзингга шунақа кўринган-дир! — У ўзининг бу гапи билан қаноатланмай, ўрнидан ирғиб турганича, токчадан узун дастали ойнак олиб, узоқ-яқиндан Садиржоннинг кўзига разм солиб қаради. — Йўқ, кўзинг ёмон эмас! — деди ниҳоят.

— Ҳеч ким ишонмайди, лекин мен борини айтяпман, — хафа бўлди Садиржон.

— Хўп, бино йўқолса, сенга нима? — сўради қайтиб ўрнига ўтиб ўтирган Абдураҳмон.

— У ерда Гулхумор бор эди.

— Э, шунақа демайсанми? — Абдураҳмон Садиржоннинг муҳаббат тарихидан воқиф бўлмаса-да, бу йигит ёши ўттизга етганда ҳам бировни яхши кўрмаслиги мумкин эмаслигини тушунарди. — Бошингга кулфат тушибди-да, оғайни. Шунга озиб юрган экансанда! — тўнғиллади беихтиёр.

Ўзини зўрға тутиб турган Садиржоннинг кўзларига жиққа ёш тўлди.

— Майли, кўп эзилаверма! — таскин берди унга Абдураҳмон. — Бу жуда кўнгилсиз, аммо барибир қонуний нарса...

— Нима қонуний? — қизиқсинди Садиржон.

— Муҳаббатни айтяпман. Доим шунақа тугаган. Лайли ва Мажнунни эсла. Тоҳир ва Зуҳра. Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам. Қолаверса, Ромео ва Жульетта. Ҳаммаси бир-бирини йўқотиб, ўлиб кетган...

— Мен ҳам Гулхуморни топмасам, ўламан!

— Бу шарт эмас! — деди Абдураҳмон. — Муҳаббатсиз ҳам бемалол яшайвериш мумкин.

— Яхши кўрганлар қовушиб, бахтли яшаб кетишса бўлмайдими? — дўстига илтижоли тикилиб сўради Садиржон.

— Барибир фойдаси йўқ, — деди Абдураҳмон. — Иккаласи бирга ўлиб кетади! Мана, мен... Бир пайтлар хотиним учун ўзимни томдан ташлардим... Кўзларини кўргим келиб, уч кечалаб ухламай чиқардим. Бахтли бўлсак, биз бахтли бўлишимиз керак эди! Хўп, уйландим, хотинни ҳозир ҳам яхши кўраман. Лекин энди ҳаммаси оддий, олдинги муҳаббатга ўхшамайди. Хотин кундузи маза-бемаза гапириб, кечалари ёнингда хир-

мон бўлиб ётгандан кейин, ҳеч қизиғи қолмас экан! Қисқаси, иккаламиз биргаликда кундан-кунга ўлиб кетяпмиз! Сенга маслаҳатим, шунинг учун, қолган гапни унутиб, тезрок биронтасига уйлан, қучоғингга олиб, бемалол кунингни ўтказиб юравер!..

— Мен ундай қилолмайман! — тўнғиллади норозиланиб Садиржон. — Биз ваъдалашганмиз. Бир-биримизни яхши кўрамиз. Гулхумор йўқолиб қолди, деб мен унга қандай хиёнат қиламан?! Сен ҳақ эмассан, муҳаббатни бир умр асраш ҳам мумкин! Биз бир-биримизни ҳеч қачон унутмаймиз...

Абдурахмон чукур хаёлга толди.

— Унда қидириб кўриш керак, — деди ахийри.

— Қаердан?

— Қизнинг ота-онаси, дугоналари, дўстлари бордир, бирон нима билишар, ахир! — бўғилди Абдурахмон.

— Ота-онасини танимайман. Дўстлари йўк. Хўп, дугоналари... узоқ бир дугонасини айтмаса...

— Ҳеч бўлмаганда ўшанга учраш керак. Қўл қовуштириб, эзмаланиб ўтиргандан кўра...

Абдурахмоннинг бу маслаҳатини Садиржон қабул қилди.

Кечга томон шифохонадан чиқиб, у тўғри Маиший хизмат кўрсатиш уйига қараб кетди. Гулхуморнинг дугонаси — Зевар тикувчилик билан шуғулланарди.

Садиржон Гулхумор билан кўча чангитиб юришганида, Зеварни икки-уч кўрган, холос. Бу қизнинг феълатворини билмаганидек, афти-ангорини ҳам яхши эслаёлмасди.

Озғин, дароз, кўримсизгина бир қиз экан Зевар!

Гапи борлигини айтиб, йўлакка чақиртириб чиққан Садиржоннинг юзига у нимадандир қўрқаётгандек бақрайиб қаради.

Садиржон қизга рўй берган воқеани тушунтирди.

— Мен Гулхуморни ўша сиз билан кўчада кўрганим охирги марта, акажон. Биз қайтиб учрашганимиз йўк, — куюниб деди Зевар. — Билмадим, мен сизга қандай ёрдам берсам экан? — Шундан кейин, у бирдан жонланди. — Юринг, уйларига қарайлик. Мен кириб чиқаман, сиз пойлаб турасиз. Яхши гапми, ёмонми, нимаики эшитсам, сизга айтаман...

Гулхуморлар уйи шу яқин ўртада, ингичка кўчалар-

дан бирида жойлашганди. Садиржон узокдан кўрган, лекин яқин бормаган эди.

Зевар билан темир дарвозали шу уйга ҳаш-паш дегунча етиб келишди.

Уйга шошганича кириб кетган Зевар анча хаяллаб қолди. Ниҳоят, бўшашибми, ғамгин ҳолатдами, эшикдан қайтиб чикди.

— Булар ҳам ҳеч нарсани билишмайди, акажон. Афтидан, кизикишмайди ҳам...

— Тушунмадим, — ғудранди Садиржон.

— Сиз уларни олдин кўрмагансиз-а?

— Йўқ.

— Уларнинг аҳволи жуда хароб. Лекин димоғлари баланд. Киши ҳам ачинасан, ҳам жаҳлинг чикади... Сўрасам, бизнинг кизимиз катта идорада, масъул ишда ишлайди, дейишди. У сенларга ўхшаб бекорчи эмас, иши бошидан ошиб ётибди, дейишди. Улар идорада ётиб ҳам қолаверишади, ҳар куни уйга келолмайди кизимиз, деб мактанишди...

— Сиз очиғини айтмадингизми? — ҳуркибгина сўради Садиржон.

— Қандай айтасан? Улар эшитса, гапирасан-да, акажон. Одамлар минг йўсин хабар келтириб, шу киз минг йил уйга келмасин, булар барибир ўз ашуласини тўхтадиган авзойи йўқ. Билганини қайтариб ётаверади. Ҳарҳолда, менинг таассуротим шунақа бўлди... Сизни хафа қилиб қўймадимми?!

— Йўқ. Раҳмат, — деди Садиржон.

25

У сару сомонини йўқотиб, бу ердан яна кошона ўрнидаги чукурлик этагига борди.

Эртаси куни ҳам...

саҳарлаб борди.

Туш пайтида борди.

Кечкурун борди.

Ҳар куни шундай бораверди.

Аммо кўп ўтмай, тўрт томондан девор тортиб, курувчилар эски кошона ўрнида янги бино пойдеворини тиклашга киришишди. Энди Садиржон девор бўйлаб зир югуриб, тешик-туйнуклардан ичкарига мўралар, кўзларидан вижир-вижир ёш оқар эди.

Садиржоннинг бутун умиди кундан-кунга барбод

бўла бошлаган эди! Лекин у тоқатсиз кўйда шаҳар марказига боришдан ҳам ўзини тўхтатолмасди!

Айниқса, дам олиш кунлари у эртадан кечгача шаҳар марказида чарх урар, тупроқ кўчада йўқолган игнани қидирган кишидек, чор атрофни қаричлаб ўлчаб чиқар эди.

Ниҳоят, уйга қайтиб, хонада нари-бери вазмин одимлаб юрар, Гулхумордан қолган ягона ёдгорлик — дафтарни токчадан олиб, хонтахта устига очиб қўйганича, шеър қироат қилар эди.

Навбатдаги якшанба куни ҳам бутун иш шу тахлитда кўчди.

Энди Гулхумор — дафтардаги бир ҳовуч шеър! Садиржонга дафтарнинг кераги ҳам йўқ; Абдулла Ҳакимнинг барча ёзганлари унга сатрма-сатр ёд бўлиб қолган эди. Муҳими: бу шеърларни гўёки Садиржон ёзгану булар шахсан Гулхуморга бағишланган эди!

У, одатдагидек, хонада нари-бери юриб, севгилиси тўғрисида ўйлаганича, юрагидаги кечинмаларни баён эта бошлади:

Соғиниб кетдим
Сизни.
Сизни
кўрмадим
минг йил...
Дўстим!
Бир келмайсизми,
Босганча
енгил-енгил?!

Айтинг,
Дўстим,
Бу йўлда
Сизга кўпми
Тўсиқлар?!
Пойандоз тўшаб гулдан,
Тўшалсинми —
қўшиқлар?!

Шу кунлар Садиржон ниҳоятда толиққан, ўзини ҳар қачонги ҳаким эмас, оғир бемордек сезар эди!

Шеърларни ўқиб, беихтиёр нафаси бўғзига тиқилганидан, сўнгги кунларда кўп бўлганидек, кўзлари ёш-

ланди. Бир чеккага ўтиб, мунғайиб ўтирди. Бироқ Гулхумор — шеър уни тинч ўтиришга — ором олиб, нафас ростлашга қўймади. Куз кунларидаги нотинч, аёвсиз уммон тўлқинлари сингари бостириб келаверди... келаверди!

У ўрнидан сапчиб, нари-бери юрганича, шу аснода қиёфаси кўзлари ўнгида аниқ жонланган Гулхуморга ўзича мурожаат қилаётгандек бўлди:

Насиб этадими
Менга
Ниҳоят —
Янгроқ овозингни
Эшитиш?
Гўё
сеҳрли бир ширин ривоят —
Янгидан
Розингни эшитиш?

Насиб этадими
Ниҳоят
Менга —
Чўзилганда
минг йилга
кутиш,
Умримда
Бехосдан
Юзлашиб
сенга —
Эрка бир
Нозингни
Эшитиш?

Садиржон Гулхумор тўғрисида ҳеч нарса билмаганидан, айниқса, азобланарди...

Гулхумор ўзи тирикми; борми оламда?! Қаерда у?! Яқинми, узоқ бир жойданми, юрибман, тинчман, деб нега хабар бермайди?! Дунёда ҳар куни неча минглаб киши йўқолади; уларни одамлар қидиришади. Лекин ақл бовар қилмайдиган шароитда йўқолган кошона-ю, Гулхуморни қандай қидириш мумкин?! Зилзила пайтида кошона ер қаърига кириб кетса, халқни тўплаб, кавлаштириш қийин эмасди! Мабодо сел олиб кетса — олиб кетган жойигача боришнинг ҳам иложи топиларди! Аммо шамол учириб кетган иморат билан у ердаги

саргардон кишиларни қайси мамлакат, қайси минтақадан қидирасан?! Даштдан, тоғларданми, абадий музликларданми қидирасан уларни?! Садиржон мана шу иложсизликдан — айриликдан ҳам кўпроқ эзиларди...

Мени
Не кўйларга солдингиз, дўстим,—
Билмасданми? Қасддан?!
Ўзингиз
қайларда қолдингиз, дўстим —
Қасддданми? Билмасдан?!

Мен
Ҳеч куймагандим
Бу қадар,
рости,
Тўзиб кетдим
Буткул.
Қайда бўлсангиз ҳам,
Бор бўлинг, дўстим,
Ардоқли гулим, гул!

Неча юзлаб хонақоҳлар, гумбазлар, масжид ва мадрасалар — буюк обидалар йўқолиб кетган ер юзидан! Жаҳолатга қарши курашиш тўғрисида ҳайқириб, қачонлардир азият чекиб, меҳр ва илҳом билан инсон яратган кўркам ёдгорликлар жоҳилларча яксон қилинган; тупроғи, ғиштлари тўрт томонга ваҳшийларча ташилиб-совурилган! Улардан айримларининг китобларда номи ёки сурати қолиб, бошқаларидан шу ҳам қолмаган!

Демак, гугурт кутига ўхшаган мармар бир кошонанинг йўқолиши — улар олдида, — эслаб, гапиришга ҳам арзимайди! Қошонада «Тарих ва Маданият» ташкилоти қарор топганини инобатга олса, ҳаттоки, баттар бўлсин, деявериш мумкин!

Бироқ Гулхумор... Гулхумор!

Садиржон севгилиси туфайли кошона кисматини ҳам ўйлашга мажбур эди.

Бундан бир лаҳза бурун Гулхуморнинг қиёфаси кўзлари ўнгида жонлангани сингари энди қизнинг овози унга аниқ эшитилгандек бўлди:

— Мени кечиринг, Садир ака. Ишонинг...

Садиржон саробни сув деб билган кишидек, хаёлга берилиб, шу сонияда ўзини алланечук бахтли ҳис этди.

Кейин, Гулхумор билан яна сўзлашаётгандек ҳолатни туйди.

Қулоққа чалиниб
Азиз сас,
Мени
боз чулғади
ҳаяжон.
Юракда асранган
Муқаддас —
Туйғулар
тошдилар ногаҳон.
Мен
Сени севаман!
Севаман! —
Зикр этдим
Қайтадан
минг бора.
Нима ҳам қиларди
Севмасдан
Тутқунинг —
бу юрак бечора...

Садиржонга фақат шу кунлар хона торлик қилаётгани йўқ — хонанинг ўзи тор эди.

Қичик бир ҳовлидаги мана шу биргина хона...

Баъзан ота-онадан фарзандга нималар мерос қолмайди?! Кўшку саройдек ҳовли, сандиққа босилган матоҳлар, қимматбаҳо буюм ва жиҳозлар...

Садиржоннинг ота-онаси хасталаниб, бирин-кетин оламдан ўтишди. Уларнинг касали нима эди — Садиржон билмасди. Афтидан, шаҳар ҳакимлари ҳам билишмасди; улар берган хулоса киши қаноатланадиган, тушунарли эмасди. Тиб ходимларининг нодонлиги ва бепарволиги туфайли ҳар соат, ҳар дақиқа ҳаётдан умидвор қанча кишилар рўйи-рост ҳалокатга учрашади! Оқ кийиб, фариштадек туришгани учун ҳеч ким уларни жаллод дея олмайди! Ўшанда шундай ҳолат рўй берди! Лекин «касофатнинг шарофати» қабилида, ота-онасининг ўлими Садиржоннинг табобат йўлини тутишига сабаб бўлди.

Дунёда бировлар данғиллама уй қуради. Боғ-ҳовли сотиб олади. Машина харид килади. Ҳар ким кўрпасига қараб оёк чўзади; бунинг учун учраган одамни

айблаёлмайсан! Аммо куни аксар оч-наҳор ўтадиган, юпун, боласига уч йилда битта дўппи олиб беришга қийналадиган минг-минглаб камбағал-қашшоқ кишилар ҳам бор дунёда! Бундайларни, одатда, бир сўз билан «халқ» дейишади. Садиржон ана шу халқнинг фарзанди эди!

У ота-онасидан қолган мерос билан кифояланиб, ёши ўттизга етгунча, асосан, иш тўғрисида, атрофдаги одамлар тўғрисида ўйлади; ўзи тўғрисида деярли ўйламади.

Мана, ҳозир ҳам кичик бир ҳовлидаги кулоч ёзиш қийин бўлган тор хонада нари-бери ўйчан одимлаб юрибди.

Хонада палос, уч-тўрт кўрпача, хонтахта, бир тахта-тўшак ва иккита юмшоқ курсидан бўлак ҳеч вако йўқ. Садиржон, уйлансам, ҳаммаси билан аста-секин шуғулланаман, деб умидланаётган эди!

Ниҳоят, у дам сайин ҳолсизланаётганини сезиб, яна бир чеккага ўтганича, мунғайиб ўтирди. Гулхумор унинг хаёлидан кетмас эди!

Кўзларинг —
Кўзларим
ўнгида!
Мен
Сени севганча
янгидан —
Айландим
Йўлларнинг чангига...

Кечалари ухламай, кундузлари кўчаларда тентираб, Садиржон чиндан бор куч-мадоридан айрила бошлаган эди. Бир маҳал — беихтиёр кўзи илинган экан, — ажабтовур туш кўрди...

Беш-ўнта жин гуриллаб ёнаётган гулхан атрофида давра қуриб, қаттиқ ноғора чалишмоқда.

Давра ўртасида — Гулхумор. Тиржайиб ўтирган таскара жинларга муқом қилиб, гулхан ёнида рақсга тушаётир.

«Йўқ, жинга ўхшаб ўтиришгани билан, булар аслида жин эмас! — деб ўйлади тушида Садиржон. — Булар мулк-давлат йўлида имонини сотган кишилар; бутун дунёда ҳаёт жиловини қўлига олгиси келган ўзимизнинг ростмана корчалонлар! Ёвузлар! Нимаики

эзгулик бўлса, улар топташади. Тарихми, бугунми — караб ўтиришмайди! Мендан, мана Гулхуморимни ҳам тортиб олишмоқчи энди!..»

Садиржон тушида Гулхуморга юзланиб, бақирди:

— Кет у ердан. Кет! Сенга айтяпман, жоним...

Ўз овозидан ўзи сесканиб, уйғонди.

Лекин негадир ноғора ҳамон қаттиқ гумбурламоқда эди.

Садиржон кўзларини ишқалаб, атрофга аланглади. Ахийри, ҳушёр тортиб, пайқади: бу — дарвоза тақиллаябди!

У истар-истамас ўрнидан туриб, нохуш бир ҳолатда эшикка йўналганича, дарвозани бориб очди.

Остонада бўйчан, гавдали, келишган йигит — қўлида қандайдир тугун, — мамнун жилмайиб турарди. Бурҳон Шариф!

Тугунни ерга қўйиб, Садиржон ҳали ўзига келишга улгурмасдан, уни Бурҳон Шариф бағрига босди.

— Бормисиз, иним! Соғиндим...

— Э, келинг, ака, марҳамат, — деди Садиржон ҳам, ниҳоят, жонланиб.

Улар ичкарига киришди.

— Мен сизни уйдамисиз, йўқми, деб энди кетмоқчи бўлиб тургандим.

— Эшитмабман. Ухлаб қолибман, — хижолат чекиб, кулумсиради Садиржон. У юрак-юрагида Бурҳон Шарифнинг шу палла келганига хурсандми, миннатдорми эди.

Унга Бурҳон Шариф жуда узоқ қариндош: отасининг тоғаваччасига аллабир томондан дахли бор. Бу, шўрванинг шўрваси, дегандек гап. Йиллар ўтиб, тоғатоғаваччалар унутилиб ҳам кетишган. Аммо Бурҳон Садиржоннинг ота-онаси ҳаётлик пайтларида хабарлашиб турганидек, ҳамон икки-уч ойда бир эшик қоқади. Ўз идораси иши биланми, бошқа юмуш биланми Қатта шаҳардан Мулкободга баъзан келиб-кетган бу йигит — Садиржонни тугишганлардек яхши кўради. Фақат Садиржон эмас, унинг кўзларида, умуман, одамларга нисбатан меҳр порлайди.

Садиржон эслайди. Бурҳон тўғрисида раҳматли отаси айтган эди:

— Худоё тавба, инсоннинг кўзлари ҳам шунақа чиройли бўларкан! Кўзларидан нурми, шафқатми ёғилади. Бу йигитдан бир куни, ё шоир, ё одамлар бахтини

ўйлайдиган арбоб чиқади! Бундай кишилар дунёга кам келади...

Балки, шу гаплар, олдиндан яқин муносабат сабабдандир, Садиржон ҳеч ким эмас, фақат Бурҳонни кўрганида, ота-онасини эслар, унга бутун хонадон шундай кунларда қайтиб ота-онасининг руҳи билан тўлгандек бўлиб туюлар эди.

Бугун ҳам Бурҳон Шариф уйга кириб, кўзлари мулойим порлаганча, девордаги Собирбек ва Назирахоннинг суратларига тикилгани заҳоти, улар худди девордан тушиб, уйни тўлдиргандек бўлишди.

Садиржон, шунинг баробарида, айни фурсатда, ота-онасидан бевақт айрилгани устига, эндиликда севган ёридан ҳам мосуво бўлиб ўтирганини эслаб, беихтиёр ўртаниб кетди.

Бироқ у ҳазин, эзгин хаёлларни ҳайдашга уриниб, юмшоқ курсиларни хонтахта ёнига олиб қўйганича, дарҳол дастурхон тузашга тушди. Кейин:

— Сиз зерикмасдан мана буни кўриб ўтиринг, ака, — дея шеърлар ёзилган дафтарни Бурҳон Шарифнинг қўлига тутқазиб, козон осгани ташқарига чиқиб кетди.

Садиржон ховлида гўшт қовуриб кирганида, Бурҳон Шариф хона ўртасида какқайиб турар, афтидан, шунчалик ҳаяжонланиб, эҳтиросга берилган эдики, ўзини йўқотиб қўйганга ўхшар эди.

Унга тикилиб, Садиржон аввалига, Бурҳон Шарифни ҳам шу кунлар кимдир юракдан урган экан-да, деб ўйлади. Лекин тезда бу фикридан қайтди: Ҳалимани эслади. Бурҳон Ҳалимани бировга алмаштирмайди! Демак, бу ерда бошқа гап.

Дастурхон ёнига ўтирганларидан сўнг, Бурҳон Шарифнинг ўзи ўйчан сўз бошлади:

— Севмай туриб, бундай шеър ёзиш қийин. Абдуллажон бировни қаттиқ севган, албатта. Мен билмасдим... Булар кимга бағишланган бўлмасин...

— Тўхтанг. Сиз Абдулла Ҳакимни танирмидингиз? — ажабланиб сўради Садиржон.

— Биз бирга ишлардик. Сиздек у менинг яқин биродарим эди. Кўнглингизга олманг, илоҳим, умрингиз ҳам ўхшамасин, лекин у сиз билан икки томчи сувдек... йўқ, афт-ангори эмас, афт-ангори билан у менга ўхшарди; ўзи... Шундай ҳимоясиз, беозор, самимий эди. Мард эди. Тақдирини айтмайсизми? Шундай ёлғиз

қолган... Бу дафтарнинг Катта шаҳардан айланиб бу ерга келиб қолгани-ю, сизнинг қўлингизга тушганида ҳам тақдирнинг қандайдир боғланиши...

— Абдулла Ҳакимнинг бундан ташқари ҳам шеърлари бормиди? — қизиқсинди Садиржон.

— Кўп. Менга айримларини ўқитарди. Улар, асосан, ҳаёт тўғрисидаги фалсафий фикрлар эди. Мен уни файласуф дердим. Менга, айниқса, Насриддин афанди ҳақида ёзганлари ёқарди. Уларнинг нусхаси ҳам кўлимда бор, бир пайт сизга кўрсатарман... Лекин у таниқли шоир эмасди; оддий бир хизматчи эди. Қўпол, бетартиб кийиниб, очин-тўқин юрганидан, ҳеч ким унга ортиқча аҳамият бермасди. Иқтидори кўриниб, шунга яраша обрў қозонолмайдиган бундай бахтиқаро ёшлар, афсуски, кўп. Ёзганлари жуда кам эълон қилинган. Гап шундаки, таниқли шоирлар «Очиқ эшиклар», «Очиқ деразалар» деб шеър ёзишса, у берк эшиклар, панжара тутилган деразалар тўғрисида ёзарди. Аксари одамлар кишлоқда ҳам менсимай, этикни киймай қўйган бир пайтда, масалан, этикка меҳр қўйиб, қасида бағишлайди! Аслида, у ҳақ. Лекин тўғри гап тукканингга ёқмайди. Бунинг устига, ҳамма ўзини бир хил тутиши, бир хилда гапиришини талаб қиладиган қанча ташкилотлар бор. Абдулла Ҳаким учун чиндан эшиклар берк эди! Мен ҳам бу ишда унга ҳеч қандай ёрдам беролмасдим... — Бурҳон Шариф чуқур ўйга толди. Анчадан кейин, қизиқ гап қилди. — Садиржон, укажон, агар сизга малол келмаса, мен бу дафтарни қайтиб Катта шаҳарга олиб кетсам. Жиддий ўқишим керак!.. Ҳалима ўқисин! У шундай шеърларни жуда яхши кўради. Суюнади... Қолаверса, Абдуллажоннинг хотираси учун ёзганларини жамлаб, бир китоб тузилса. Мен энди бу ишга каттиқ киришсам...

Садиржон бир оз паришонланиб, довдираб қолди. Шеърлар ёд бўлиб кетганига қарамай, Гулхумордан ёдгор дафтар унга кадрли — жондан азиз эди. Бу дафтарни у ҳеч кимга, ҳеч қачон беришни истамасди. Шу сонияда, аввалдан дафтарни Бурҳон Шарифга кўрсатмаслигим керак эди, хато қилдим, деган хаёлга ҳам борди. Бироқ шу дамдаёқ унга ўзи ҳақ эмасдек туюла бошлади. Меҳмон — отангдан улуғ. Ўзбекнинг одати: меҳмоннинг қуюшқондан чиқмаган ҳар қандай хоҳишини бажариш! Меҳмоннинг тилагини инобатга олмай бўлмайди! Умуман, Бурҳон Шариф бу уйга шунчаки

келган одам ҳам эмас. Минг йиллик қадрдон! Муҳими: Бурҳон Шарифни ҳамма танийди. Халқ ичида обрў-эътибор қозонган. У Абдулла Ҳакимнинг шеърларидан чиройли бир китоб тузиши мумкин! Худбинлик қилмаслик керак!

Садиржон бағридан жони узилаётгандек бўлса ҳам-ки, қўшқўллаб дафтарни Бурҳон Шарифга топширди.

Улар яна ярим тунгача гаплашиб ўтиришди.

Бурҳон Шариф шу ерда ётиб ҳам қолди.

Эрталаб бирга нонушта ҳам қилишди.

Садиржон бу орада неча бора Бурҳон Шарифга ўз дардини ёришга шаҳд этди. Улар севги ҳақида сўзлашаётиб, энди менинг қисматимни эшитинг, деган гап Садиржоннинг тили учида турди. Юраги бурдаланди. Аммо бу тўғрида у оғиз очолмади. Бунга — унинг табиатан камсуқумлигими, суҳбат мавзуси, асосан, Абдулла Ҳакимнинг ҳаёти-ю, ажойиб шеърлари бўлганлигими — нимадир халал берди!

Фақат...

Бурҳон Шариф хайрлашиб уйдан чиқиб кетганидан кейингина, Садиржон ўзидан-ўзи норозиланиб, бошини чангаллади. Сенинг Бурҳон Шарифдан яқин киминг бор?! Нега унга бутун-бор гапни айтмадинг?! Ахир, шундай қилишинг қийин эмасди-ку! Бошқалар ёрдам беролмаганда ҳам, бу — Бурҳон Шарифнинг қўлидан келишини ўйлашинг керак эди!..

Унинг энди тез кунларда Мулкободга йўли тушмайди. Бирдан-бир чора: Катта шаҳарга эринмасдан бориб, у билан учрашиш...

Ўшанда балки... балки...

26

Бундан бир неча йил бурун «Тарих ва Маданият» ташкилоти ўзи учун қуриб, ичига кириб олган тўққиз қаватли мармар кошона шаҳар ичида шаҳар, мамлакат ичида мамлакат эди!

Ташкилот хизматчиларидан кўпчилигининг Мулкободда ҳовли-жойи бор. Лекин улар баъзан ойлаб-йиллаб ўз уйларидан хабар олишмас, курси қўлдан кетмасин, шу ишдан узилиб қолмайлик, деб кошонадан деярли чиқишмас эди. Йўқ, улар бола-чақани унутишган эмасди. Аксинча, биздан иш ўргансин, кейинчалик шу ерда ўрнашиб қолсин, деб бола-чақаларини ҳам кў-

чиртириб келишганди. Ўтган йиллар ичида қаттиқ боғланишганидан, ҳаётларини кошонасиз тасаввур килишолмас эди.

Сирасини айтганда, ишдан ҳам кўра кўпроқ, кошонада яшаш учун бутун шароит мавжуд эди.

Ҳашаматли бинонинг пастки кисмидаги нимқоронғи ертўлада шахсий ва ташкилотга тегишли машиналар саф чекиб турарди. Шу ердаги бир қатор катта-кичик хона узоқ йилларга мўлжаллаб сифатли озиқ-овқат, сара кийимлар ғамланган омбор вазифасини ўтарди. Булардан ташқари, ертўланинг зах, ўргимчак ин қўйган бурчагида темир эшикли икки-учта бўлма; буларнинг хизмати нималигини катта раҳбарлардан бўлак ҳеч ким билмас, аммо булар ҳам ташкилотнинг бахти-саодати учун керакли эканлиги аниқ эди.

Биринчи қават — гулзор, боғ. Бу ерда ҳар хил гуллар, бўйга ўсиб чуқур илдиз отмайдиган турфа мевали ва мевасиз дарахтлар кўзни қамаштириб, яшнаб ётарди. Буларнинг остида мармар ҳовузчалар бўлиб, уларга турли ҳайвонлар шаклидаги чиройли фавворалардан аллақандай тиниқ зангор сув сепилиб-куйиларди... Иккинчи қават хизматчиларнинг болаларига ажратиб берилган. Болалар бу қаватдаги тоза-озода хоналарда ётиб-туриб, ўзларини ота-оналари сингари тутиш борасида таълим-тарбия олишарди. Қордек оқ кийиб, кўзойнак таққан хушрўй жувонлар уларга сабоқ беришарди. Учинчи ва тўртинчи қаватни хизматчиларнинг ўзлари эгаллашганди. Ҳар кимга тутган мавқеига кўра бирми-икки, каттами-кичик хона ажратилган эди. Бешинчи қаватни алоқа бўлими-ю, шу бўлим қошидаги телефон устахонаси банд этганди. Олтинчи қаватда ошхона, кутубхона, шифохона жойлашганди. Қолган юқори уч қават — идора. Еттинчи, саккизинчи қаватларда оддий лавозимдагилар; сўнгги тўққизинчи қаватда эса ташкилотнинг бош раҳбари ҳамда унинг икки ўринбосари ўтирадиган кенг-мўл хоналар; мажлис ўтадиган сарой.

Бу ташкилотда жуда кам ҳолларда кўчадан одам ишга олинарди. Эшик оғзида баъзан учта, баъзан тўртта коровул турарди; идорадагилар бегона кишилар ҳадеб кириб-чиқишини ҳам ёктиришмасди. Лекин бир-бирларига нисбатан улар одоб сақлаб, мехрибон-куюнчак муомалада бўлишга ҳаракат қилишарди!

Шамол бехосдан кутуриб-телбаланган кунда шахар

марказидаги улуғвор кошонада ҳаёт шундай давом этаётган эди.

27

Гарчи «Тарих ва Маданият» ташилотида дам олиш куни билан иш куни орасида жуда катта фарқ бўлмасада, умуман, ҳамма ердагидек, одатдаги иш куни эди. Қизиқ жойи шундаки, ўшанда кучли ёмғир, аёвсиз шамолга кошонадаги оддий хизматчилардан бутун бир деворни эгаллаган каттакон ойналар ортида қоғозга кўмилиб ўтирган масъул ходимларгача ҳаттоки бош кўтариб, бундай эътибор ҳам беришмади. Ўз тирикчиликлари билан қаттиқ машғул бўлишганидан, қилт этишмади.

Бундан ҳам қизиқ жойи: кошона шамолда ўрнидан кўчиб, бошқа узоқ бир манзилга бориб қўнганига қарамай, бу ерда ҳеч нарсага шикаст етмаганди; столлар, телефонлар, қоғозлар — барчаси ўрни-ўрнида қолаверган эди.

Ҳа, дарвоқе, кошонани шаҳар билан боғлаб турган симлар узилганидан, фақат телефонлар ишламай қўйган эди.

«Тарих ва Маданият» ташкилотининг бош раҳбари Ибодулла Шарипович Кабиров тушга яқин иш юзасидан Катта шаҳарга қўнғироқ қилмоқчи бўлиб, буни тасодифан пайқади... У котиба орқали устахонадаги йигитларни чақиртириб, хўш, бу бизнинг телефон нега ишламаяпти, деб суриштирди. Йигитлар индамай пастки қаватга тушиб кетиб, ярим соат чамаси куйманишгач, Кабировнинг ҳузурига қайтиб келиб, кабелни янгилашмоқчи эди, шунга телефон ишламаётган бўлиши керак, дейишди.

Кабиров уч кунда етиб келадиган хат бир йилда келиши, ойлаб чироқ ёнмаслиги, иссиқ ёки совуқ сувнинг кутилмаганда қуриб қолиши — ҳаётдаги мингминглаб тартибсизликларга ўрганиб кетган. Машаққатсиз ҳаёт йўқ, деб билар, буни қандайдир табиий ҳол, деб тушунарди. Бемаъниликларга қарши исён кўтариш эмас, чидаш керак, одамларимизнинг қаҳрамонлиги мана шунда, деб ўйларди. У ҳозир ҳам бўғилиб-эзилиб ўтирмай, телефон ишламас экан, хат ёзиш керак, баҳонада ҳужжат бўлиб қолади, деган қарорга келди. Котибага яна мурожаат қилди:

— Менга хатлар бўлимидан Гулхумор Ҳамроевнани чақиринг!

Чўғдек гилам тўшалган, ҳар хил расмлар, қиммат-баҳо буюмлар билан безатилиб, идорадан кўпрок кўргазмани эслатган хонага, орадан кўп ўтмай, қўлида қоғоз-қалам тутган Гулхумор кириб келди.

Ўрнидан туриб, хонада кибор бир кўйда айланиб юрган Қабиров Гулхуморга шунчаки қараб қўйиб, стол ёнидаги юмшоқ курсига имо қилди. Аммо Гулхумор нафас ютиб, ўтиб ўтирганидан кейин ҳам, анчагача сўзга оғиз очмади. У ниҳоятда жиддий киёфага кирган, чукур ўйга толган эди.

Қабиров, бир сўз билан айтганда, фақат бош раҳбар эмас, бу ташкилотда ҳеч кимга ўхшамаган буюк шахс эди! Барча буюк кишилар сингари у кимгадир иши тушиб, нимадир илинжи бўлса, кўзларидан нур ёгилиб, жилмайиб, беозор-самимий муомала қилар, илинжи бўлмаган пайтда юз-кўзларидаги тундлик ҳеч аримай, ўзини ҳукмфармо намойишда тутишни ёқтирарди. Бундан ташқари, Қабиров бирон нарсани ўтириб ёзишга тоқати йўқ, барча буюк инсонларга ўхшаб, бировни ўтирғизиб қўйганича, айтиб ёздиришга ҳам одатланган эди. Шундай пайтларда у олий фармон ёздираётган мамлакат шоҳига айланиб кетарди.

— Бошлансин, — деди Гулхуморга юзланиб, ниҳоят Қабиров.

Ҳамон нафас ютиб ўтирган Гулхумор қоғозга мук тушди.

«Қатъиян махфий

ЎРТОҚ КЕНЖАЕВ АБДУХАЛИЛ ХУДОЙБЕРДИЕВИЧГА

Қадрли Абдухалил Худойбердиевич!

Маҳаллий шароитдаги ҳар хил қийинчиликларга қарамай, ташкилотимиз сўнгги кунларда бир қатор муҳим тадбирларни амалга оширди. Бу йил шаҳримиз ва унинг атрофидаги бирон ерда баҳор байрами нишонланмади. Кузда ҳосил байрами ўтказиш мумкин, аммо баҳорнинг ҳеч қандай аҳамиятли жойи йўқ, деб одамлар орасида кенг кўламда ташвиқот ва тарғибот ишлари олиб борилди. Ўзбошимчалик қилган, интизомни бузган кишиларга қарши кескин чоралар кўрилди. Шаҳарнинг эски қисмида жойлашган масжид билан унинг

пинжидаги муаззин азон айтадиган пастак минора — келиб обидийда қилиб ўтирадиган чол-кампир художўйлар уяси бўлиб қолгани учун ҳам бузиб ташланди. Бу минг йиллик ёдгорлик, деб халал беришга уриниб, айюҳаннос солган сиёсий жиҳатдан қолоқ айрим кишиларга ҳайфсан эълон қилиниб, айримлари ишдан четлаштирилди. Комиссия тузиб, текшириш натижасида шаҳримиздаги марказий кутубхонанинг катта бир бўлими араб ва лотин имлосида ёзилган китоблар эканлиги аниқланди. Китоблар шаҳар ташқарисидаги хандақ-қа чиқариб ташланиб, бўлим вақтинча муҳрлаб қўйилди. Шаҳардаги ҳар бир кўчага биттадан янги ҳайкал ўрнатиб, одамларга дўконда сотиладиган бир хил бюст ва суратлардан олиб, идоралардаги ҳар бир хона ва ўй уйларини безаш таклиф этилди. Сизга мамнуният билан айтиш мумкинки, бу ишда анча муваффақиятга эришилди. Келгусида кўчалар, боғларга янги ном бериб, уларни тартибга келтириш борасида ҳам баъзи бир тадбирлар кўрмоқчимиз.

Ишимизда яна қандайдир камчиликлар бўлса, шахсан Сиз ва бутун бошқарманинг ғамхўрлик кўрсатишларингизни сўраймиз.

Салом ва Сизга чексиз ҳурмат билан
«Тарих ва Маданият»
ташкилотининг бош раҳбари: — И. КАБИРОВ».

— Бугунок кўчиртириб, менга қўл қўйдириб жўнатилсин, — деди хонада ўйчан, вазмин ва ўз-ўзидан мамнун кўйда айланиб юрган бош раҳбар. У жилла сукут сақлаб, ҳорғин хўрсинганча, таъкидлади: — Бугундан қолдирилмасин!

— Хўп бўлади, — деди Гулхумор одоб сақлаганича. У секин сирғалиб, хонадан чиқди.

28

Туш пайти бўлиб қолган эди.

Қошонада катта-кичик, барча ғимирлашга тушган. Бу ерда доим ҳам тамадди қиладиган соатларда бошқа вақтлар сезилмайдиган бир жонланиш, ажиб хушчақчақлик кўзга ташланарди.

Бош раҳбар чақиртирганида, Гулхумор, Садир акам келса, излаб овора бўлмасин, деб хонани беркитмай кетган эди. Ҳозир бир оз ҳаяжонланиб-ошиққани-

ча, еттинчи қаватга тушиб, ўзига тегишли хона томон янада илдамроқ юрди.

Лекин хонада ҳеч ким йўқ эди.

Гулхумор қўлидаги қоғоз-қаламни стол устига ташлаб, девордаги суратга эркаланганича-ўпкаланиб қаради. Бу — яқиндагина унинг Садиржон билан бирга тушган сурати эди.

«Садир акам мени тополмай, тўғри ошхонага тушмаганмикин?»

У эшикни яна очиқ қолдирганича, бир қават пастга — ошхонага қараб югурди.

Аммо ошхонада ҳам Садиржон кўринмади.

Гулхумор тағин хонага қайтиб келиб, бир варақ қоғозга: «Ошхонадаман. Кутаман!» — деб ёзди. Эшикни беркитиб, қоғозни қистирганича, пастга тушди.

Икки кишига мўлжаллаб овқат олиб, Садиржонни кута бошлади. Бироқ ҳадеганда барибир Садиржондан дарак бўлмади.

Томоғидан овқат ўтмай, ошхонани тарк этди.

«Бу ерда коровуллар баъзан ўз отасини ҳам танимайди. Садир акамни бугун ичкарига киритмаган бўлишса-чи?!»

Шундай хаёлга бориб, биринчи қаватга тушганича, кўча эшикка яқинлашди.

Бугун тўрт киши коровул; иккитаси ўтириб, иккитаси тик турар эди.

— Мени ҳеч ким сўрамадими?

— Йўқ, Гулхумор Ҳамроевна. Сўрашмади, — деди тик турган коровуллардан бири ҳурмат билан.

— Келишмоқчи эди.

— Ҳеч ким келгани йўқ, Гулхумор Ҳамроевна...

Ҳафсаласи пир бўлиб, асабийлашиб, ўзига тегишли хонага қайтди.

Лекин хонага кирасолиб, телефонга ёпишди ва... мана энди у ҳам телефон негадир ишламаётганини пайқади.

Энди кеч киришини кутишдан бўлак илож қолмаган эди.

Гулхумор ваъдалашган фурсатда канот чиқариб, учиб-етиб келадиган Садиржонга бугун нима бўлганига ақли етмай, ажабланган-паришонланган кўйда, ниҳоят бошлаган ишини давом этдиришга уринди. Идорада у доим ўз шаънига доғ туширмасдан бўйнига юкланган вазифани тез-аниқ бажаришга ҳаракат қиларди.

Биринчи навбатда бош раҳбар ёздирган хатни машинкада кўчиртириб, кўл қўйдириб чиқди. Кейин, йўлакдаги жимит дарчани очиб, хатни у ердаги ўрага ташлади; хат шув этиб ўра орқали бешинчи қаватдаги алоқа бўлимига тушиб кетди. Гулхумор хатнинг иккинчи нусхасини жилдга тикиб, хона пойгагида турган темир қутига солиб қўйди. Барча махфий хатлар нусхаси шу қутида, қулфланган ҳолда сақланарди. Уларни бош раҳбардан ташқари бировнинг шунчаки кўриши ҳам тақиқланган эди.

Бу ишни охирига етказгач, сўнгги кунларда идорага келган ҳатларни кўздан кечира бошлади. Гулхумор-нинг қўли остида ўнтача жилд бўлиб, у ҳар бир хатни мазмунига қараб жилдга жойлаштириши керак эди.

Ахийри, кеч кирди.

Аммо Гулхумор интиқ-интизорлик билан кутганига қарамай, шу куни Садиржон уни сўроклаб келмади.

29

Деярли ҳар куни Гулхумор билан бирга тушлик қилгани кошонага келган, кечкурунлари ҳам Гулхумор-ни кўча айлантиргани остонада комат тиклаган Садиржон энди эртаси куни тушлик пайтида ҳам, кечкурун ҳам унга корасини кўрсатмади.

Индини ҳам йигитдан хабар бўлмади.

Бир ҳафта, ўн кундан кейин ҳам...

Гулхумор кўзлари тешилиб, қанчалик йўл пойламасин, Садиржон уни қайтиб сўрокламади.

Албатта, Гулхуморнинг ўзи кўчага чиқиб Садиржонни қидириши, севган йигитидан нега дом-дарак йўқлигини аниқлаши қийин эмасди. Лекин учрашиб юрган икки йил давомида у Садиржонга фақат баъзан қўнғироқ қилиш, йигитни аввалига шаҳар марказидаги чорраҳада, кейин шу кошонада кутиб олишга ўрганиб қолган эди. Бунинг устига, одамлар ҳадеб кўчага чиқавермайдиган ушбу даргоҳни — улуғвор кошонани якка-ёлғиз тарк этиш Гулхуморга қандайдир хавфли бўлиб туюлар, у Садиржондан узилган бир пайтда кошонадан ҳам ажралиб қолишдан қўрқарди. Қаттиқ интизом талаб қилинган ташкилотда ҳукм сурган ақидага кўра, асли кўчадан келган киши қайтиб бемалол кўчадаги кишига айланиб кетиши мумкин эди! Буларнинг барчаси етмагандек, Гулхумор биринчи қаватга

тушиб, икки-уч маротаба эшикдан кўчага мўралаган, шу кунлар унга негадир остонадан нари томон одатдаги шаҳар эмас, ястанган-чексиз уммонми, саҳроми бўлиб кўринган эди. У, ақлдан озяпман шекилли, деб ўйлаган, ортиқ ташқарига қарашга ҳам юраги бетламай қўйган эди.

Агарда Гулхумор уйи, ота-онасига кўзга кўринмас минглаб ришталар билан боғланган бўлсайди, эҳтимолки, аввалдан мармар кошонага қадам қўймас, қадам қўйганида ҳам, уйидан ҳеч қачон бегоналар сингари узоқлашмас эди. У ҳозир боши қотиб, қийналиб ҳам ўтирмасди! Уйга зув югуриб бориб, баҳонада Садиржонни ҳам суриштириб кўрарди; кўча-кўйми, бирон ердан босим қўнғироқ қиларди. Йўқ, ҳамма бало шундаки, Гулхуморнинг ёшликдан ота-онаси билан курчи чиқмаганди. Болаликдан бошлаб, йилдан-йилга ёввойилашиб борганди. Ота-онаси уни ўзларича яхши кўриши ҳам, шу ишга жойлаб қўйишгани ҳам, у билан фахрланиб юришлари ҳам — бир пул! Гулхумор уларга нисбатан лоқайд, юраги муздек — совуқ эди.

Аслида, бу оила қисмати ҳақидаги гапни Гулхуморнинг бобосидан бошлаш керак.

Болалик йиллари ота-онаси билан бирга каталакдек ҳовлига кириб-чиқиб юрган бобосини Гулхумор яхши эслайди. Қария гўлми, соддами; синиққина жилмайиб юрар, ким қандай муомалада бўлишидан қатъи назар, ҳаммага беозорлик, меҳрибонлик кўрсатар эди. У тилидан бол томиб, кичкинтой Гулхуморни «онажон», дер, қизчага кўчадан баъзан хўрозқанд, баъзан ширмой кулча кўтариб келар эди. Гулхумор ўша мурғак пайтида ота-онасидан кўра кўпроқ бобосига суянар, эркаланарди. Аммо қарияга нисбатан ота-онасининг меҳрсизлигими, бутун ҳаёт таъсириданми, улғайган сайин бу муносабат ўзгара бошлади. У ҳамон бобосини кадрларди. Шунинг баробарида, қариянинг одамлар олдида қўл очиб дуо қилиши, оғиз очиб алланималарни пичирлашидан уяларди. Умуман, одамлар бўлган жойда бошига фўта ўраб, малла чакмон кийган бобоси билан кўришмасликка тиришар, шунга тўғри келиб қолганида, қочиш пайидан бўларди.

Қария Хатиб деган исмига мос мулла киши эди.

Бир вокеа Гулхуморнинг бот-бот ёдига тушади.

Бобоси кўчадан уйга ҳар хил эски китобларни ташигани-ташиган, у турган хона китобга тўлиб кетган эди.

Уйда эр-хотин тинмай жаврашарди:

— Ўзингиз қамалиб, йўқ бўлиб кетсангиз майли, бизни ҳам қийнаб қўясиз, отажон, тушунинг...

— Менга барибир, ўглингизни ўйламайсизми?!

Қария пинагини бузмасди:

— Қўявур, ўғлим! Ҳамроқул!.. Келин! Офтобхон! Қўявур...

Лекин бир куни ғишт қолипдан кўчди.

Офтобхон енг шимариб қария эгаллаган хонага кирганича, китобларни бирма-бир деразадан ҳовлига ота бошлади. Ҳамроқул рўйирост китобларнинг устига чиқиб, уларни тепкилади, топтади. Бутун китоблар ҳовлида ғарам бўлгач, уларни йиртиб-титиб, ёқиб юборди.

Хатиб бобо адолатсизликка дуч келиб ночор қолган ёш боладек, ҳовлида бошини чангаллаганча зир югуриб, фақат биргина нидо берарди: «Ҳай-ҳай! Ҳай-ҳай!»

Шу воқеадан кейин, орадан кўп ўтмай, қария ўлди.

Кейин, кўп ўтмай, Гулхумор нинг отаси кўр, онаси кар бўлиб қолди.

Гулхумор бир пайтлар бобосининг хатти-ҳаракатидан уялганидек, энди ота-онасининг туриш-турмуши, турқи-тароватидан ноқулайлик сезади. Бир пайтлар одамлар бор жойда бобосидан қочганидек, энди одам бўлмаган жойда ҳам ота-онасини кўргиси келмайди!

Бошдан темир қафасга солинган полапонни кейинчалик ёввойиликни тарк этиб, эркин қушлардек парвоз қилишга ўргатолмайсан! Бироқ бу қанчалик даҳшатли ҳикмат бўлмасин, бундан ҳам даҳшатлиси: қуш инида кўрганини қилади!

Гулхумор тарихчи бўлгани-ю, ўзини маданиятли киши деб билганига қарамай, бизнинг ўтмишимизда тўкилиб ётган тўртта хароба, титилиб кетган саккизта эски китобдан бўлак нарса йўқ, халқимиз коронғида қолган, маданиятсиз яшаган, деб ўйларди. Унинг кўзи олдига негадир маданият деганда бобоси, тарих деганда ота-онаси келар, буларни ёктирмагани сингари кўнглида тарих билан маданиятга нисбатан ҳам бегоналик ҳис этар эди.

У ёшлигидан хаво етишмаётгандек юраги қисиб, муттасил зерикарди. Шу боисдан, Катта шаҳарда яшаган холасининг уйига бориб, баъзан ойлаб қолиб кетишни одат килганди. Холасининг уйида Гулхумор Абдулла Ҳаким деган йигитни учратган, юрагида бу йигитга бир оз майл ҳам уйғонган эди. Лекин Абдулла

Ҳаким танишиш эмас, ҳаттоки бундай эзилиб сўзлашишга ҳам рағбат билдирмагач, Гулхумор уни ёмон кўриб қолди. Абдуллани ёмон кўрганига зид ҳолда, қизиқ жойи: мана шунақа содда, тўғри, ақлли бир йигит учраса, тегардим, деб ўйлади.

Тақдир Гулхуморга кутилмаганда Садиржонни йўлиқтирди. Ҳамма нарса табиий рўй берди!

Инсоф билан айтганда, Садиржонни Гулхумор шунчаки ёқтирмасдан, чин юракдан севган эди. Аммо, яна гапнинг сирасини айтса, ўша кунлари ўзи билан дўстлашишга мойил бўлган — биринчи кўрган бошқа ҳар қандай йигитни ҳам унинг шундай берилиб севишига шак-шубҳа йўқ эди!

Гулхумор Садиржон ўқиш учун топширган китобларга ортиқча қизиқмаганидек, холасининг уйида қўлига тушган Абдулла Ҳакимнинг шеърларига ҳам бепарво босиқлик билан қаради. У фақат, Садир акам жинниси чиқиб мени олдингидан ҳам кўпроқ яхши кўрсин, деган хаёлга бориб, дафтарни Садиржонга келтириб берди.

Мана, энди Садиржон уни ташлаб кетгандек қорасини кўрсатмай қўйганидан буён Гулхумор яна ўзининг ёввойилигидан изтироб чекканича, юраги қисиб, ниҳоятда зерика бошлади.

30

Шу кунларнинг бирида уни Қабиров одатдагидек ҳузурига чақиртирди.

У кўргазмани эслатган хонага кириб, юмшоқ курсига ўрнашгач, ҳар қачонгига ўхшаб хонада сипо айланиб юрган бош раҳбар ҳукмфармо намойишда:

— Бошлансин, — деди.

Гулхумор ёзишга тутинди.

«Қатъиян махфий
Ўртоқ КЕНЖАЕВ АБДУХАЛИЛ ХУДОЙБЕРДИЕВИЧГА
Қадрли Абдухалил Худойбердиевич!

Бизнинг маҳаллий шароитимиздан келиб чиққан айрим мураккабликларни айтмаганда, умуман, ташкилот ўз фаолиятини кундан-кунга яхшилаб бормоқда. Шахсан Сизнинг оталарча ғамхўрлигингиз ва бутун бошқармани нг ишонч-эътиборини ҳис этиб турибмиз.

Қилинган ишлар тўғрисида Сизга яқинда ҳисобот жўнатган эдик. Ҳали жавоб олмадик. Лекин у энди етиб боргандир, деб ўйлаймиз. Янги кўрсатмалар кутамиз.

Телефон орқали шаҳардаги ҳовузлар ва баъзи бир ҳовлилардаги қудуқлар тўғрисида суриштирган эдингиз. Алоқачилар айби билан ташкилотда телефон ишламаётгани учун хат орқали жавоб қайтармоқчиман.

Сиз суриштирган масалада аҳвол қуйидагича:

1. Шаҳарда бир пайтлар ўнга яқин катта-кичик ҳовуз бўлган. Буларнинг асосий қисми турли йиллар давомида тупроқ тортиб, кўмиб ташланган. Ҳозир жами иккита ҳовуз қолган. Атроф тошлари нураб, ичи ботқоққа айланиб ётгани, юқумли касал тарқатиш манбаи эканлигидан, буларни ҳам яқин орада йўқотиш керак, деб ўйлайман.

2. Шаҳарнинг эски қисмидаги ҳовлиларда йигирмадан ортиқ қудуқ бор. Бу сув танқислиги туфайли содир бўлган ҳодисадир. Ёз пайтлари водапроводлар баъзан қуриб қолганида, одамлар қудуқдан фойдаланишади. Лекин қудуқ суви, ичишдан кўпроқ, асосан ҳовлилардаги гулзорларни суғориш учун ишлатилади. Сув муаммоси узил-кесил ҳал қилинишини кутиб ўтирмай, қудуқларни ҳам кўмиш керак, деб ҳисобласангиз, биз дарҳол бажаришга киришамиз.

Тезда жавоб қайтаролмаганим учун маъзур тутасиз.

Салом ва Сизга чексиз ҳурмат билан
«Тарих ва Маданият» ташкилотининг бош раҳбари: — И. КАБИРОВ».

Гулхумор хатни ёзиб бўлиб, курсидан қўзғалган эди, бош раҳбар: «Бугунок кўчиртирилсин! Жўнатилсин!» деб рухсат бериш ўрнига, негадир илк дафъа кўраётгандек, унга бошдан-оёк разм солиб қаради. Ҳамишагига ўхшамаган бу ҳолатдан — олдин бирон пайт бошлиқ бундай кўзларини йириб тикилмаганидан, Гулхумор саросималаниб, хонадан чиқиб кетишини ҳам, тураверишини ҳам билмай қолди.

— Ўтиринг, — пичирлади Қабиров.

Гулхумор бўшашиб, қайтиб курсига чўкди.

Бировга кўнглида яқинлик сезиб, яхши гаплашгиси келганида Қабиров гулдираган мағрур овози ўзгариб, «билдингизми?» сўзини ингичка товушда «билдийизми?» деб кўп ишлатар, шу сўз баробарида унинг афти-

ангорида ҳам бир итоаткорликми, эзилишми акс этар эди. Ҳозир ҳам худди шундай бўлди.

— Мен сиз билан анчадан бери чин юракдан гаплашмоқчи эдим, билдийизми? — деди Қабиров Гулхумор-нинг рўпарасига келиб ўтирганича. — Мен сизни жуда ҳурмат қиламан. Яхши кўраман... Сиз бу ташкилотга ишга киролмасдингиз, билдийизми? Ташкилот ҳайъати, ташқаридан одам келтиришнинг кераги йўқ, деганида мен сизни ўз одамимиз, деб тушунтирдим. Шаҳримиз учун отангизнинг бир вақтлардаги хизматларини инобатга олдим... — Кабиров туйқусдан сўради: — Сўнгги кунларда нега кайфиятингиз йўқ?

— Ўзим, — деди Гулхумор секин.

— Ишдан мамнун эмасмисиз?

— Йўқ, ҳаммаси жойида, — деди Гулхумор.

— Бундан кейин яна ҳам гўзал бўлади... Мен сизга энди ҳеч кимга айтмаган бир-икки дардимни айтмоқчиман, билдийизми? Сизлар ёшсизлар, билмайсизлар. Мен ёшим олтмишдан ошди, умримда кўрмаган нарсам қолмади... Хўш, менга шаҳардаги мана шу бутун масжид-мадрасалар бузилгани ёқади, деб ўйлайсизми?! Айниқса, ҳовузлар билан қудуқларга кўнглим ачийди. Четдан етти ёт бегоналар, ғайридинлар келиб, бизнинг тарихимиз, маданиятимизга сиғинишади. Биз шу тупроқнинг боласи, мусулмон фарзандлари — ўзимиз бор нарсани бузамиз, кўмамиз. Нега? Илож йўқ, билдийизми?! Бизга шундай кўрсатма берилган. Йўналиш шу... Биздан юқорида катта-катта корчалонлар, девдай одамлар бор. Қўғирчоқбозга ўхшаб, ип ўшларнинг қўлида, бизни фақат ўйнатишади... Хўш, улар ичларида худога ишонишайдими, кўрқишмайдими?! Ишонишади, кўрқишади. Лекин нафс балоси уларнинг тинчиоромини ўғирлаган. Устунлик қилади! Улар халқ ўзининг тарихини, маданиятини билмасин, бунинг устига, шароитдан қийналиб, кўз очишга имкон топмасин, деб халқни қулликда сақлаш учун шундай қилишади! Бизнинг қўлимиз билан шаҳарни вайронага айлантириб, ўзлари эски шаклда нимадир куриб ҳам қўйишади. Улар ҳозирги энг ҳашаматли масжид ҳам минг йиллик обида бўлолмаслигини яхши билишади. Бизни ёмон кўрган халқ улардан норозиликкача бормасин, ҳамма ишнинг бошида уларнинг туришганини тушунмай, чалғисин, деб шундай қилишади! Халқни қул ҳолига солиб, аслида, улар, масалан, юз минг сўм топишган

бўлса, минг сўмини сарфлашади, холос. Бу — битта шаҳарни емириб, юзлаб одамни ўлдириб, тўртта кишига ёрлиқ топширишдай гап! Лекин шўрлик халқ кўпинча бунинг фаҳмига етмайди! Улар бўлса, одамлардан ташқари, шу баҳонада худонинг ҳам кўнглини олгилари келади... Дунёда шунақа гаплар бор, билдийизми?! Хўш, мен нима учун буларни сизга айтяпман?! Тушунгандирсиз?!

— Йўқ, — деди Гулхумор секин. — Дадам учунми?

— Албатта, отангиз бир пайтлар дўстим бўлгани, сизга ишонганим учун... Лекин фақат шунинг учун, деб ўйламанг, билдийизми? Сизлар ёшсизлар, биз сизларга ҳаёт ҳақида бўлган нарсани — тўғрисини яширмасдан, бўяб-бежамасдан етказишимиз керак... Ҳаёт жуда мураккаб. Унинг минг йиллик аёвсиз қонунлари бор, бўйинсунмай бўлмайди. Биз ўзимизни онгли равишда шу ишга қурбон қилган одамлармиз. Лекин сизлар, косам окарсин, десанглар, биздан ҳам ўтказиб, юзинг-кўзинг демай, фидоийлик кўрсатишга мажбурсизлар... Менинг қўлимда олдинги ой жўнатилган бир хат турибди. Биз ҳали жавоб қайтармадик. Аёлларни раҳбарликка тортиш тўғрисида! Мен кўп ўйладим. Ниҳоят, сизга келиб тўхталдим. Яқинда ҳайъат мажлиси чақирамиз. Ботир Оппоковнинг ўрнига сиз менинг биринчи ўринбосарим бўласиз...

Гулхумор ишнинг бундай тус олишини кутмаган эди. Бехос ҳаяжонланиб кетганидан, юраги қинидан чиқаёзди.

Аммо шу аснода нозик жуссали Ботир Оппоковнинг хасталарники сингари рангпар, заҳил киёфаси унинг кўз олдига келди.

— Раҳмат, Ибодулла Шарипович, мен ишончингизни оқлайман, — деди Гулхумор секин. — Фақат Оппоков... бир оз покулай...

— Сиз буни ўйламанг, билдийизми? — деди Кабиров. — Биз Оппоковни ҳайдаётганимиз йўқ, сизнинг ўрнингизда хатлар бўлимини бошкаради. Ўринбосарликни эплолмаяпти. Соғлиги ҳам яхши эмас. Қолаверса, унинг ҳар куни қаёқдаги ашулаларни айтиб юриши жонга тегди...

Гулхумор эслади: Ботир Оппоковнинг шунақа одати бор. Кўпинча бир оғиз ҳам гапирмайди. Нимадир дейиш ўрнига доим қайсидир ашуладан бир сатрими, ярим сатриними айтиб юради. Масалан, ошхонага овқатлан-

гани кирганида ҳам «Тўхтанг, менга навбат!» дейди. Бирон иш билан хонаси эшигини очсангиз, «Бизга салом айлаб келинг!» деб ўрнидан туради. Унинг ўзи иш юзасидан бировга учраганида, албатта, «Ҳар дам сени кўргим келур!» деб қўяди... Ким билсин, Оппоковнинг бу иши ҳаммадан бир хил ашула айтишни талаб қилган ташкилотнинг фаолиятига қарши исёнми? Санъатга чинакам қизиқишми? Шунчаки телбаликми? Тушуниш қийин...

— Мен сизга яна бир нарсани тушунтиришим керак, — Гулхуморнинг хаёлини бўлиб, деди Кабиров. У ўрнидан туриб, хонада айлана бошлади. — Абдухалил Худойбердиевич менга ўхшаганлар учун ота! Лекин ташилотдагилар учун ота менман! Эҳтимол, кимдир сизни ёқтириб, сиз кимнидир ёқтирарсиз. Мен қарши эмасман. Бундан қатъи назар, сиз менинг ўз қизим бўлишингизга тўғри келади. Хоҳласам тиззамда ўтиргизиб, эркалайман. Хоҳласам, оркангизга тушираман. Чидайсиз... — Кабиров Гулхуморга яқинлашиб, уни қучди. Елкасини сийпалади. Кейин, бетидан чўлп этиб ўпди. Ниҳоят, узоқлашиб қатъий буюрди: — Ҳат бугунок жўнатилсин! Бугундан қолдирилмасин!..

31

Ташкилот ҳайъатининг мажлиси роппа-роса олти соат давом этди. Мажлисларда бир-бирини хуноб қилиб, бир-бирига калла ташлаш бу ерда аввалдан одат эди. Ҳамма ҳаммомга тушгандек, жиққа терга ботмагунича арзимаган масала устида ҳам тортишаверишарди. Арзийдиган масала чиққанда, айниқса, улар вахшийлашиб кетишар, уларни тўхтатиб бўлмас эди.

Мажлисда аёлларни раҳбарликка тортиш тўғрисидаги бошқармадан келган хат ўқиб-муҳокама қилинди. Кабиров ҳукмфармо намойишда тўппа-тўғри Гулхуморнинг номини тилга олди. Бироқ бу ташкилотда у қанчалик ота бўлмасин, ҳозир ҳеч ким унинг таклифини ҳаттоки эшитгиси ҳам келмади. Бошқа пайтларда, албатта, одамлар бош раҳбарга қўрка-пуса, боладек муте кўз ташлашар, тик қарашга истихола қилишар эди. Бугун эса... уларнинг занжири бўшатилган; бемалол гапиришлари мумкин... ҳайъат дегани шу эди!

Кўпчилик кўчадан ташкилотга суқилиб кирган Гулхуморнинг шунисига шукр қилмай, нега биринчи ўрин-

босар бўлиши кераклигига тушунолмаганидан асабийлашарди. Шундайлар Гулхуморни ҳам, Қабировни ҳам бўғиб ташлашга тайёр эканлигини яширолмай, бақириб, ўрнидан туриб кетарди. Одатда, аёллар эркакларга нисбатан дардлари ичида, муғамбирроқ бўлишади. Мукамбар деган аёл Қабировнинг рўпарасига бориб, ҳадеб тиржайиб, ўз фикрини уқтиришга уринарди:

— Мен раҳбарликка кўзим учаётгани йўқ. Бошимга ураманми?! Мажбур қилсанглар ҳам, ўтмайман. Лекин нима учун Гулхумор?!

Ташкилотдаги хизматчилар орасида Ботир Оппоқов, умуман, ёмон одам эмас экан. Муҳокама қилинаётган масаланинг бир томони ўзига тегишли эканлигини ҳам унутгандек, у ҳаммадан четда, тўполонга аралашмай, қайсидир ашулалардан бир сатри-ярим сатрини минғирлаб айтиб ўтирарди:

— Жон қизлар, жонон қизлар. Қўлда раъноси билан...

Можаро кучайиб, одам шаънига ҳақорат даражасига етганида, Гулхумор икки-уч марта «эй кўтар аравангни!» деб қўл силтаганча, йиғлаб хонадан чиқиб кетгиси келди. Аммо Кабировнинг осойишталиги унга далда берди. Бундан ташқари, нега оғзимдаги нонимни бировга тутқазар эканман, деб ўйлади. Тишини-тишига босиб, иш нима билан тугашини кутишга қарор қилди.

Роппа-роса олти соат ур-йиқит бўлганидан кейин, бутун мажлис давомида тўрда қимир этмай ўтирган Қабиров ниҳоят ўрнидан турди. Қўксини мағрур кўтарди. Бу унинг, сенларга ажратилган чулдираш муҳлати тугади, энди қайтиб жиловни қандай тортишимга қараб туринглар, дегани эди. Хона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

Бош раҳбар ёш болага ҳам кўриниб турган ёлғон важ-карсон ишлатди.

— Биродарлар, — деди у. — Гулхумор Ҳамроевнани сизларга мен айтдим, лекин бу таклиф Абдухалил Худойбердиевичдан чиқди! Гулхумор Ҳамроевна арзийди. Ташқаридан келган бўлса ҳам, бу қиз умрини шу ташилотга бағишламоқчи экан, суюниш керак. Ҳаммамиз ҳам вақтида ташқаридан келганмиз! Қолаверса, бу қизимнинг кўриниши бор. Ақлли. Самимий. Бундан яхши раҳбарни қаёқдан топасанлар?!

Даврадагилар битта қолмай қарсак чалиб юборишди.

Кабировнинг котибаси олдиндан машинкада кўчириб қўйилган қарорни ўқиб берди.

Шу билан, ташкилот ҳайъатининг мажлиси тугади.

Мажлис тугагани заҳоти, гўёки бир лаҳза бурун ҳеч ким норозиланиб, ҳеч ким бўғилиб-бақирмагандек, барча Гулхуморни ўраб олишиб, навбат билан қўлини қисганча, уни табриклашга тушишди. Буниси майли. Уни дарров ҳаммалари Опа деб атай бошлашди.

Қаттароқ мансабда ишлаш яхши экан. Еттинчи қаватдаги хонадан тўққизинчи қаватдаги хонага кўчиш кўз очиб юмгунча ҳал бўлди. Беш-олтита хизматчилар бировнинг буйруғини кутиб ҳам ўтирмай, Гулхуморга тегишли нарсаларни қоқиб, ювиб-артиб, у эгаллаган хонага келтириб жойлаштиришди. Оппоковга тегишли нарсаларни эса Гулхуморнинг олдинги хонасига элтиб ташлашди. Биринчи ўринбосарнинг котибаси маллагина аёл эди. Янги раҳбарнинг кириб келишига у каҳва дамлаб, ликобчада ширинлик тайёрлаб қўйган экан. Бу етмагандек, табриклаш учун пастки қаватдан бир кучоқ гул ҳам кўтариб келибди. Оғзи қулоғида, ишшайиб Гулхуморнинг қўлига тутқазди.

Бирок булар хали ҳолва эди. Шу куниёқ Гулхуморга ётиб-туриши учун тўртинчи қаватдаги икки хонали уйнинг калитини келтириб беришди. Уялибми, камтарлик қилибми, Опа, олдин бир кўринг-чи, сизга ёқармикан, дейишди. Гулхумор хонани тушиб кўрди. Чўғдай гиламлар, янги жиҳозлар, девор билан бирлашиб кетган китоб жавонлари, ойнаи жаҳон. Музлатгичда мевачева, хар хил ичимликлар ҳам тайёрлаб қўйилган. Ҳозиргача ишлаб турган хонасидаги диванда ётиб юрган Гулхуморга бу қаср ёқмасмиди?! Ўлибдими?! У фақат сир бой бермаслик учун, бизга бўлаверади, деб тўнғиллади.

Бир неча кундан буён Садиржонни эсламаган эди. Севинганидан терисига сиғмай, ўзини чексиз бахтиёр ҳис этган шу куннинг оқшоми юмшоқ ўринда — парку тўшакда чўзилиб ётиб, Садиржон негадир яна унинг ёдига тушди. Алланечук зорикиб-эзилганидан, кўзларига ёш тўлди. «Шунча кутдим, Садир акам барибир келмади! Ўзим қўнғироқ қилмасам, аввалдан менга иши йўқ экан-да! Севади, деб ишонган аҳмоқ...»

Кейин, бу ҳозир бўлаётган ишларга Садир акам қандай қарарди, деб ўйлади. «Бизнинг эркаклар аёл кишининг мансаб эгаллашини ёктиришмайди! Эркак —

эркак, аёл — аёл бўлиб колиши керак, дейишади. Айникса, Садир ака қайсар, кет у ердан, деб туриб оларди, албатта! Нега бировга жабр қилиб, ўрнига ўтдинг, деб тирғалиши ҳам мумкин эди! Эй, ўзи бундай бир мард бўлиб, сўроқламай кўйгач, бошини чангаллаб ўтиравермайдими?!»

32

Орадан тўрт-беш кун ўтгач, бир оқшом эшик секин тиқиллади.

Гулхумор ажабланиб, эшикни очди. Остонада кандайдир ўйчанми, паришонми ҳолатда Қабиров турарди.

— Сиз билан бир оз сўзлашмоқчи эдим.

— Марҳамат, Ибодулла Шарипович, — деди Гулхумор.

Қабиров ичкарига кириб, хонада фаромуш айланди. Сўнг, меҳмон эмас, мезбонларга хос осойишталик билан музлатгичдан мева-чева, ичимлик олиб, стол устига қўйди. Ўзи дастурхон тузаган бўлди.

— Келинг, — таклиф қилди Гулхуморга.

Гулхумор нима бўлаётганини тушунолмай, қисиниб-қимтинган, гангиган, хавотирланган эди. Аммо, шунга қарамай, одоб сақлаганича, бош раҳбарнинг рўпарасига келиб ўтирди.

Шиша очилиб, қадаҳларга ичимлик қуйилди.

— Олинг, — деди Қабиров.

— Мен ичмайман, Ибодулла Шарипович. Умримда...

— Кўп эмас, билдийизми? Биз жиддий гаплашишимиз керак.

Гулхумор илож-ноилож бир қултум-ярим қултум ичди.

— Шу кунлар жуда чарчадим, — деди Қабиров. — Сиз энди биринчи ўринбосарсиз. Мен бўшасам ёки мабодо менга бирон нима бўлиб қолса, сиз ўз-ўзидан менинг ўрнимга ўтасиз...

— Унақа деманг, Ибодулла Шарипович...

— Тартиб шу. Мен чарчадим... Бир кун келган одам бир кун кетади...

— Унақа деманг. Илтимос. Мен хафа бўламан.

— Хўп. Раҳмат. Бошқа гап... Қандай бўлмасин, ўзингизни эҳтиёт қилинг. Бу салтанат деган нарса...

Ҳаёт мураккаб. Бизнинг ишимиз ҳам оғир. Аҳмоқ одам кўп. Душман кўп... Инсонни иш эмас, кураш кемиради!

— Мен ишончингизни оқлайман, Ибодулла Шарипович. Лекин бу тўғрида гаплашмайлик. Ёш бола эмасман. Ўзим ҳам бир нарсаларга оз-моз тушунарман.

— Тўғри. Сиз чиндан ақлли, самимийсиз. Мен сизни жуда хурмат қиламан. Яхши кўраман... Мен ўзи бугун сиз билан бир оз дам олгани кирган эдим. Бошқа эзмаланмаймиз, майли, — деди Қабиров. У ўтирган курсисини Гулхуморга яқин сурди. Гулхуморни елкасидан қучди. Бетидан, кейин лаблари, томоғидан ўпа бошлади. Саросималанган Гулхумор юлқиниб, ўрнидан туриб кетди.

— Дарвоқе, чироқ, — деди Қабиров, гўёки Гулхумор чирок ёниб тургани учунгина уялган, қаршилик кўрсатаётгандек.

Бориб, чироқни ўчирди.

Қайтиб, Гулхуморга яқинлашиб, илгакдек қўллари билан белидан қаттиқ қучиб, уни тўшак ёнига судраб келди.

«Мен отаман, сен қизимсан, деб юриб, нима ҳунар кўрсатмоқчи бу тўнғиз?! Отанинг ўз қизига даф қилиши ёки одат бўлиб қолганми буларда?! Имон йўқ, албатта!.. Ҳеч бўлмаганда, Гулхуморнинг эр кўрмаган қиз бола эканлигини ўйламайдими?! Дунёда номус деган нарса бор. Ҳар қандай қиз бола ўзини биров учун асраб, тўй-томоша қилиб, одамий бахтга эришгиси келади! Нахотки, Гулхумор ҳаётда инсон учун арзимаган ўткинчи манфаатни кўзлаб, шу кари тўнғизнинг кўйнида ётса?! Бунга чидаш қийин... Лекин, иккинчи томондан, бу ифлосни юзига тупуриб, уриб-суриб, хонадан ҳайдаб чиқаришнинг ҳам иложи йўқ. Тўполон кўтарилади. Одамлар олдида ўзинг шарманда бўласан! Аввалдан эгриликни қабул қилиб, биринчи бўсага йўл қўймаслик керак эди!.. Аслида, бу иблиснинг гапларига ишониб, иш тутишнинг ўзи аҳмоқликдан бошқа нарса эмас эди! Иши битиб, эшаги лойдан ўтгач, у сени секин-аста мансабдан қайтиб четлаштириши ҳам мумкин. Ҳеч нарса қилолмайсан!.. Қаердасиз, Садир ака?!. Садир акажон... Бу нималар қиляпти ўзи?! Йўқ... Йўқ... Йўқ... вой... йўқ...»

Гулхумор нафаси бўғзига тиқилиб, бир лаҳза бўшашиб қолди.

Кейин, Кабировни шаҳд билан итариб, тўшакдан улоқтириб ташлади.

Ўрнидан беҳол туриб, чироқни ёқди.

Кабиров ерда — гилам устида чўзилиб ётарди.

Гулхумор Кабировга яқинлашиб, унга тўппа-тўғри, мен сизни одам десам, ҳайвонлик қилдингиз, дегиси келди.

Яқинлашди. Аммо Кабиров ҳамон қимир этмай ётарди.

Гулхумор беихтиёр энгашди.

Бир даҳшат устига, иккинчи даҳшат... Кабиров зўриқиб, узилиб қолган эди!..

33

Уч киши...

Бўй-басти лилипутдан сал каттарок, қаримсиқ-кўса... қош-кипригини илғаш қийин бўлган, боши устарада тақир қирилган кимса... Чўтир-ғилай бир зот...

Булар бошқармада ишлашадими, ундан каттарок жойдами... ёки, умуман, ҳеч қаерда ҳеч қандай вазифани бажаришмаса ҳамки, пуллари кўплигидан ўзларини хон, беклардек тутиб, бошқарманинг фаолиятига аралашиб юришадими... Кабировнинг оддий дўстлари, ҳамтовоқларими... Нима бўлганда ҳам...

Баъзан кошонага — бош раҳбарнинг ёнига келиб туришарди.

Бир нарса аён эди: булар Кабировдан ҳам ёвуз, кучли кишилар! Истаган пайтда истаган одамни топтаб ташлашади!..

Эс-ҳуши бошидан учган ҳолатда, мурда ёнида чўнқайиб ўтирган Гулхуморнинг кўз олдига негадир лоп этиб шу уч кишининг киёфаси келди ва, булар энди мени тинч қўйишмайди, деб ўйлади.

Рўй берган воқеанинг устига тезда парда тортиш, ўзингни четга олиш керак! Сен ақллисан. Самимийсан. Ўзингни осойишта тутсанг, сенга ҳеч нима қилмайди! Эсинг борида этагингни ёп, қизгина!..

Гулхумор ўрнидан шаҳд билан кўзғалиб, ювинибтаранди. Тоза-озода кийинди. Ниҳоят, эшикни қулфлаб, Ботир Оппоқов турган хона эшигига борди. Эшикни қоқди.

Анчадан кейин остонада пайдо бўлган Оппоқов

Гулхуморга уйқучан кўзларини пирпиратиб, ажабланиб қаради:

— Онам дерман...

«Опа бўлганим бир гўр эди, мана энди буларга она ҳам бўлдим!» — деб ўйлади Оппоқовнинг ашулачилигидан биринчи марта ғижиниб Гулхумор. Бироқ ўзини босиқ тутди.

— Ашулангизни йиғиштиринг! — деди у. — Менинг уйим куйди. Менга сизнинг насиҳатингизми, маслаҳатингизми керак...

— Мен сизга насиҳат айлай...

— Йиғиштиринг, деяпман! — эзилиб жеркинди Гулхумор. — Сиз ҳам одамдек бундай гапира оларсиз, ахир?! Қарнай эмасдирсиз?! Ичкарига кирайлик...

Оппоқов йўлни бўшатди.

Гулхумор хонага кириб, яланг узун тахта четига ўтирди.

— Эртадан қайтиб олдинги ўз ишингизга ўтасиз, Ботир ака, — деди у. — Ўйин эмас, бу йигитча гап! Менга ишонинг... Лекин ҳозир сизнинг менга ёрдамингиз керак. Мен бу ташкилотда сиздан бўлак бирорта одамга ишонмайман!

Ботир Оппоқов индамади. Аммо қайсидир ашулани ҳам эсламади.

Гулхумор унга бутун воқеани рўйирост айтиб берди.

— Бу ерда маслаҳат эмас, ҳаракат керак. Чўзмасдан... — деди Оппоқов. Гулхумор уни таниганидан бери илк дафъа тилга кириб. У сония ичида қаердандир эски бир чойшаб, икки жуфт қўлқоп топди.— Юринг!

Улар Гулхумор эгаллаган уйга келишиб, ярим яланғоч Қабировни кийинтиришди. Чойшабга ўрашди.

Кейин жасадни бош раҳбар хонасига олиб бориб, диванга ётқизишди.

— Мен мана бу чойшаб билан қўлқопларни уйда ёқиб ташлайман, — деди Оппоқов. — Сиз йўлакдаги оёқ изларини ювиб чиқасиз! Эртага воқеани билмаган бўлиб тураверамиз! Анча-мунча текшириш бўлади, албатта. Лекин иккимиз гулдур-гуп бўлиб ўтирсак, бизни Азроилдан бўлак одам қўлга туширолмайди.

34

Айрилиқ азобидан куйиб, изтиробдан тутаб юрган

Садиржон ахийри дам олиш кунларидан бирида Катта шаҳарга — Бурҳон Шарифнинг уйига борди.

Бурҳон Шариф — яхшиямки, уйда экан.

Садиржон бир тун меҳмон бўлиб ётиб колди; Бурҳон Шарифга ўзининг бошига тушган савдоларни гапириб берди.

Бурҳон Шариф чукур ўйга толди.

— Ҳаётда баъзан шунака, инсоннинг хаёлига келмаган гаройиботлар ҳам бўлиб туради, — деди Бурҳон Шариф, ниҳоят.— Менинг учувчи дўстларим бор. Айтаман, улар тайёрами, парпаракдами яқин-узоқ, ҳаммаёқни айланиб-кўриб чиқишади. Қизиқарли бир гап топишса, мен албатта сизга хабар бераман...

Садиржон Катта шаҳардан боши осмонга етиб, Мулкободга қайтди.

Бурҳон Шариф сўзида турадиган одам!

Орадан бир ой ўтдими, ярим ойми, кутилмаганда коронғи саҳар пайтида Садиржоннинг уйига у ҳар качонгидек бостириб келиб колди.

— Парпарак сизни шаҳар четидаги майдончада кутяпти. Йигитлар сиз айтган кошонага ўхшаган бир нарсани илғашибди...

Садиржон йўлга ҳозирлик кўриб, апил-тапил кийинди. У ҳаяжонланиб-шошганидан гудранди:

— Шифохонада менга караб ўтиришади...

— Шифохонангизга мен айтиб қўяман. Одамлар тўғри тушунади, — уни тинчлантирди Бурҳон Шариф. Кейин, салмоқлаб сўради. — Бу, ўша сиз айтган кошона бўлса, нима қилмоқчисиз?

— Гулхуморни олиб кайтаман! — Бу ахир шусиз ҳам маълум-ку, дегандек Бурҳон Шарифга ажабланганча тикилди Садиржон. — Қўлидан етаклаб парпаракка ўтказаману учиб келаверамиз! Дунёда бор бўлса, бас, нарёғи бир оғиз сўз...

— Демак, ҳаммаси рисоладагидек... — қаноатланиб, бош силкиди Бурҳон Шариф.

Улар парпарак турган майдончага келишди.

— Мен сизни уйда кутаман, — Садиржонга яна мурожаат қилди Бурҳон Шариф. Садиржон хижолат чекиб, қисинаётганини кўриб, қўшиб қўйди. — Менинг ишим кўп, албатта. Лекин бугун барибир сизни уйингизда кутаман...

Парпарак осмонга кўтарилди.

Мулкобод, унинг атрофидаги катта-кичик қишлок-

лар секин-аста орқада қола бошлади. Дала-даштга қуёш нурлари остида симобдек ярқираб ётган саҳро уланди.

Парпарак дам сайин саҳро қаърига кириб борди. Табиатнинг инсон англаши қийин бўлган сирлари... Бу ҳам бир уммон! Мана, тоғдек юксак, мана туя ўркачидек майда тўлқинлар! Шамол қумни енгил тўзитиб ўйнаётир. Сувнинг жимирлашига ўхшайди.

Оламдаги барча буюк мўъжизалар орасида ажралиб турган икки улуғ қудрат бор: уммон ва саҳро... «Инсон — қум зарраси!» Буни Садиржон ўқиган. Эшитган. «Инсон бир томчи сувдан бунёд бўлган!» Буни ҳам Садиржон билади. У ҳозир таажубланди: икки улуғ қудрат олдида ҳолати шу экан, инсон нега ўзини ҳамма нарсадан қудратли, ҳамма нарсадан улуғ деб ўйлайди?! Баъзан Фиръавнга айланиб кетади! Мен — худоман, деб ҳайқириб, бутун олам қисматини ҳал этгиси келади! Ҳолбуки, у кўлинча ўз ҳаётидаги кемтикни тўлдиришга, ўзига яқин бир одамни бахтли қилишга қурби-кудрати етмайди! Минг йилдан буён шундай! На дин, на маърифат, на Ер у Осмон ҳикмати уни тарбиялаб, ўзгартира олди!.. Ўзингга бундай бир қарасанг бўлмайдими, инсон?! Қачонгача ҳаёт йўлларида адашиб-улоқасан, шўрлик банда?!

— Манави, кўринаётган эмасми? — Садиржоннинг хаёлини бўлди, йўл бўйи миқ этмай келган учувчининг овози.

Садиржон ойнадан қаради: тўққиз қаватли ўша мармар кошона!

— Тўхтатинг.

— Ҳар эҳтимолга қарши томга қўнамиз, — деди учувчи.

— Яхши.

Парпарак гир айланиб, қумтепалар орасида ёлғиз қўққайиб турган ҳашаматли кошонанинг томига бориб қўнди.

Садиржон учувчига тезда келишини айтиб, томдаги қудуқ оғзини эслатган туйнук қопқоғини кўтарганча, темир пиллапоядан чордоққа, чордоқдаги зинадан бино ичига тушди. Йўлакда пилдираб кетаётган кандайдир нозик-ниҳол қизни кўриб, унга юзланди:

— Кечирасиз, менга Гулхумор керак эдилар...

Садиржон қизнинг «Хатлар бўлимига тушинг. Ет-

тинчи қават!» дейишини кутган эди, аммо қиз негадир чимирилди:

— Қанақа Гулхумор?

Садиржон: «Бўпти! Ўзим!» — деб пастга тушиб кетавериши мумкин эди, қизнинг муомаласи беихтиёр ғашига тегди:

— Мингтами сенларда Гулхумор?!

Қиз: «Шунақаям одобсиз одам бўладими?» — дегандек, Садиржонга ўқрайиб қаради.

— Йўқ, Ҳеч қачон! — деди у бошини маъноли тебратиб. — Лекин Гулхумор Ҳамроевна, демайсизми? Ёки, ўрток Хатибова?! Нима, кўчадан, олис бир жойдан келганмисиз?! Унақа бўлса, бу ерга киришнинг ўзи мумкин эмас!.. — Шунга қарамай, қиз йўлак тўридаги эшикка имо қилди.

Садиржон, Гулхомор хонасини ўзгартирибди-да, бу яхшилик нишонасимикин, ёмонликми, деб ўйлаб, сал паришонланиб, йўлак тўрига қараб юрди. Эшикни очди. Худди бояги қизнинг нусхаси қабулхонада ўтирарди.

— Менга Гулхумор Ҳамроевна керак эдилар, — деди бу гал одобли бўлиб Садиржон.

— Опа жуда бандлар, — чимирилди қиз. — Ким деб айтай?

— Садир ака денг.

— Идорада унақа деб бўлмайди-ку.

— Баъзан бўлади! — Қайсарланди Садиржон.

Қиз елкасини қисди. Товусдек юриб, ичкари хонага кириб кетди. Бир оздан кейин қайтиб чиқди.

— Киринг.

Садиржон остона хатлади.

Хона кишининг кўзи тинадиган даражада катта эди. Остонадан анча нарида, тўрдаги стол орқасида сочларини кулоқлари устига тушириб, кўзойнак таққан бир аёл ўтирарди. Илк қарашда бу Гулхумор эканлигини билиб ҳам бўлмас эди.

Садиржон столга якинлашди.

Гулхумор негадир унга лоқайд кўз ташлаб, қўли билан юмшоқ курсига ишора қилди.

Аммо Садиржон ўтиб ўтирмади. Стол ёнида шамдек қотиб, Гулхуморга тикилганича қолди.

Бу ташкилотда бир-бирининг бағрига отилиш, эҳтимол, расм эмасдир! Лекин севишганлар шундай — аза тутгандек учрашадими? Гулхумор, мени тез йўқламади,

деб ўпкаланаётганмикин?! Унга бошқа бирон нима бўлганмикин?!

— Гулхумор! Гулим! Гулжон!.. Мендан нимадир айб ўтган бўлса, кечиринг. Мен сизни ўйламаган бирон кун, бирон тун йўқ. Юрак-бағрим бурдаланиб кетди. Хайрият, дунёда бор экансиз. Тирик экансиз! Ўргилай сиздан! — Садиржон қалбидан бир қўшиқ оқаётгандек кўйда илтижо қилиб, турган ерида оҳиста тиз чўкди. — Гулжон! Гулим... Дунёда тенги йўқ фариштам. Сизни соғинмай бўлар эканми? Сизни севмай бўлар эканми?! Мен сизни ҳеч қачон ҳеч кимга алмаштирмаслигимни биласиз-ку!..

Гулхумор кўзойнагини олиб кўйиб, қўллари орқасини кўзига босганича, елкалари титраб, пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

Сўнг, Садиржоннинг ёнига келиб, уни ўрнидан турғазди. Бағрига жойланиб олди. Сочларини бармоқларига ўради.

— Мен сизни олиб кетгани келдим. Кетайлик шу ердан! Одамдек бахтли яшайлик...

— Кетамиз. Албатта, кетамиз! Падарига лаънат ҳаммасининг! — деди Гулхумор. — Мен нафасимни ростлаб олай. Бирпас ўтиринг. Кетамиз.

Садиржон мана энди юмшоқ курсига ўтиб ўтирди.

Гулхумор ҳам ўз ўрнига ўтди. Рўмолча чиқариб, кўзларини артди. Кўзойнагини тақди.

Садиржонга разм солиб қараганича:

— Сиз мени энди олдингидек яхши кўрмайсиз! — деди бехосдан.

— Мен сизни олдингидан ҳам кўпроқ яхши кўраман!

— Мен ҳам энди бошқаман! Лекин гап унда эмас... — деди Гулхумор. — Ботир Оппоқов дегани бор. Ашула айтарди. Бир неча кун одамга ўхшаб гапириб юрди. Кейин, яна ашуласини бошлади. Менинг шаънимга тегадиган бир нималарга шаъма қиладими-е! Мен уни пастдаги хонага қаматиб қўйдим. Бу ердан кетсам, чиқиб, бўлмаган нарсаларни бутун ташкилотга ёяди!

— Сиз бу ҳақда ўйламанг. Бировнинг оғзига қараб, яшаш қийин. Ҳар ким калласига келганини гапиради! — асабийлашди Садиржон.

— Йўқ, буларни қамчилаб, ўйнатиб турмаса, ҳаёт издан чиқиб кетади. Ҳаёт жуда мураккаб. Атрофда

душман кўп, билдийизми?! Мен бу ташкилотни бировга ишониб, ташлаб кетолмайман!..

— Ташкилотингиз аввалдан одамларга кераксиз эди. Ҳозир эса шаҳардан ҳам, одамлардан ҳам буткул узилиб қолди. Деразадан ташқарига бундай бир қаранг! Яланг саҳрода ўтирибсиз!

— Унақа деманг. Мен ҳафа бўламан. Бу ташкилот ҳеч қачон ердан узилмайди! Уни ҳеч қачон, ҳеч ким йўқ ҳам қилолмайди, билдийизми?! Мен йўл қўймайман!.. Юрагим яна қисадиган бўлиб қолди. Соғлигим ёмон. Лекин илож қанча! Бир соатга ҳам бу ердан чиқолмайман. Қетсам, қилинган ишлар устига чизиқ тортилади. Одамлар, кузни байрам қилмаймиз, баҳор яхши, деб туриб олишади. Ваъда бериб, ҳали ҳовузлар, қудуқлар билан шуғуллана олмадик. Ҳамон битта-яримта эски масжидлар юртнинг ҳуснини бузиб турибди! Қутилмаганда бошқармадан комиссия келиб қолса, нима деймиз?!

— Қисқаси, мен билан кетмайсиз... — пичирлади Садиржон.

— Кетолмайман!.. Тўғриси, мен ҳам сизни яхши кўраман, Садир ака. Кўп кутдим. Ҳозир ҳам сиздан ажралгим келмаяпти... Лекин, иш...

Садиржон ўйчан, маҳзун ҳолатда ўрнидан туриб, эшикка йўналди.

Остонага етганида, қайрилиб қаради.

Гулхумор столга энгашиб, қоғоз титкилашга тушган эди...

Садиржон парпаракка миниб, изига қайтди.

Уйда — ўзи айтганидек, Бурҳон Шариф уни кутиб ўтирарди.

Садиржон кириб келиши билан ҳаттоки бошини кўтариб, унга қарамасдан:

— Иш битмади-а, йигит! — деди Бурҳон Шариф.

— Сиз буни билганмидингиз? — эзилди Садиржон.

— Билгандим.

— Бўлмаса, нега менга ёрдам бериб... шунча оворагарчилик?!

Бурҳон Шариф — унга хос, болаларча беғубор бир кўйда кулди:

— Мен сизнинг кўнглингизда армон қолмасин, дедим...

Учинчи ҳикоят
Афандининг болалиги

Менинг кўнглим сен билан,
Сен кетасан ким билан!..

(Бошқа бир қўшиқдан)

35

Абдулла Ҳакимни эслашганида, Бурҳон Шариф Садиржонга тўғри айтганди: у таниқли шоир эмасди; оддий бир хизматчи эди.

Аслида, бу фикр Бурҳон Шарифдан чиққани ҳам йўқ; кўпчилик шундай деб биларди.

Абдулланинг ҳаёт ҳақидаги фалсафий фикрлар ифодаланган атиги уч-тўртта шеъри эълон қилинганди. Қолганларини ҳеч қайси рўзнома ёки ойнома босиш эмас, жиддийроқ кўздан кечиришни ҳам истамаганди. Унинг ўз ёзганларига бепарволиги сабабли уларнинг аксари энди йиртилиб, йўқ ҳам бўлиб кетган эди. Бу гаплар ҳам кўпчиликка аён эди!

Муҳаббатга бағишлаб ёзган шеърларини Абдулла ҳеч кимга ўқиб бермаган, уларни битган-тугал ҳолда бирон пайт севгилисига ҳам кўрсатмаган эди. Булар Бурҳон Шариф Садиржондан олган дафтарда қолди.

Абдулла Ҳаким муҳаббат тўғрисидаги шеърларини, булар асосан ўзим учун, деб қанчалик қадрлаб юрган бўлмасин, Насриддин афанди ҳақида ёзганларини кўнглида булардан кам ардокламас эди. Шунчаки ўқиб

кўриш учун топширилган бу дастхатлар ҳам энди Бурҳон Шарифнинг қўлида қолган эди.

Сирасини айтганда, афанди ҳақида ёзган шеърлар ҳам, уларни ёзаётиб Абдулла Ҳаким қоғозга туширган насрий узинди бир ўйлар ҳам қораланган бошқа нарсалардан кўпроқ бу йигитнинг чинакам истеъдодли инсон бўлганидан далолат берарди.

Дастхат қуйидагилардан иборат эди...

НАСРИДДИН АФАНДИ ҲАҚИДА ЁЗГАН ШЕЪРЛАРДАН

Қаерда юрибсан, Насриддин, шу он
Бирон шаҳардами,
Бирон қишлоқда?
Бу оқшом
ёзганча яна дастурхон,
Сени кутмоқдаман.
Овқат пишмоқда.

Худога шукрки,
Бугун иш дуруст.
Уйда нон бор. Пиёз.
Шишада бор май.
Иккимиз ўлтириб яна юзма-юз,
Озгина сипқорсак бўлар, индамай.

Биз учун
Бу дунё латифа, ўйин,
Бизга керак эмас
ҳеч бир тожу тахт.

Ҳаётда
Ҳар кимга эгмасдан бўйин,
Кулиб юрганимиз
Ўзи катта бахт.

Қайда эканлигинг, Насриддин, гумон,
Қайси бир тоғдами,
Қайси қирғоқда.
Мен-чи,
ёзганимча яна дастурхон,
Сени кутмоқдаман.
Овқат пишмоқда...

* * *

Мен учун сен — энг яқин одам,
Иккаламиз кўпдан ҳамхона.
Биздан бўлак, ахир, кимга ҳам —
Ёқар эди бундай вайрона?

Биз
Дунёни тепган одаммиз,
Билганимиз
фақат дарвешлик.
Гарчи яшаб, ҳаммадан каммиз,
Ғарибларга
қиламиз хешлик.

Бизга ётдир бермоқлик озор,
Лекин бизда
заҳарли ханда:
Инсон билмай, бу дунё бозор,
Уст-бошини
Ечиб чиққанда...

* * *

Сўраб ўтирмасдан
Мендан бир оғиз,
Одамлар гоҳ сизни, у ўлган, дейди.
Биров, дунёда у бўлмаган ҳаргиз,
Биров, келиб кетган, у бўлган, дейди.

Баъзан
Мўралашса менинг кулбамга,
Мен кўчадан қайтган оқшом пайтлари:
Сизни учратишиб улар, албатта,
Битарди бемаъни
баҳсу байтлари.
Наҳот,
Билмас ҳамон одамлар бари
Сиз — дунёда юрган Тирик Кулгисиз.
Буюк обидалар, шу ер сингари
Қийналиб
асранган халқнинг мулкисиз.
Аммо,
Мен уларга
юрмайман сайраб,
Билган — билиб қолар,

Билмаган билмай.
Сиз-чи,
ўлтирасиз қаршимда яйраб,
Телба бу дунёни
Назарга илмай.

* * *

Гуппа-гуппа ёғаяпти қор,
Осмондаги булутлар элак.
Йўл олдингиз қаёққа такрор —
Остингизда қирчанғи эшак?!

Бошингизда кичик бир салла,
Эгнингизда оддий бир яктак —
Бамисоли куйдирган калла
Илжаясиз, кулгингиз яхдак!

Кетаяпсиз қаёққа, жўра,
Шарт эканми доим шошмоқлик?
Мен ҳам уйда ётгандан кўра
Кетардим-ку, оёқ-қўл боғлиқ...

* * *

Дўстларим
Йўқ эмас, афандим!
Ва лекин,
сиз бир оз бошқача.
Мен
Сизга яқинда топиндим,
билмасдим
эс кирган ёшгача.

Мен
Энди қандайдир ҳалакман,
Юз буриб, кетманг, деб
ёнимдан.
Бор бўлинг!—
Тилайман фалакдан,—
Мен
кечган пайтда ҳам жонимдан.

Бизнингдир
Умримиз бир эпкин,
Аммо
сиз дунёда абадий.

Кимдаки,
қалб эркин,
руҳ эркин —
У
сизни, албатта,
Топади!

УЗИНДИ ЎЙЛАР

Шамоллар кутуриб, қум кўчган, ёввойи ўт-ўланлар ғовлаб ўсиб ётган бепоён бир саҳро бор эди.

Саҳрода кўп йиллардан буён ҳаёт ҳеч ўзгаришсиз давом этар, жамики ҳайвонлардан тортиб қурт-қумурсқаларгача ўз тирикчилигини кўриб юрар эди.

Кунлардан бир куни кутилмаганда уларнинг осойишталиги бузилди: бу ерларда олдин кўринмаган оқ бир эшак қаёқдандир пайдо бўлиб қолди.

Эшакнинг устида тўқим, бўйнида арқон; яқин қишлоқдан саҳрога қочиб келганга ўхшарди. Шунга қарамай, у ётсираб-ҳадиксирашни ўйлаб-нетмай, бемалол ўт чимдир, ҳанграб, шаталоқ отмоқда эди.

Саҳродаги бутун ҳайвонлару ҳашаротлар қизиқиб, эшакни ўраб олишди. Унга анграйиб разм солишди.

— Сен кимсан?— деб сўрашди улар эшакдан.

— Мен эшшакман,— деди эшак.

— Аҳмоқ экансан-ку,— деди унга тулки.— Сенинг эшшак эканлигингни ўзимиз ҳам кўриб турибмиз. Биз сендан, масалан, олдинлар бошқа биров бўлганмисан, кимнинг руҳисан, деб сўраяпмиз.

— Қанақа руҳ?— ажабланди эшак.

— Мана, дейлик, тошбақа бир пайтлар арбоб бўлган. Мен қози бўлганман. Илон вазир, арслон шоҳ... Сен ҳам шунақа бировмидинг ёки аввалдан эшшакмисан?

— Мен аввалдан фақат эшшакман,— тан олди эшак.

— Ғирт аҳмоқ экансан!— норозиланиб тўнғиллади бир ерда тинч туролмаганидан лапанглаётган айиқ.— Аҳмоқ бўлмасанг, доим эшшак бўлармидинг! Мен олдинлар миршаб эдим. Ҳалигача ўша кунларни эслаб юраман.

— Ҳар кимнинг қисмати!— бу гаплардан зиғирча озор чекмай, деди эшак.— Мен аввалдан шунақа яратилганман. Одамнинг хизматини қилиб келаман. Зодагонлар — каттаконларга ишим тушмаган. Қўпинча од-

дий, фақир, ғариб кишиларнинг кунига ярайман. Насриддин деган бола бор. Ҳозир ўшанинг эшагиман.

— Хўп, буниси майли,— деди вишиллаб илон.—Биз одамдан қўрқамиз. Бирга бўлишимиз қийин. Одам ҳеч қачон мени қўйнига солиб асрамайди. Қўлига тушган ҳаттоки асрлонни ҳам қафасга тиқиб қўяди. Шу боисдан, биз бу яйдо саҳрода айланиб юрибмиз. Лекин сен-чи?! Аҳмоқ бўлмасанг, сен нега эшакни ташлаб, бу ерларга келдинг?!

Йўқ, эшак унчалик аҳмоқ ҳам эмас экан! У пишқириб-хўрсиниб қўйганча, қизиқ гап қилди:

— Эгам, шоҳнинг олдига, Култепага бораман, шоҳ барчамизнинг отамиз, мен унга хизмат қилмоқчиман, деб қолди. Унинг ростдан бормоқчи эканлигини кўриб, арқонни узиб қочдим.

Ҳайвонлару ҳашаротларнинг нафаслари ичларига тушди.

— Энди бу ёги қандоқ бўлади?— қизиқсинди ахийри тулки.

— Четдан қараб турай-чи, бу иш нима билан тугар экан,— деди бошини вазмин эгган эшак.

* * *

Култепа баланд ерда жойлашган, кунгиралари найзадек осмонга қадалган қалъа бўлиб, бир шаҳар ва шу шаҳарга тенг шоҳнинг қосри-саройидан иборат эди.

Култепада кўп шоҳлар яшаб ўтган ва ниҳоят, тахтни Раҳимбек деган шоҳ эгаллаганди. У товоқ юзли, катта соқол қўйган киши эди.

Халқда, катта соқолли одам аҳмоқ бўлади, дейишади.

Йўқ, Раҳимбек аҳмоқ эмас, қандайдир телбами, эси бир оз кирди-чиқдими, шунақа эди. Унинг калласига кўпинча алмойи-алжойи фикрлар келар, буларни у дарҳол амалга ошириш керак, деб ўйларди.

Раҳимбек кундузлари ухлаб, кечалари хаёлидан кечган гапларни эчки терисига ёзиб ўтирар, кейин каллаи саҳардан фармойиш бериб, одамларни тўрт томонга зир югуртирарди. Шунга одатланган эди! Мисол учун айтиш мумкин... У бир гал, катта қишлоқдаги одамларни кичик қишлоққа, кичик қишлоқлагиларни каттасига кўчиртириб кўринглар, деб буюрган, бутун халқни овора қилган эди. Бошқа бир сафар, деҳқонларни сар-

бозликка чакириб, сарбозларни буғдойни хом ўришга олиб чикинглар, деб кўрсатма берган эди...

Шох, умуман, мамлакат қозонга ўхшаган нарса, овқат қилиб ейман деган одам қозонни кавлаштириб турмаса бўлмайди, қабилида фикр юритар, буни ҳаётда ўзининг шиорига айлантирган эди. Шунинг баробарида, ҳадеб фармон ёздирганиданми, фаромушлигиданми, баъзан бугунги гапи эртага унинг хаёлидан ҳам кўтарилиб кетарди. У ўз аъёнларига ҳафтанинг бошида, менга ўхшаш учун ҳамманг катта соқол қўй, деса, ҳафтанинг охирида, менга ўхшамаслик учун соқолларингни олиб ташла, деб талаб қиларди.

Раҳимбекнинг якинлари орасида, барибир, катта соқолли одам кўп эди.

Шоҳнинг фаромушлиги эса шу даражага етган эдики, бир йили ўртанча ўғли туғилиб, болага исм қўйгани унга маслаҳат солишганида, у хаёл суриб ўтирганича, Раҳимбек, деб юборган... ахир, Раҳимбек ўзингиз-ку, шаҳаншоҳим, дейишса, Қултепа тарихида ҳеч кўрилмаган ишни қилиб, яна чукур ўйга толганича, хўп, бу мен бўлсам, у Раҳим Иккинчи бўла қолсин, деган эди.

Раҳим Иккинчининг акалари Салимбек ва Каримбек, укалари Ҳакимбек ва Наимбек — шоҳ жами беш фарзанд кўрган эди.

У қанчалик далли-девона бўлмасин, дунёда беш бармоқ баробар эмаслигини яхши биларди. Ўзини ташки муомала-муносабатда барча фарзандларига бир кўз билан карагандек тутар, лекин кўнглида Раҳим Иккинчини бошқа болаларига нисбатан кўпрок кадрларди. Бу тўғрида Рахимбек ҳеч қачон бировга оғиз очмаган бўлса-да, унинг кўнглини билиб, саройдаги аъёнлар ҳам барча шаҳзодаларни ошкор ардоклашар, фақат бошқалардан яширин ҳолда Раҳим Иккинчига айрича меҳр кўргизиб туришар эди.

Раҳим Иккинчининг бундай эътибор қозонгани бежиз эмасди. У илк қарашда содда, мулойим, кўнгилчан — ҳамма учун гўёки одамнинг жони эди.

Аммо Раҳим Иккинчи болаликдан негадир отамни — акаларим, онамни — укаларим мендан тортиб олишмасмикин, деб ўйлаб, аслида, журъатсиз, худбин, маккор бўлиб ўсган эди. У, мен бу хонадонда аввалдан бир ўзим туғилиб қўяқолсам нима қиларди, деб изтироб чекиб, ака-укаларига нисбатан кўнглида чексиз инжиш, нафрат туяр эди.

Унинг ака-укаларини кўришга кўзи йўқлигига яна бир сабаб бор эди. Улар ёшликдан илмга, шеърга, рубобни нозик чертиб, ашула айтишга, ҳунарга қизиқишган, улғайган сайин одамлар орасида энди олим, шоир, ашулачи, ҳунарманд бўлиб танила бошлашган эди. Раҳим Иккинчи эса бу нарсаларнинг ҳеч бирига қизиқмас, ўзида иқтидор сезмас, мен фақат одамларга гап ўргатиш учун дунёга келган бўлсам керак, деган хаёлга бориб, қисматининг кемтиклигидан қанчалик эзилса, ич-ичида шунчалик ўзини бошқалардан устун тутишга рағбар сезар, қандай қилиб бўлмасин, бунга эришишни истар эди.

Раҳим Иккинчи кўнглидаги ҳиссиётларни никоблаш учун зўр бериб акалари олдида одоб сақлар, укаларига озор етказмасликка тиришарди.

Бироқ у отаси Раҳимбек, онаси Маликаи Дилоромга астойдил сиғинарди.

Айниқса, Раҳимбек унга дунёдаги тенгсиз бир зот, буюк мўъжиза бўлиб туюларди.

Раҳим Иккинчи отасига бирон пайт бошини кўтариб, тик қарамас, эркаланиб уни бўйнидан ҳам кучоқламас эди. Доим катта соқолли отаси эшикда кўриниши билан, ўзини таппа ерга ташлаб, унинг оёқларини қаттиқ кучар, уларга бошини суйкар эди.

Шоҳнинг эчки терисига ёзган гапларини ҳам Раҳим Иккинчи тўплаб, эътиқод, ҳаяжон билан обидийда қилиб, қайта-қайта ўқирди. У аксар эчки териси устига мук тушиб олганча, бу қандай бедодлик, онҳазрат айтган гапларнинг ҳали ҳеч ким яқинига бориб, мағзини чақолмабди-ку, деб фарёд чекар эди.

* * *

Шу йўсинда маълум давр ўтиб, бир куни отлиқ аъёнлари қуршовида,фойтунда ўз музофотини айлангани Қултепадан чиқиб кетган Раҳимбек бехос йўлда қазо қилиб қолди.

Шоҳнинг ёнидаги вазир-вузаролар кўпни кўрган кишилар бўлиб, салтанатнинг нима эканлигига тушунишарди. Ортиқча саросималаниб-довдираб ўтирмай, биринчи навбатда рўй берган воқеани ҳозирча сир сақлашга қарор қилишиб, аниқ чора-тадбир кўришга киришишди.

Улар Раҳимбекнинг жасадини фойтунга тирик одамдек ўтказиб қўйиб, товус патидан ясалган катта бир елпиғич билан беозор елпиганча, уни Қултепага олиб келишди.

Кейин, вазир-вузаролар: «Падари бузрукворингиз сизни йўқлаяптилар!»— деб шаҳарнинг турли даҳаларидан шоҳнинг ўғилларини бирма-бир саройга чақиртириб, эшигида соқчилар турган сарой чеккасидаги бир ҳовлига жойлаштиришди.

Бу ишлар хамирдан қил суғиргандек бажарилгач, улар, ниҳоят, онҳазрат аввал сизни кўрмоқчилар, деб Раҳим Иккинчини бояги ҳовлидан етаклаб чиқишди. Уни Саломхона деб аталган, одатда шоҳ одам қабул қилиб суҳбатлашадиган ҳовлига келтиришди. Бу ерда шоҳнинг ўрнида ёлғиз чўнқайиб ўтирган Бош Вазир ўрнидан сапчиб туриб, Раҳим Иккинчига таъзим қилди. Унга босиқлик билан отаси оламдан ўтганини тушунтирди.

Раҳим Иккинчи кўйлаги ёқасини йиртиб-фарёд чекмоқчи эди, Бош вазир уни тўхтатди.

— Энди бу ҳунарни ташланг, сизга тўғри келмайди!— Сўнг унга яна босиқлик билан тушунтирди:—Падари бузрукворингиз бундай одамдек васият қилишга ҳам улгурмадилар. Лекин васият қилган тақдирда ҳам, у киши барибир тахтни сизга топширган бўлардилар. Биз биламиз! Демак, отангизнинг ўлганига қўшиб, сизнинг тахтга минганингизни эълон қилишимиз керак.

— Ака-укаларни ҳам чақириб гаплашиладими?— қизиқсинди Раҳим Иккинчи.

— Ие, жиннимисиз?— деди Бош вазир.— Сиз шоҳ экансиз, улар энди умр бўйи ўша ҳовлидан чиқмай ўтираверишади. Девни хумдан бўшатиб нима қиласиз?!

— Волидамга ҳам хабар берилмайдими?— сўради Раҳим Иккинчи.

— Йўқ. Волидангиз янгиликни кўп қатори эшитаверадилар. Заифалар, бешта болам ҳам шоҳ бўлиши керак, деб ўйлашади. Бунда чидаш қийин...

Шундай қилиб, Раҳим Иккинчи билан гап пишитилгач, барча аъёнлар тўпланиб, олдинги шоҳни дафн этиш, янгисига тож кийдириш тараддудини кўриша бошлашди.

Эртаси куни наҳорда шаҳарнинг икки томонидан икки жарчи от солди. Улардан бири Раҳимбекнинг

ўлганини, бошқаси Раҳим Иккинчининг подшоҳликка кўтарилганини халққа эълон килди.

Сарой чеккасидаги ҳовлида камалиб ётган ака-укалар эшикдаги соқчилар, хизматкорлардан ўзи нималар бўлаётганини ярим-ёрти эшитишди. Аммо оталари билан видолашиш ҳам, маърака-маросимларда қатнашиш ҳам уларга насиб этмади.

Қирқ кундан кейин, Раҳим Иккинчи ўз номига хутба ўқитиб, халққа ош тарқатди. Бу хабарни эшитган ака-укалар яна бир карра — олдингидан кўпроқ мотам тутишди.

Раҳим Иккинчи тахтга минган кунидаёқ ака-укаларига ҳовли ичида бемалол айланиб юриш, бироқ эшикка яқин йўламаслик тўғрисида фармон берган эди!

Ўша кунлари у билан волидаси кўришиб, биринчи марта сўзлашди.

Маликаи Дилором эрининг дунёдан ўтганига изтироб чекибми ёки ўғлининг бошига бахт қуши қўнганига севинибми, ҳарҳолда, кўзларига ёш олди. Сиз ҳаммамиз учун офтоб-олампаноҳсиз, ўтинчим, менга фақат сизни олдингидек баъзан кўриб туришга рухсат берсангиз, деди. Раҳим Иккинчи бунга жавобан на ҳа, на йўк демай, кўзларини пирпиратганча, онасига қўшилиб ҳиқиллади.

Қирқ кун ўтиб, хутба ўқилгач, она-бола иккинчи марта кўришишди.

Маликаи Дилором энди бир оз эзилиб-тажангланиб, мен бошқа болаларимни ҳам кўриб туришим керак, ахир мен онаман, деди. Раҳим Иккинчи бу гал ҳам нимадир дейишга шошмади. Волидасининг юзига қараб кўйиб, мулозимдан уч-тўртта эчки терисини келтиришни сўради.

— Мана, падари бузрукворимиз ёзиб қўйибдилар,— деди шундан кейин.— «Шамол пайти унга қарши тупурманглар!» Майли, болаларингизни бир кириб кўринг. Лекин учрашганда, улар ҳам, сиз ҳам мум тишлаб ўтираверинглар. Ким оғзини очса, осамиз ёки сўйиб ташлаймиз! Бундан буёғи қандай яшаш, нима қилишни ҳамма одамлар учун мен ўзим ўйлайман!..

У волидасини — ёнига битта аскар, битта айғоқчи қўшиб, сарой чеккасидаги ҳовлига юборди.

* * *

Раҳим Иккинчи ёшликдан бекорга эчки терисидаги ёзувларга ихлос қуйиб, уларни мук тушганча ҳижжаламаган эди. У, мабодо бир куни шоҳ бўлсам, падари бузрукворим бажаролмаган ишларни ўзим амалга ошириб ташлайман, диб ўйлаган, шунга шаҳд этганди.

Раҳимбекдан мерос қолган бутун ёзувларни тўплаб кўздан кечирганда, ҳар хил майда-чуйда панд-насиҳатлардан ташқари, асосан, уларда икки фикр илгари сурилганини сезиш мумкин эди:

1. Қултепа ва бутун музофотдаги одамлар, ёш-қари, ҳамма бахтли бўлиши керак.

2. Олижаноб бу мақсад йўлида кимки бизга қарши турса, унга шафқатсиз муносабатда бўлиш, дорга осиш ёки шартта бошини танасидан жудо қилиш керак.

Раҳим Иккинчи падари бузруквори билдирган мулоҳазалар бир-бирига ҳеч тўғри келмаслигини тезда пайқаган, аммо унга худди шу зиддиятда буюк бир донолик бордек бўлиб туюлган эди.

Дунёдаги мингта одамнинг бахтини ўйлаб юргандан ёнингдаги кимгадир бахт берган афзал! Бироқ Раҳим Иккинчи азалий бу ҳикматга тескари: «Мингта одам бахтли бўлиши учун битта одам ўлса ҳеч нарса қилмайди!»— деган фикрга келган эди. «Мен одамларни бахтли қиламан, бу ишда кимки менга халал берса, ўзидан кўрсин! Жанг қурбонсиз бўлмайди!» Падари бузруквори унга болаликдан даҳшатли шу фикрни юқтирган эди!

Тахтга мингач, Раҳим Иккинчи, шу боисдан, акаукаларининг сабабсиз, гуноҳсиз тутқун бўлиб қолишганига ҳам, аввалларн сиғинган волидасининг қон қақшаб юрганига ҳам пинагини бузмади. Юрт тинч, одамлар бахтли яшашлари учун мен шундай қилишга мажбурман, деб ўйлади.

У Раҳимбекка узоқ йиллар садоқат билан хизмат қилган Бош вазирнинг ўзига ҳамфикр, маслакдош эканлигини сезиб, ҳар куни машваратга чақирганча халқнинг бахтли бўлиши тўғрисида қайғуришга тушди.

Раҳим Иккинчи, кўп ўтмай, ҳовуздек келадиган катта қозонда шахсан ош пиширнб, шаҳар ва музофотдаги одамларга бир ликобчадан тарқатди. Айғоқчилари орқали у пиширган ошни егиси келмаган киши-

ларни аниқлаб, битта-биттадан териб чиққанча, зиндонга ташлатди. Норозиланиб, ёмон сўз айтган, қочишга уринганларни сўйдирди! Энди нима қилсам экан, деб яна ўйлаб юриб, шаҳарда яшайдими, қишлоқдами, ёшми, кексами, барча эркаклар оқ яктак, барча аёллар қизил ёки зангори камзул кийишларини буюрди. Музофотни айланганида, қаердадир бошқача кийинган одамларга кўзи тушса, дод-вой солишларига қарамай, уларни дарҳол йўл устидаги дарахтларга остирди!

Унинг назарида, шоҳ бўлганидан буён халқ ўзўзидан икки тоифа — дўст ва душманга ажралиб қолган эди. Раҳим Иккинчи қулдек итоат қиладиган кишиларни кўпайтириб, бу йўлда унга тўғаноқ бўлган кишилардан тезроқ қутулгиси келарди.

У ака-укаларини ҳам ўзининг ашаддий душмани деб биларди.

Раҳим Иккинчи хизматкорлари, айғоқчиларидан улар тўғрисида муттасил суриштириб турарди. Лекин, афтидан, ака-укаларнинг ҳар бири ўз тирикчилиги билан машғул, сарой чеккасидаги ҳовлида осойишталик ҳукм сурар эди. Қутилмаганда шоҳнинг ороми бузилди: жигарлари мулозимлардан унга бир йўла тўртта хат чиқартиришди.

Хатларни чамаси улардан ҳар ким ўзича ёзган, шунинг баробарида, аввалдан келишиб олгандек, мазмун-маъно бир хил эди.

«Мен шоирман,— деб ёзганди Раҳим Иккинчига акаси Салимбек.— Юртни, одамларни кўришим керак. Бошқа шоирлар билан суҳбатда бўлишим керак. Сиз мени қафасдаги қушга айлантирдингиз!»

Кейинги акаси Қаримбек эса бундай деб ёзган эди: «Қўлимдаги рубобни уриб синдираймн! Уни одамлар учун сайратиб, одамлар учун ашула айтмасам, менинг ғинғиллаган пашшадан фарқим борми? Мени ўлдириб қўйдингиз-ку, иним!»

«Акажон! Шоҳаншоҳ!— деб мурожаат қилган эди тўнғич укаси Ҳакимбек Раҳим Иккинчига.— Мен илм оламида аҳвол нималигини билмасам, илм олиб, илм билан машғул бўлмасам, ортиқ бундай яшаёлмайман. Сувдан олиб ташланган балиқдек, типирчилаб ётибман. Бу ҳовлида на бир маънили китоб, на бир ақлли суҳбатдош топилади. Дунёда азалдан олимларни сўйганлар, терисини шилганлар, ўтда ёққанлар, дорга

осганлар. Менга ҳам шу тўрт чорадан бирини қўлласангиз, тирик юрганимдан яхшироқ эди!»

Кенжатой укаси Наимбекнинг хати ҳам биродарлари ёзганидан деярли фарқ қилмасди. «Қурт-қумурсқага ўхшаб яшайдиган одамлардан нафратланаман,— деган эди ўз хатида Наимбек.— Менинг кўлим гул, биласиз. Мен нақш солган офтоба-обдасталар, кумғонлар, лаъли-лаганлар қасрингизда турибди. Сиз мени дўконимдан, касби-коримдан айирдингиз! Тор бир ҳовлига қамаб, оёқ-қўлимни боғлагандек бўлдингиз! Золимлик ҳам эви билан-да, акам!»

Аламли-аччиқ таъна-надоматлардан сўнг, хатларнинг барчасида, биз тожу тахтга ҳеч бир даъвогар эмасмиз, ўзингизга буюрсин, дейилган эди. Шунингдек, бизни музофотдан ташқарига чиқариб юборсангиз, мусофирликда бўлса ҳамки, эркин юриб, ўз тирикчилигимизни қилайлик, деб сўралган эди.

Раҳим Иккинчи хатларни ўқиб, ўйланиб қолди. Бош вазирни чақиртириб, унга одатдагидек маслаҳат солди:

— Музофотдан чиқиб кетишадиган бўлса, ҳайдаворсаммикин?!

— Ие, жиннимисиз?!— деди Бош вазир.— Булардан ҳар бирининг қонида шоҳлик бор. Биронтаси одам тўплаб, устимизга бостириб келмайди, деб айтиб бўладими?! Музофот ичидаги душмандан ташқаридаги душман ёмон.

— Бўлмаса, биттасини, бўйнига айб қўйиб, шаҳарнинг қоқ ўртасидаги майдонда дорга осиш мумкин. Бошқасини, қалъадан қочмоқчи экан, баланд девордан сирғалаётиб, ёмон йиқилиб тушибди; дегандек пастга ташлаб юбориш мумкин...

Бош вазир умри саройда ўтиб, қанчалик жаллодга айланиб кетган бўлмасин, Раҳим Иккинчининг гапига бу гал бош чайқади.

— Вақтида падари бузрукворингиз ҳам бунчалик кўп одам ўлдирмаганлар,— деди Бош вазир.— Хаёлларига келган ҳар нарсани гапириб юрардилар, албатта... Лекин одам ўлдиришга шошмасдилар. Биродарларингизни ўлдирсангиз, одамлар ичида маломатга қоласиз. Халқ пода бўлгани билан учраган ўтни еявермайди!

— Унда нима қилдик?— сўради бўгилиб Раҳим Иккинчи.

— Ўзингизни билмаганга солиб юраверасиз. Биров сизнинг гирибонингиздан тутибдими?!

Йўқ, Бош вазирнинг бу борадаги маслаҳати иш бермади.

Тўғри, ака-укалар қайтиб шоҳнинг оромини бузишмади. Аммо тез орада Раҳим Иккинчидан музофотдаги шоирлар Салимбекни, хонандаю созандалар Қаримбекни, олимлар Ҳакимбекни, ҳунармандлар Наимбекни тутқунликда сақланмасликни, уларни тирик мурдага айлантириб қўймасликни талаб қила бошлашди.

Раҳим Иккинчи, тўхта, шу билан қулоғим тинчийдими, деб...

Музофотдаги барча шоирларни дорга остирди.

Сўнг, барча хонандаю созандаларни сўйдирди.

Сўнг, барча олимларни терисини шилиб, ўтда ёқдирди.

Сўнг, барча ҳунармандларни зиндонга ташлатди.

Шунча қурбонлик келтириб, Раҳим Иккинчининг барибир қулоғи тинчимади. Ўша кунлари кимдир подшоликка қарши тўқиган бир шеър бутун музофот бўйлаб таркалди:

Раҳим деган шоҳ чиқиб,
Ўзича олим бўлди.
Ҳамманинг сувин сиқиб.
Дунёда золим бўлди.

Бўлиб дунёдан хафа,
Қанча қонлар тўланди.
Қултепажон, Қултепа
Баттар кулга беланди...

Бу шеърнинг нусхаси айғоқчилари орқали қўлига етиб келган Раҳим Иккинчи ўзи шубҳали деб билган яна – бир қанча кишиларнинг бошини танасидан жудо қилди.

Шу воқеалардан кейин, Раҳим Иккинчи билан холи қолганда очиқ-бемалол гаплашиб, аъёнлар орасида мулозаматга қаттиқ риоя қиладиган Бош вазир бир куни катта даврада шоҳга, афтидан, беихтиёр:

— Ие, жиннимисиз?— деб юборди. Раҳим Иккинчи ҳам оғзига талқон солиб ўтирмай, бақирди:

— Жаллод!..

* * *

Музофотда, Бош вазир қатл қилингач, маълум муддат тинчлик ўрнашгандек бўлди. Шаҳар ҳам, атроф қишлоқлар ҳам сув қуйгандек жимжит эди.

Бироқ Раҳим Иккинчининг ичини ит таталарди. У, ҳамма одамларни бахтли қиламан, деб ўзининг кўпчиликни бахтсиз қилганига яхши тушунарди. Бу ҳақиқатдан қочиб қутулиб бўлмасди! Бундан ҳам муҳими: Раҳим Иккинчи «одил шоҳ» деб ном чиқаргиси келиб, халқ орасида аллақачон «золим шоҳ» деган тавқи лаънат бўйнига осилиб қолган эди. Бунга у, айниқса, чидаёлмасди.

Тахтга минганидан буён биринчи маслаҳатчиси, маслакдоши — Бош вазирни йўқотиб қўйган шоҳ, эчки терисидаги ёзувларни қироат қилишдан бўлак нарсага ўзининг фаҳм-идроки етавермаслигини ҳис этарди. Шу боисдан, у аъёнлардан ақллироқ бир кишини ёнига олиб, янги Бош визирликни ҳам ўшанга топширишга қарор қилди.

Раҳим Иккинчи навбат билан аъёнларни ёнига чақиртириб, синаш учун уларнинг барчасига:

— Менга катта бир ниқоб керак. Топ!— деди.

Аъёнлардан айримлари шоҳга тўппа-тўғри ҳар хил ниқоблар кўтариб келишди. Яна айримлари, шоҳ айтган ниқоб шу бўлса керак, деб зарбоф тўнми, учқур отми, сандиқчада қимматбаҳо тошларми келтиришди. Ўзини зийрак деб билганлари, шоҳим, мана сизга ниқоб, деганча битта-яримта чиройли канизакларини бошлаб келишиб, шоҳга инъом қилишга уринишди.

Раҳим Иккинчининг энсаси қотди.

У, буларнинг орасида ақллироғи ўша — Бош вазир экан, уни бекор ўлдирган эканмиз, деб ўйлаб, бир оз ўкинди.

Ночор қолганидан, Раҳим Иккинчи шундай эзилиб, ўзини яккапес ҳолида сезиб юрганида, бир оқшом яқин мулозими — маҳрами унинг елкаларини уқалаб ўтириб, энгашганича, қулоғига шипшиди:

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, бегим.

— Хўш?— деди Раҳим Иккинчи.

— Сизнинг қаерингиз нимадан оғришини мен биламан. Бунинг устига, қичиган жойингизни айтсангиз, ўзим секин қашлаб ҳам қўяман.

— Чўзма!— деди Раҳим Иккинчи.

— Ғуломжон деган одам бор. Сартарош. Мулла Ғулом ҳам дейишади. Шу одамни чақиртириб, салтанат учун ишлатиш керак.

— Саройда сартарош қуриб қолганми? Етишмаяптими?— кулди Раҳим Иккинчи.

— Сиз олдин у билан гаплашиб кўринг, бегим. Кейин, айтасиз...

Раҳим Иккинчи, бу ўлгур мулозим бирон қариндошими, дўстиними саройга тортаётган бўлиши керак, мендан илтимос қилаяпти, деб ўйлади. Майли, вақти соати келиб, сартарош билан гаплашсак гаплашармиз, ҳозир бунинг тиқилинчлик жойи йўқ, деган фикрга борди. У шаҳардаги ҳар қандай сартарошнинг баҳосини сариқ чақага тенг, деб биларди!

Аммо ён-верида ақлли бир одам тополмай, кунданкунга юраги зардобга тўлаётганиданми, ҳар оқшом мулозим маъноли қараб кўйиб эслатаётганиданми, сартарош тўғрисидаги гап унинг хаёлидан кўтарилмади. Ўзи истамаган ҳолда, Ғуломжон деган ном унинг калласига михланиб қолгандек эди.

Ниҳоят, Раҳим Иккинчи, бўпти, судраб юрмасдан шу кунлар сартарошни чақиртириб гаплашаман, мабодо барча ҳамкасбларидек бу ҳам олдига лунги боғлаган бир ипирисқи бўлса, мулозимни қўшиб иккаласини ёнма-ён дорга осаман, деган қарорга келди.

* * *

Ғуломжон — Мулла Ғулом бу гаплардан хабари йўқ, ўз тирикчилигини кўриб юрган эди.

Раҳим Иккинчи олдин эшитмагани, билмаганига қарамай, бутун музофотда у номи чиққан — машҳур кишилардан саналарди.

Ғуломжон учун сартарошлик касб ҳам, сабаби тирикчилик ҳам эмасди. Атрофдагиларга шунчаки ўзини бир иш билан машғул қилиб кўрсатиш ниятидагина у шаҳар марказидаги бозор тўрида катта бир дўкон очиб қўйган эди. Дўконда, асосан, унинг шогирдлари, қаролларими ишлашарди. Ғуломжон эса уч-тўрт кунда бир кириб, улардан хабар олиб турарди.

Ғуломжоннинг ҳеч ким муҳим деб билмаган, лекин ўзи учун муҳим бошқа бир касби бор эди. У кўпроқ вақтини кўча айланиб, ошна-оғайни орттириш билан ўтказар, бировлар орқали бировларнинг ишини битқариб, ҳожатини чиқариб юрарди. Унинг ўзи ҳам дўкондаги оби-ёвғонга етмайдиган даромад эмас, худди мана шу иш билан кун кўрарди. Йўқ, у содда бозорчи ҳам, даллол ҳам эмасди. Қўлини совуқ сувга уриб, жонини ортиқча қийнашга тоқати бўлмаган ақлли-ўйли воситачи деймизми, вакилми эди. Масалан, биров

уй курмоқчи, ёғоч қидириб, сарсон бўлиб юрибди. Бошқа биров ёғочни қандай пуллашини билмай, боши қотган. Ғуломжон буларнинг иккисини ҳам танийди. Юзлаштириб, мушкулларини осон қилиб беради. Иккови ҳам Ғуломжондан миннатдор; унинг уйига совға-салом кўтариб келишади. Илк қарашда бу одамнинг дўстликдан, ҳаммага яхшилик қилишдан бўлак муроди йўқдек! Аммо унинг ҳунари — катта бир тегирмонни айлантириш; тегирмон айлангани сайин қоп-қоп буғдой ун бўлиб чиқаверади!

Умуман, музофотда Ғуломжондан ранжиган, инжиган, уни олдида ёки орқасидан сўккан бирон киши топилмасди. Аксинча, барча унинг номини ҳурмат-меҳр билан, отасига раҳмат, деб тилга оларди. (Ғуломжоннинг отаси Акбар тулки деган киши бўлиб, у ҳам вақтида шунақа касби-кор билан шуғулланган эди!) Одамлар орасида, яхши муносабатдан ташқари, Ғуломжон тўғрисида кўплаб афсона-латифалар ҳам тўқилган эди. Масалан, қайсидир бек бир карвонсарой олдига келиб, шу ерда кўзи тушган Ғуломжондан ўзига от-улов топиб беришини сўрабди. Ғуломжон ичкарига кириб-чиққанича, ҳозир ортиқча от-улов йўқ экан, дебди. Ғазабланиб-бўғилган бек ўзи ичкарига бостириб кириб, саройбоннинг гирибонидан тутибди. Лекин саройбон ишшайиб, қизиқ одам экансиз, бегим, Ғуломжонга топилмаган улов сизга қаердан топиларди, дебди... Ёки, бир йили кўшни музофотлардан келган элчилар, шаҳар дарвозасидан кириб, қасри-саройга боришдан олдин, биз Ғуломжонни кўришимиз керак, дейишган экан.

Бу афсона-латифаларни ким тўқиган? Бировларми, Ғуломжоннинг ўзими — билиш қийин; чунки, Ғуломжон чапдастлиги етмагандек, гапга тўн кийдиришга ҳам устаси фаранг эди.

Унинг уйида ортиқча зеб-зийнат кўринмасди. Аммо дастурхони доим очиқ; туриш-турмуши билан, ўртаҳол яшаса-да, табиатан меҳмондўст ва ниҳоятда саховатпеша одамларни эслатарди...

Қисқаси, Ғуломжон бир куни кўчадан одатдагидек кеч, чарчаб қайтган, ўринга чўзилгани заҳоти тош қотган эди.

Дарвоза кескин тақиллаётгани-ю, хотини бикинига туртаётганини ҳам анчагача сезмади. Ниҳоят, уйғониб, ўрнидан сапчиди. Юзини совуқ сув билан апил-тапил чайди.

Кўпинча унинг уйига бундай бемаҳалда келадиган кишиларнинг ташвиши катта, демакки, улардан кўриладиган фойда ҳам нақд бўлади. Нега мени биров безовта қилди, деб инқиллашга Ғуломжон ўрганмаган. Ишинг одамларга боғлиқ бўлгач, чидайсан-да!

Шуларни хаёлидан кечириб, у эгнига яктагини илганча, дарвозани бориб ланг очди.

Бироқ дарвоза очилиши билан, қўлларида арқон — тўртта миршаб ҳовлига бостириб киришди. Улар арқонни шаппа Ғуломжоннинг устига ташлашди.

Ғуломжон лаҳза ичида, эвоҳ, мендан кимдир подшоҳликка шикоят қилибди-да, бу занғарлар ярим кечаларда изғиб одам тутишини эшитгандим, менинг қисматимда ҳам шу бор экан-да, деб ўйлади. Мени зиндонга тиқишадими ёки дорга осишармикин, деган хаёлга бориб, жони ҳалқумига келганидан, бўғизланаётгандек ҳолга тушди.

Йўқ, шу бир лаҳзадан кейин, у ўзини ўнглаб олди. Мен оддий сартарошман, холос, қолганини бўйнимга қўёлмайди, тўппа-тўғри шоҳнинг олдига бошлаб бормайдими, кўз очиртирмай, авраб ташлайман, деган фикрдан қаноат ҳосил қилиб, таскин топгандек бўлди. Журъатланиб, эшик орқасида титраб турган хотинига, қайроқ билан устарани келтир, иш чиқиб қолди, деб бақирди.

Миршаблар Ғуломжоннинг хотини келтириб тиқиштирган анжом-халтани иккиланиб, истар-истамас кўтариб олишганча, кўчага йўналишди. Бўйнига арқон солинган Ғуломжон уларга эргашди.

Уни миршаблар, оёғини ерга теккизмай, зим-зиё кўчалардан худди бозор орқасидаги қасрга, рўйирост шоҳнинг ҳузурига бошлаб келишди. Ҳамма нарсани кутса ҳамки, чиндан шоҳга рўпара бўлишини ақлига сиғдиролмаган Ғуломжон, арқонни ечиб, қандиллар порлаган Саломхонага елкасидан туртганча, киритиб юборишганида, кўзлари қамашиб, гандираклаб кетди.

— Сартарош сенми?!

Тоғдаги гулдуракдек янграган бу овоздан Ғуломжон сесканиб, бошини кўтарди.

Кўча-кўйда у бир пайтлар катта соқолли Раҳимбекни кўрган, лекин аксар қасрда бикиниб ётадиган Раҳим Иккинчининг афти-ангори қанақалигини ҳам билмас эди. Ҳозир кичик соқол қўйган, чувак юзидаги ўткир кўзлари ичга ботган шоҳни кўриб, эй, Раҳим Иккинчи

шу экан-да, бунинг унча салобати ҳам йўқ, аммо овози кучли, дағдағали, тавба, деб ўйлади. Ҳа, мен сартарошман, деб Ғуломжон ҳам шу аснода гулдиратиб жавоб қайтармоқчи бўлди; томоғи қурикшаб, унинг овози чиқмади.

— Бери кел. Соқолни қиртишла, кейин иккалангни ҳам осаман!

Раҳим Иккинчининг бу гапига Ғуломжон ажабланди: хонада у билан шоҳдан бўлак ҳеч ким йўқ; нима бало, шоҳнинг кўзига у иккита бўлиб кўриняптими?!

Бироқ энди тилининг тугуни ечила бошлаган эди.

— Ҳаммамизни оссангиз ҳам ҳаққингиз кетади. Отамизсиз, шоҳим!— деди шоҳга тикилиб.

Бу лутфдан суюниш ўрнига, Раҳим Иккинчининг негадир жаҳли чиқди:

— Аҳмоқ! Валдирашингни қара-ю!

— Аҳмоқ одам ўзи сартарош бўлади, шоҳим. Ақлли одам бош олади, аҳмоқ соч билан кифояланади,— бўш келмай, барибир гапни давом эттираверди Ғуломжон.

— Сен менинг золимлигимга шаъма қиляпсан. Шундайми?!— олдингидан баттар ғазабланди Раҳим Иккинчи.— Мен бировнинг ёстиғини қуритиш эмас, бахт бериш учун дунёга келганман. Сенлар бўлсанг, ҳамманг мени золим деб жар солиб юрибсанлар.

— Одамлар ўзи шунақа, шоҳим. Хафа бўлмайсиз,— шоҳни юпатган оҳангда деди Ғуломжон.—Кимдир шоҳми, булар албатта уни золим, деб ўйлашади. Одил шоҳ ҳам бўлиши мумкинлигига тушунишмайди... Дунёда яна бир ҳикмат бор. Истасангиз, айтаман.

— Айт!— буюрди сал юмшаб Раҳим Иккинчи.

— Хунук нарса ҳеч қачон, мана мен хунукман, деб ўзини очиқ-ошкор кўрсатгиси келмайди. Юзига ҳамиша парда тортишга уринади. Ёвузлик ҳам шундай. У қанчалик кучли бўлса, ўзини шунчалик пардалашга ҳаракат қилади...

— Бунинг менга нима дахли бор?— безрайди Раҳим Иккинчи.

— Шоҳлик балки шудир. Сиз бировга ёқиб, бировга ёқмайдиган ишни кўп қилгансиз. Одамларни қийнагансиз. Қон тўккансиз. Одамлар сизни бекорга золим демайди. Халқ сиз тўғрингизда аллақачон шундай фикрга келиб қолган... Лекин ҳаётда ҳамма нарса ўзгариб туради.Ўлимдан бўлак бедаво дард йўқ... Сизга катта бир ниқоб керак, шоҳим...

Раҳим Иккинчи Ғуломжоннинг кисинмай-кўрқмай айтган гапларидан саросималангандек, шунинг баробарида, сартарош ҳаёти, кўнглидаги бутун сирни билиб, дангал иш тутаётганидан қаттиқ ҳайратга тушгандек бўлди.

Шунга қарамай, ўзини қандайдир гўлликка солган бир намойишда сўради:

— Никоб? У нима деганинг?!

— Сизни бировлар золим деб гап тарқатдими, ундан кўпроқ киши одил деб гап тарқатсин! Шунинг пайида бўлиш керак. Тарозининг иккинчи палласига биринчисидан оғирроқ босадиган тош топмайсизми?! Одамларни ўз тегирмонингиз айланиши учун ишлатмайсизми?! Дунёда ҳар нарсанинг ўз йўриғи бор...

Раҳим Иккинчи, ана гап қаерда экан, деб кўзлари ярқ этиб очилгандек, Ғуломжонга анграйиб-мамнунланиб, тикилиб қолди.

Ғуломжон эса суҳбат давомида анжом-халтаси ёнида тургани ва қаердандир обдастада илиқ сув ҳам пайдо бўлиб қолганини пайқади. Шошмасдан қўлини ювиб, устарани қайрокка урганича, чархлай бошлади. Ниҳоят, шоҳнинг олдига келиб, унинг соколини кузашга тутинди.

Сартарош соч-соколни тартибга солиб бўлгунича, Раҳим Иккинчи лом-мим демади. Кейин, девордаги ойналарга қараган кўйи ўз-ўзини томоша қилиб, бутун ранги-рўйи алланечук ўзгарди.

— Сен менга ёқдинг!— деди у.— Биз сени салтанат учун ишлатамиз.

— Мен бир ерда ўтиролмайман, шоҳим. Бу менга тўғри келмайди.

— Сартарошхонада қандай ишлаб юрибсан?

— Баъзан кириб-чиқиб юраман,— тўғрисини айтди Ғуломжон.— Мен кўпроқ одамлар билан гаплашишни ёқтираман.

— Сенинг эсинг бутун!— деди Раҳим Иккинчи.— Биз сени Бош вазир қилиб тайинлаймиз.

— Бош вазирликка бironта эсипаст одамни қўйганингиз маъқул. Бу қаёқдан келди, деб аъёнларингиз мени еб ҳам ташлайди... Хизмат керак бўлса, одамлар ичида юриб, сизга кўпроқ ярайман, шоҳим. Сиз фақат фатво берсангиз...

— Шаф-шаф демай, шафтоли деб гапир!

— Иккита айғоқчини бириктириб қўясиз,— деди

Ғуломжон.— Улар бор гапни қулоғимга етказиб туришади. Маош белгилаб, бемалол юришим учун хат қилиб берасиз. Қолганини ўзим эплайман.

— Булар арзимаган нарса. Сен нима қилмоқчисан, тушунтир!

— Наҳотки, тушунмаган бўлсангиз, шоҳим?! Мен сиз ҳақингизда афсона-латифалар тўқиб юраман,— деди Ғуломжон.— Менга етиб келган ҳар қандай воқеага янгича тўн бичаман. Кейин, одамлар мана шу тўнни кийиб кетаверишади. Номингиз элда достон бўлади, шоҳим.

— Сен бунга ишонасанми?

— Албатта.

— Маъқул. Жавоб сенга!— деди Раҳим Иккинчи.

* * *

Сартарош билан суҳбатдан кўнгли ёришиб, ўзини онадан янги туғилгандек ҳис этган бўлса-да, Раҳим Иккинчи ишнинг бу қадар тез амалга ошишини кутмаган эди.

Орадан беш-ўн кун ўтиб-ўтмай, чиндан бутун музофот бўйлаб у ҳақда ҳар хил ғаройиб афсона-латифалар тарқала бошлади. Улар, албатта, касри-саройга ҳам етиб келди...

Иккита сайёҳ Раҳим Иккинчининг ҳузурига кириб, уни алдамоқчи эканликларидан, биз ойга саёҳат қилмоқчимиз, дейишса, Раҳим Иккинчи уларга дарҳол хазинадан минг танга олиб бериб, йигитлар, ой хира, маҳзун бир нарса, мард бўлсанглар, қуёшга қараб учинглар, деган эмиш... Ноиложликдан ўғирлик қилган уч-тўртта етимча Раҳим Иккинчининг ҳузурида қизариб ўтиришган экан. Шу пайт савдогарлар бир коп шакар кўтариб келишибди. Раҳим Иккинчи етимчаларга қараб, шу копни кўтара оласанларми, деб сўрабди. Улар бош силкитишгач, Раҳим Иккинчи, қани, кўтариб коч, лекин минбаъд ўғирлик қилганингни кўрмай, дебди... Қоронғи кўчада бола-чақасидан айрилган биров йиғлаб ўтирганмиш. Кимдир унинг ёнига келиб ўтирганча, ундан ўтказиб йиғлай бошлабди. Ҳалиги биринчи киши тўхтаб, сен нега йиғлайсан, деб сўраса, иккинчиси, мен шоҳ, сен гадо, лекин сен мени йиғлатдинг, мен раҳм қилсин, деб худони йиғлатаяпман, деган экан...

Қасри-саройдан тортиб бутун музофотгача афсона-латифалар таркалгани сайин, Раҳим Иккинчи ўз-ўзидан қандайдир етти ухлаб тушига кирмаган катта обрў-эътибор қозона бошлади. Саройдаги олдинлар унинг кўзига ташланмасликка уриниб, бурчак-бурчакда пусиб юрадиган аъёнлару барча мулозимлар энди унга узокдан қўл қовуштириб, таъзим киладиган одат чикаришди. Якин беклари, саркардалари куршовида фойтунга миниб баъзан кўча айланганида, шахардаги бутун одамлар ҳам энди ёш боладек алланечук суюнишиб, унга гул отишадими-е, қарсак чалиб юборишадими-е...

Раҳим Иккинчи бутун музофотда бирон та олим, шоир, хонандаю созанда, ҳунарманд қолмаган, мен барчасини сўйиб-осиб йўқотганман, деб ўйлар эди. Адашган экан! Афсона-латифалар кундан-кунга кенг таркалгач, аллақаёкдан янги бир олимлар, шоирлар, хонандаю созандалар, ҳунармандлар пайдо бўлишиб, мўру малахдек ҳаммаёкни босишди. Улар ҳеч ким айтиб, талаб қилмаганига қарамай, афсона-латифаларга суянган ҳолда, шоҳни мақтаб-улуғлашга бел боғлашди.

Биринчи навбатда, ҳунармандлар Раҳим Иккинчининг номию унинг мактовини муҳрлаб, ўзлари ясаган энг чиройли буюмлар — кўзами, гиламми, хонтахтами, жимитгина аравачами — шоҳга ялтоқланганча келтириб совға қилишди.

Олимлар итнинг орқа оёғи бўлгилари келмади.

Тез орада Раҳим Иккинчининг ҳурмати учун «Эчки терисидаги ёзувлар» номи билан Раҳимбекнинг жамики фикр-мулоҳазалари китоб ҳолига келтирилиб, халқ оммаси орасида тарқатилди.

Кейин, «Раҳим шоҳлар тарихи», «Раҳимлар шажараси» деган китоблар яратилди.

Бу билан иш тўхтаб қолмади.

Тарихчи олимлар «Раҳим Иккинчининг ҳаёти», «Раҳимга раҳмат», «Раҳимнома» қабилида китоблар ёзиб, уларни ўзлари беш-олти нусхада кўчириб, хаттотлар орқали янада кўпрок нусха кўчиртириб, халкнинг кўлига топширишди.

Ҳаммага келган тўйни кўриб, ўзларининг четда туришганидан хижолат чеккан хонандаю созандалар ҳам ниҳоят ғимирлашиб, ўзи шоҳга қандай куй, қандай ашула ёкар экан, деб қизика бошлашди.

Албатта, шоирлар бошқалардан оркада қолишни ўзларига ор деб билишади.

Улар бехосдан қаттиқ жазавага тушишди. Музофотда Раҳим Иккинчи шаънига тўқилган катта-кичик назмларни ўқиш расмга кирди:

Сиз — шоҳсиз.
Энг буюк шоҳ.
Халқ билмайди.
Афсус.
Сиз — сиғиниш учун яратилган
хонақоҳ,
Олампаноҳ!
Биз сизга турибмиз юзма-юз...

Бу билан кифояланмай, шоирлар кўтара савдога ўтишиб, саройга — Раҳим Иккинчининг олдига ёпирилиб келганча, у ҳақда тўқиган назмларини унинг ўзига бакириб ўқиб беришни одат қилишди.

Жиғига теккан кишиларни ҳамон дорга осиб, терисини шилишдан қайтмаган Раҳим Иккинчи ҳадеб суллоҳлик қилган шоирлардан уч-тўрттасини калтаклатиб, саройдан қувиб ҳам юборди. Бироқ бундан натижа чиқмади. У етмиш беш дарра урдириб, яланғоч ҳайдатган бир шоир кўп ўтмай, «Бузрукворим, мени ўлдирсанг майли» деган қасида ёзиб, унинг шахсан қўлига келтириб берди.

Худо кечирсин, лекин баъзан шоирлардан аҳмоқ халқ бўлмайди. Улар ҳеч тап тортмай, фақат худога тегишли сифатларни ҳам Раҳим Иккинчига тақашга тушишди.

Бора-бора ҳаммаёқни назм босгач, маза-бемаза ашула ҳам кўпайиб кетди:

Сизга тенги бормикан,
қошу қовоғингиз бўлак,
Не дейин сизнинг бутун
бошдан-оёғингиз бўлак...

Раҳим Иккинчи, айниқса, созандалардан изтироб чекарди. Гап шундаки, карнайчилар унинг қасри-саройи эшигига келиб, бир-бирларини туртишганча, ҳар ким ўз карнайининг овози кўпроқ эшитилишига ҳаракат қиларди.

Ўзининг шону шуҳрати энди Раҳим Иккинчининг жонига ҳам тега бошлаган эди. У маломат гирдобидан қутулиб чиқишида Ғуломжоннинг кўрсатган хизматини унутолмасди. Шу билан бирга, Раҳим Иккинчи, қаёқдаги сартарош мендану бутун аркони давлатдан ақллироқ экан, йўқ, биздан ақлли одам бўлмаслиги керак, пайтини топиб, уни барибир гумдон қилишга тўғри келади, деб ўйлар эди.

* * *

Ўша замонлар музофотнинг,— тупканинг таги, дегандек,— этак томонида ғариб бир қишлоқ бор эди. Бу қишлоқнинг тарихи тўғрисида одамлар қизиқ нарсаларни гапиришарди.

Бир йили қандайдир сипоҳи қишлоқдан ўтиб кетаётиб, отини тўхтатганча, ариқ бўйида ўйнаб ўтирган болага:

— Уйингда ип-игна бўлса, олиб чиқ,— деган экан.

— Уйда йўқ,— дебди бола.

— Игна ҳам, ип ҳам йўқми?— деб сўрабди ажабланиб сипоҳи.

— Йўқ,— дебди бола.

— Ип-игна бўлмаса, нима бор сенинг уйингда?

Бола бўш келмай:

— Ғалтак,— дебди.

Одамлар қишлоғимиз шу боисдан Ғалтак номини олган, дейишарди.

Қишлоқ аҳли кеча-кундуз тер тўкиб, косаси ҳеч оқармаганидан бечорахол ҳаёт кечирар, аммо уларнинг кўпчилиги содда ва ақл-заковатли кишилар эди.

Қишлоқда Бадриддин деган, айниқса, зукко бир одам бўларди. У хат танир, китоб ўқирди. Ёшлигида Қултепага икки-уч борган, шаҳардаю яқин-узоқ турли қишлоқларда анча-мунча дўст орттирган эди. Одамларнинг бошига бирон ташвишми, кулфатми тушса, дунё кўрган киши, деб ундан келиб маслаҳат олишарди. Шунинг учун қишлоқдагилар уни Хўжа деб ҳам аташарди.

Бадриддин кўпчилик ҳамқишлоқлари сингари аёлманд: унинг хонадонида тўрт қиз, тўрт ўғил туғилган эди. У болаларининг барчаси эсли-фаросатли эканлигидан ғурурланар, бироқ супрақоқди ўғлининг зийраклиги-донолигию афанди деб юборадиган даражада содда-

лигини кўриб, ҳайратланарди. Хотинига гоҳида секин, буни бизга худо бир берди, дейишдан ўзини тўхтатолмасди!

Насриддин уч-тўрт ёшидан савод чикариб, отасининг қўлидаги китобларни ҳижжалаганча, ёд олган эди. Лекин ўйинни, шўхликни ҳам ўрнига қўярди.

У аста-секин ўсиб, қадди тик бўла боргани сари уларнинг уйи завққа, кулгига тўла бошлади... Бир куни отаси Насриддинга, эшак меники, мана бу хўтикни сизга бераман, деган эди. Кейин, уйда ўтиравермай, хўтикни олиб чиқинг, ўртоқларингиз ҳам кўрсин, ўғлим, деган гап қилди. Насриддин, биров кўрадиган бўлса, яхшироқ кўрсин, деб хўтикни мажбурлаб тўппа-тўғри томга олиб чиққан эди... Бошқа бир куни Насриддинга отаси, бутун дунё ернинг тагида, ўғлим, деб тушунтирганди. Уч-тўрт кундан сўнг кузатса, ўғли ҳовли юзидаги қудуққа энгашиб, нукул остига қараётганмиш. «Нима гап, ўғлим?» Насриддин, ернинг тагини кўраяпман, деб жавоб қилган эди.

* * *

Худди шу пайтлар бир оқшом қишлоққа Қултепадан сипо кийинган, хушрўй, хушбичим киши меҳмон бўлиб келди. Бадриддиннинг таниши экан — уларникига тушди.

Бадриддин, бу киши амакинг, Мулла Ғулом, ўзлари сартарош, деб болаларига меҳмонни таништирди. Болалар ичида Насриддин узоқ шаҳардан уйларига одам келганига ҳаммадан кўп суюниб, оғзи қулоғига етди. У бошқа жойдаги одамларни ҳам кўриб, суҳбатини эшитишга ишқибоз эди.

Қишлоқда тартиб шу: бировникига меҳмон келса, ҳамма топган-тутганини кўтариб, остона ҳатлайди. Катта давра қуриб, шомдан саҳаргача суҳбатлашиб ўтиришади.

Уларнинг уйига ҳам ўша оқшом тўйга ўхшаб, ҳамкишлоқлар ёғилишди.

Тўрдан жой олган Мулла Ғулом — Ғуломжон қишлоқ аҳлини оғзига қаратиб, туни бўйи антика афсоналатифалар айтди.

— Биз аксар ўйламаймиз, ҳамма нарса шоҳга боғлиқ,— деди Ғуломжон.— Ишонмайсизлар, яқин тўрт-беш йил орасида музофотимиз ҳақиқий жаннат бўлиб

кетади... Одамларнинг айтишига қараганда, бир куни шоҳимиз Раҳим Иккинчи жоме масжиди айвонида худога тиловат қилиб ўтирган эканлар. Ёнларига осмондан тўғри ҳазрат Жаброил тушиб, эй худонинг эркаси, айт, музофотингдан қанча одамни жаннатга ёзай, деб сўрабдилар. Шоҳимиз, битта қолдирмай барчани ёз, дебдилар. Бошларини тебратиб, бунинг иложи йўқ, дебдилар ҳазрат Жаброил. Шоҳ ниҳоятда хафа бўлиб, осмондагини эплолмасанг, ақалли ердагини менга қўйиб бер, одамлар ерда озгина жаннатдагидек яшасин, дебдилар... Яна бир куни масжид айвонида, одамларга бахт бер, худойим, деб шоҳ илтижо қилиб ўтирганларида, ёнларига қандайдир ғариб келиб, тиз чўкибди; худойим, уйимда бола-чақам оч, иккитагина нон берсанг, нима қиларди, деб ёлворибди. Шоҳ қўйинларидан қатта бир қопчиқда тилла чиқариб, ҳалиги ғарибнинг олдига ташлабдилар. Ма, ол, тентак, минбаъд иккита нон учун худони, хаёлини чалғитиб, безовта қилиб юрма, дебдилар...

Содда қишлоқ кишилари Ғуломжоннинг гапларини туни бўйи «Ў-ў! О-о!» деб, оғизлари карнай бўлиб эшитишди.

Фақат, меҳмонни суюниб каршилаган Бадриддиннинг негадир дам сайин феъли айнаб, авзойи ўзгара борди.

Ниҳоят, субҳи-содиқда одамлар тарқалишиб, ёлғиз қолишгач, у Ғуломжонга ўпкаланган кишидек, эзилиб қаради:

— Ашулангиз янгими, жўра? Олдин эшитмаган эканман...

— Эй, бу минг йиллик ашула,— синиқ жилмайди Ғуломжон.— Ҳар замонда кимдир чиқиб, айтиб тураркан. Айтяпмиз!

— Бир куни қоқ ўртасида узилиб қолмайдими?

— Бўлиши мумкин,— деди Ғуломжон кўзларининг туб-туби қандайдир йилт этиб.— Аввалдан номаъқулнинг нонини еб, қўлингга соз олдингми, узилгунича айтаверасан-да!..

Насриддин ҳали бола эканлигидан, отаси нима демоқчи-ю, сартарош нима деди — тушунолмади. Ўзи эшитиб қолган бу гапларнинг мағзини чақолмади.

Унга ажойиб бир инсон, азиз меҳмонга отаси бекордан тиргалиб, озор бергандек, охиригача иззатини ўр-

нига кўймасдан, ўз кадрдонини хафа қилгандек бўлиб туюлди.

У, китобларда ёзилган айрим кишиларга ўхшаб, менинг дадам ҳам ўзидан кўра ақлли, зукко одамларга қизғаниб, ғашлик билан қарар, ичида куяр экан, дадамнинг бу иши яхши эмас, деб ўйлади.

Ҳали бола эканлигидан, менинг дадам балки Ғуломжондан ҳам ақллироқ инсондир, деган гап унинг хаёлига келмади.

Насриддин умрида биринчи марта отасига нисбатан кўнглида инжишми, ранжишми туйди.

* * *

Бунинг бари бежиз эмасди.

Насриддин ўша окшом мижжа қоқмай отасининг ёнида, пойгакда ўтирган, туни бўйи, барча ҳамқишлоқларидан кўпроқ меҳмоннинг юз-кўзига тикилиб, сеҳрланиб қолган эди.

Насриддинни гапдон, ақлли, чиройли сартарош беихтиёр ўзига мафтун-маҳлиё қилиб қўйган, унинг кўнглида бир куни келиб, мана шу одам сингари халқ орасига кириб бориш орзуси туғилган эди.

Насриддин чексиз бахтиёр эди!

Ўшанда, айниқса, Насриддин Ғуломжондан ўзи эшитган бутун афсона-латифаларни эринмай кўчирган-дек, сўзма-сўз хотирасига жойлаб, маҳкам тугиб олганди.

Мана, энди...

Ҳар куни қишлоқинг чанг-тўзон кўчасида у каттакичик барча болаларни атрофига тўплаб, гоҳ чордона қуриб ўтирганча, гоҳ ирғишлаб-сакраб, кўзларини ўйнатиб, айтаётган гапига мос хатти-ҳаракатлар қилганча, ўзи билган афсона-латифаларни қайтариб ётарди.

— Биз кўп нарсадан бехабармиз,— дерди Насриддин Ғуломжонга ўхшатиб, сиполик билан.— Бизнинг бахтимиз, дунёда одил бир шоҳ бор. Раҳим Иккинчи... Одамларнинг айтишига қараганда, халқ қандай яшаяпти, кўрай, деб ўйлаб, шоҳимиз отда кетаётган эканлар. Йўлда, икки киши дўппослашиб, учинчи ажнабий киши четдан уларга қараб, тиржайиб ўтирганмиш. Бекларига, бу иккисини зиндонга ташланглар, деб буюрибдилар шоҳ ғазабланиб. Ахир, булар нега муштлашаяпти, ҳақиқат қилмайсизми, деб сўрашибди беклар.

Шоҳимиз кош-ковоқлари солиниб, бегона одамнинг олдида бир-бирини урган халқ ҳеч қачон бахтли бўлмайди, дебдилар... Яна бир куни шоҳ кўчада кетаётиб, икки киши: «Мен олдин эшитганман!», «Йўқ, мен олдин эшитганман!»— деб баҳслашаётганини кўрибдилар. Нимадан жанжал чиққанига қизиқибдилар. «Одам ҳом ўрик еса, корни оғришини, отдан йиқилса, бели чиқишини мен олдин эшитганман!»— дебди биринчи йўловчи. «Йўқ, мен олдин эшитганман, менинг ёшим катта, кўпроқ ҳикматни биламан!»— дебди иккинчиси. Шоҳ кулиб, биродарлар, бу ҳовуздаги сувдай гап, ҳамма челаги билан келиб олаверади, бундай нарсалар устида тортишсанглар, ҳеч қачон бахтли бўлмайсанлар, дебдилар...

Насриддин ўй-хаёлини ўғирлаб, қони-жонига чирмовиқдай ўралиб олган афсона-латифаларга берилиб қолганидан, Ғуломжондан ҳам кўпроқ ўзи ҳеч қачон кўрмаган, қандайлигини тасаввур ҳам қилолмаган шоҳга мафтун-маҳлиё эди.

Унинг юрагида Раҳим Иккинчига нисбатан баёнсиз бир муҳаббат уйғонганди.

У ҳар куни, ҳар соат, шоҳ барчамизнинг отамиз, мен бориб, оддий қаролми, сарбозми, қандай бўлмасин, барибир шоҳга албатта хизмат қилишим керак, деб ўйларди.

Насриддин шоҳни кўриб, хизматимни аниқлаб олгандан кейингина, Ғуломжонга ўхшаб, халқнинг орасига кириб бора оламан, деб тушунарди.

Ғуломжон келиб-кетган ўша оқшомдан буён, режасини қачон, қайси йўсинда амалга ошириш тўғрисида бош қотирарди.

У ўзининг афсона-латифаларни ёдлаб олиб, баралла айтиб юрганини ҳам, Ғуломжонга, Раҳим Иккинчига нисбатан кўнглидаги муносабатини ҳам имкон борича отасидан яширишга ҳаракат қиларди. Бу борада, унинг назарида, аввалданоқ отаси билан икки ўртада жарлик пайдо бўлгандек эди. Насриддин, отам қилаётган ишимни маъқулламайди, менинг максадимни барибир англамайди, деб кўрқарди.

Лекин у ҳурмат-одобни бузиб, отасига терс боришни ҳам истамас, ҳамма чигаллик ана шунда эди...

* * *

Ахийри, Насриддин Култепага боришга шаҳд этди.

У шунчаки, шаҳарни бир кўрмоқчиман, деб отасидан рухсат сўради.

Отаси албатта норозиланди. Шунга қарамай, майли, энди катта йигит бўлиб қолдинг, эшагингни миниб, айланиб кел, дунёни кўр, деб ок фотиҳа берди.

Она — она экан. Отасидан бекитиб, онаси Насриддинга уч-тўртта қимматбаҳо такинчоқларини халтачага тикиб тутқазди. Ёмон кунингда ишлатасан, болам, деб кўзига ёш олди.

Насриддин, йўлга чиқаман, деганида эшаги аркони узиб, қаёққадир қочиб қолганини пайқади.

У эшагидан жуда хафа бўлди.

Кейин, эшакни топиб, ўшандай шаҳарга кетавераман, деб ўйлаб, йўлга тушаверди.

Ўз қишлоқлари, яқин бир-икки қишлоқни кўрди. Бепоён саҳронинг этагига ҳам кирди. Аммо куни бўйи қидириб, эшагини тополмади.

Насриддин олдингидан ҳам кўпроқ эшагидан хафа бўлиб, саҳро ёқалаб бораётганида, кеч кириб, қуёш ботди.

Қаерда тунасам экан, деб фикр қилганича, кетаётган эди, узоқдан лопиллаётган оловга кўзи тушди.

Олов бор жойда одам бор. Одам бор жойда суҳбат, ўтдан бўлак қандайдир ҳарорат.

Насриддин оловга қараб юрди.

Ниҳоят, қуриган каттакон бир саксовул пинжида, гулхан ёнида икки киши ёнбошлаб ўтирганини кўрди.

Яқинлашиб, салом берди.

— Келинг, йигит, — дейишди оловда исинаётганлар ўринларидан ярим кўзғалиб. — Ўтга марҳамат!

Насриддин чўк тушди. Ҳамма қўл очиб, юзига фотиҳа тортди.

Уйдан ўзи олиб чиқиб, кўтариб юрган тугундаги яхна гўшт, нон-узумни Насриддин ўртага, дастурхон ўрнида тўшалган кимнингдир белбоғи устига тўкди.

Унинг янги танишлари анчайин чиройли, обрўли чакмонлар кийишган. Бошларидаги салла ҳам оддий дока эмасди. Аммо уларнинг эгни негадир кишида совун кўрмагандек таассурот қолдирарди. Уларнинг ўзи ҳам келишган йигитлар; шунинг баробарида, икки-

сининг ҳам юзи бир оз кирми, кўзларининг чети оқариб турибдими — қандайдир озодалик етишмас эди.

Насриддин ўзи сезган бу нарсага ортиқча эътибор бермади. Дунёда ҳар хил одам учрайди. Ҳаммадан сенга ўхшаб тоза юришни талаб қилолмайсан!

Айниқса, янги танишлари Насриддинга, биз сайёх овчилармиз, деган ғалати гапни айтишди. Насриддин, кўринишлари бунақалигининг сабаби бор экан-да, деб ўйлади.

Йигитлардан бири ўзини Султон деб таништирди. Иккинчиси, хазиллашибми, чинданми, меники Мўлтон, деб қўйди.

Улар ниҳоят Насриддинга юзланишди:

— Ўзлари ким бўладилар? Қаёқлардан сўраймиз?!

Насриддин қишлоғи-ю, исмини айтди.

— Култепага бормоқчи эдим, — деди у. — Эшагимни йўқотиб қўйдим. Куни бўйи шуни қидириб юрибман.

Йигитлар Насриддиннинг тўғрилигидан завқланибми, кулишди.

— Эшагингиз бир жойга бориб, кози бўлмаганмикин? — хазиллашди ўзини Мўлтон деб таништирган йигит.

— Эҳтимол, шундайдир, Мўлтон ака, — кулди Насриддин ҳам. — Одамлар гаплашаётганда, қулоғини диккайтириб, эшитиб турадиган одати бор эди.

Йигитлар ундан нима учун Култепага бормоқчи эканлигини сўрашди.

Насриддин Ғуломжонни эслади. Шоҳга бориб хизмат қилмоқчи эканлигини ҳам яширмади. Кейин, суюниб, яйраб кетиб, йигитларга ўзи билган барча афсоналатифаларни гапириб берди.

Йигитлар яна кулишди. Бироқ қишлоқдагиларга ўхшаб, кўп анқайиб ҳам қолишмади.

— Сиз жудаям содда экансиз. Афанди! — деди бошини чайқаб Султон.

Вақт алламаҳалга борган эди. Йигитлар, энди ётиб дам олайлик, дейишди. Эртага бизнинг ишимиз кўп, ҳали яхши ов ҳам қилолмадик, деб тушунтиришди.

Насриддин хас-хашакдан ўзига тўшак ясаб, қўлида қолган бояги бўш тугунни ҳам ёзди. Чопонини устига ёпмоқчи бўлиб ечди. Чопон қўйинидаги онаси қўлига тутқазган халтачани олиб, боши остига қўйди.

— Халтангизда нима у, носвойми? — қизиқсиниб сўради Султон. — Олинг, чекайлик.

— Носни ҳам одам боши остига қўядими?! — кулди Насриддин.

— Пухта экансиз, йигит. Содда бўлсангиз ҳам, ўз ишингизга пишиқ экансиз. Бу яхши хислат, — деди Мўлтон.

Насриддин ўзи тайёрлаган ўринга чўзилганича, чопонини бошига тортди.

... У аёздан жунжикиб, сесканиб уйғонди.

Саҳрода сутдек оқиш бир тонг отмоқда эди.

Насриддин, биринчи навбатда, устида ҳам, ён-верида ҳам чопони йўқлигини сезди.Бошини кўтариб, атрофга олазарак қаради.

Гулханда аллақачон ўт сўнган. Бу ерда кечаги танишларининг кораси ҳам, изи ҳам кўринмас эди!

Насриддин ўзича, эй чопон гўрга, деб ўйлади ва шошиб, хас-хашакни титкилай бошлади.

Чопон билан бирга, онаси шўрлик ишониб қўлига топширган халтача ҳам йўқолган эди.

Насриддин игна қидираётгандек, хас-хашакдан ҳовуч-ҳовуч кумгача тўзитиб чиқди. Йўқ!.. Энди йўқ!..

Ниҳоят, у тонгги салқинда титраб-қақшаганича, боши оққан томонга қараб кета бошлади.

* * *

Шўра, Қал-Бек, Қонли, Қорақозон...

Музофотдаги лойшувоқ том, пахса деворли бирбирининг пинжига тиқилган пастак уйлардан иборат бу қишлоқлар ор қилмай тақаган номларнинг ўзи нақадар ғариб? Этни сескантиради!

Болаларни, одатда, гул, дейишади. Аммо болаларнинг чоллардан баттар ранги заҳил; тик қараб бўлмайди. Нима, буларнинг барчаси заъфарон гулми?

Ўттиз ёшли аёллар кампирга ўхшайди. Ичи пишиб, тўкилган. Белини ушлайди. Бу ҳали ёш жувон экан, деб ҳавас билан ит ҳам уларнинг юзига қарамайди.

Саҳардан ярим кечагача этигини ечмай, лой кечиб юрган эркаклар Алпомиш бўлибдими?! Елкангни бунча букасан! Қўзингни олиб қочма, йигит бўлсанг! Бошингни эгма!... Уйда эшикка қараб ўтирган — сенинг хотининг! Ярим тунда бориб, уни туртасанми?! Ўл!..

Хўп, чол-кампирлар-чи?! Ёшлигида қандай бўлса, бу ёғи ҳам шу-да! Аксари ётса, туролмайди, турса, юролмайди. Қалайсиз, ота, ёки, эна, десанг, қиличдай

дейди-ку, лекин бунақа занглаган қилични кинидан чиқариб, бировга кўрсатмаган дуруст!..

Азалдан сенинг қисматинг шумиди, халқ?! Қимлар, бошман, деб сенинг бошингга чиқмади! Жиловни қўлига олган борки, сени сўяди, осади, ўлдириш пайига тушади! Зиндонга ташлайди! Бу етмаса, сени кийимсиз, оч қолдиради! Йўлларда тентираб, сарсон-саргардон бўлишга мажбур қилади!.. Ҳукмдордан қутулдим, деганингда минг хил тўралар, бекларга тутиласан. Пулдорлар, корчалонлар сени талайди. Булардан ҳам қутулганингда, безорилар, ўғриларга йўлиқасан. Сени булар ҳам уради, тунайди!.. Ҳаммаси сендан қўркиш, ожиз-нотавон, қул бўлиб яшашни талаб қилади!.. Бечора халқ!..

Бечора халқ! Тарих бўйи кўрган кунингда йилт этган офтоб йўқ! Тенг бўламан, дединг, бахтли бўламан, дединг, дунёда ҳақиқат бор, адолат албатта ўрнатилади, дединг... бироқ шоҳмот тахтасидаги сингари, барча от сурди, сен оёқ остида қолиб кетдинг, ҳаммадан олдин қурбон бўлдинг!

Сен ҳамон ишонасан, бечора халқ! Эртанги кунга умидланасан! Одил шоҳ излайсан. Бирон виждонли ҳакам бордир-ку, дейсан! Яна алданасан... Бепоён, яланғоч саҳроларда дийдираб, титраб-қақшаб, юрагинг қон эканлиги кам, оёкларингни тикан шилганича, олдинга судраласан!...

Мана шу ғариб қишлоқлар билан бирга, тенг, ҳашаматли қасри-саройлар, кошоналар ерга тўкиладиган, ҳамма баравар тупроқдан бош кўтариб, бирдек ҳисоб берадиган қиёмат яқинмикан?! Ўшанда буюк бир ҳақиқат тантана қилармикан ёки ҳеч қачон...

...Насриддин эшагини хафа бўлиб қидирганича, атрофдаги қанча қишлоқларни пойи-пиёда кезди.

У эгнига нимадир илиб олиши, кун кўриши керак эди.

Бировларнинг томорқасида ишлади. Бировларга пахса уриб берди. Мол боқди. Ҳаммоллик қилди.

Ўз қишлоғи, ўз уйида юрган пайтлари оддий одамларнинг ҳаёти нақадар машаққатли, нақадар аянчли эканлигини билмас, бу ҳақда ўйламас ҳам эди. Отасининг эрка ўғли бўлганидан ҳали қўлини совуқ сувга урмаган эди.

Сарсон-саргардонликда Насриддиннинг кўзлари очилди. У энди Ғуломжоннинг гапларига ҳам, шоҳнинг буюклигига ҳам шубҳаланиб, ўз-ўзидан кўнглида иккилана бошлади.

Аммо Насриддин ҳали бола эди. У, халқнинг аҳволидан воқиф бўлгани учун ҳам шоҳ бахт тўғрисида каттик ўйлаётгандир, барчанинг бошини силашга балки қўли қисқалик қилаётгандир, деган хаёлларга борди. Шу боисдин, йўли тушган қишлоқларда ҳамон ўзи билган афсона-латифаларни айтиб, сочиб-экиб кетаверди.

Кунлар шу зайлда ойларга алмашди.

Насриддин устини бутлаб олди. Беш-ўн танга чойчақа йиғди.

У эшагини тополмади. Бир куни ўзича: «Эшагим мендан олдин шаҳарга йўртиб қолмаганмикин?! Эшак бўлганидан кейин, ундан ҳар нарсани кутиш мумкин!» — деган фикрга келди.

Бу орада қишлоқдан-қишлоққа ўтиб, Насриддин шаҳарга яқинлашиб ҳам қолган эди.

* * *

Узоқдан, худди ердан кўтариб булутларга ўрагандек, баландикда турган, кунгиралари осмонга қадалган Култепа қалъаси кўринди.

Насриддин гоҳ тўхтаб-тикилиб, гоҳ ирғишлаб-югуриб, қалъа пойига етиб келди. Осма кўприкка ўхшаган айланма тош йўлдан юриб, олдида соқчилар шамдек қотган икки тавақали каттакон дарвозадан шаҳарга кирди.

Бу, шаҳар дегани ғаройиб экан! Ғишт ётқизилган катта йўллару қишлоқники сингари тупроғи билқиллаган тори-танг, узун кўчалар. Томи одамнинг бўйидан ҳам паст каталакдек кулбалару олтин, кумуш қуббали гужум дарвозалар ўрнатилган болохонали уйлар.

Йўллар, кўчалардаги қатор яшил-зангор устунларда юлдуз шаклидаги беш киррали ялпоқи фонуслар. Ҳар ер-ҳар ерда боғлар кўзга ташланади. Кўча бўйларида ҳам мевали-мевасиз дарахт кўп.

Ипдек ариқчаларда шилдираб сув оқади.

Фойтунлар йўлни тарақлатиб, бехос ёнингдан елдек ўтади. Отлиқ сарбозлар. Қатта-кичик аравалар. Эшак минган чоллар. Бошига тоғора қўндирган хотин-ха-

лаж... Одам. Одам... Бировнинг афти-ангорини илғамайсан; жун чакмонлр, адрас ва бўз яктаклар... кимхоб... банорас...

Баъзи бир томларда елпиғичдек патларини ёйиб, товуслар юрибди. Қафасларда тўти, майна, бедана...

Шаҳар — фақат шаҳар эмас, қишлоқ билан иккисининг қоришмаси экан; юрган одамларнинг ярми шаҳарлик, ярми қишлоқдан келганга ўхшайди...

Насриддин бир ерда қўним топиш, маслаҳат солиш учун энг аввал Ғуломжонни излади.

У барча сартарошхоналарни айланди. Кўча-бозорда дуч келган одамдан сўраб-суриштирди.

Бироқ унинг «амаки»си Ғуломжон — Мулла Ғулом деган зотни ҳеч ким кўрмаган, номини ҳам эшитмаган; танимас ёки таниса ҳам, негадир ўзини танимаган-билмаганга олар эди.

Насриддин қийналиб-азобланиб бир ҳафта кечалари шаҳардаги ҳаммомлар гўлахида ётганича, кундузлари Ғуломжонни қидириб, ном-нишонини топишга ҳам эришолмади.

Шу ҳафта ичида тўрт-беш марта қасри-сарой дарвозаси олдига ҳам борди. Қилич-қалқон тақкан, афтидан, совуққон, баджаҳл соқчиларга нима деб, ичкарига қандай киришни чамалашга фаҳми етмаганидан, орқасига қайтди.

Бир марта Раҳим Иккинчи катта йўлдан фойтунда ўтди. Аммо одам ғужғон ўйнагани-ю, беклар, сарбозлар кўчадаги кишиларни қамчи суриб четга ҳайдашганидан, Насриддин ҳатто узоқдан шоҳнинг афти-ангорини ҳам кўролмади.

Йўқ, бир ҳафтадан кейин, ҳамма нарса ўрнига тушди...

Насриддин кечаси бозор пинжидаги ҳаммом гўлахида ўтин ғарами ичига кириб, ўралиб ётган эди. Сопол кўза, тугун кўтарган кандайдир икки киши туйқусдан келиб қолди. Бировга озори тегмай, гўлахларда ётиб юрадиган уйсиз-жойсиз, ғариб одамлар доим учраб туришганидан, улар Насриддинга эътибор беришмадими, уни пайқашмадими, ҳарҳолда, ўт тафти уриб турган илиқ ерга ўтиришганча, кўзадан ниманидир қултиллатиб қуйиб ичишиб, кавшанишга тушишди. Нихоят, ундан-бундан очиқ-ошкор гурунг қила бошлашди.

— Итдек ишлайман, барака йўқ. Енимда ҳемири қолмади, — деди улфатлардан бири. — Эртага яна

мардикорликка чикаман. Бир оз танга йиғсам, етимесир бирон қизни бағримга олмоқчи эдим...

— Мен ҳам ёшликда, сенга ўхшаб, қаттиқ бир ишлайман, кейин, қолган умрим пар ёстиқда ёнбошлаб ўтади, деб ўйлардим, — шикаста товушда дардини ёрди иккинчиси. — Ўзимни қанча ўтга-чўққа урмадим. Қанча югурмадим. Барибир бўлмади...

— Нега бўлмади? Нега бўлмас экан?!— тажангланди биринчиси.

— Ўзи биз аҳмоқ эканмиз. Қўлингда пул турмагандан кейин... Мана, ҳозир ҳам сен билан бугун топганимизни бугун сочиб, кўкка совуриб юрибмиз. Биздек лаллайган одам...

— Мен энди ундай қилмайман. Лаллайганим етади, тўғри айтдингиз.

— Лаллаймасанг ҳам, гап шу... Ноумид шайтон, албатта одам умидсиз яшамайди. Кўнглингга олма, иним! Лекин ҳалол меҳнат билан бой бўлиш қийин! Қайси бадавлат одамни олмагин, яхшироқ кун кўрай, деб эгри ишлар қилган. Хўп, бой бўлиш шарт эмас, ўзингни бундай оддий эплашнинг ҳам иложи йўқ. Ҳаммаёқда зулм-ситам, ўғирлик, порахўрлик. Қўлтиғингга иккита товуқ қистириб бормасанг, мирза хат битиб бермайди, қози арзингни эшитмайди. Ҳозир тирик юрганингга шукр қилиш керак. Ёвузлик расмга айланиб кетди...

— Шоҳимиз бахт тўғрисида кўп гапирар эканлар. Мен ишонаман. Шоҳни одил, дейишади. Ҳали ҳаммаси яхши бўлиб кетиши ҳам мумкин...

— Ёшсан, пиширсан. Ишонгинг келса, ишонавер. Лекин ўттиз йилдан буён ўз туғишган биродарларини бир ҳовлига қамаб, остонадан ўткармаган одам одил бўладими?! Шоҳинг бутун ёвузликнинг бошида турибди... Сен Ғуломжонни билармидинг?

— Сартарошми?

— Ўша.

— Гапга уста одам, деб эшитганман. Ўзини танимасдим.

— Биз қадрдон эдик. Ҳақиқатан ҳам, гапга жуда уста эди. Ўзим кўрмадим, лекин музофотда ҳозир кўп шогирдлари чиқиб, ундан ҳам ўтказиб юборишган, дейишади.

— Мендан нима учун уни сўраяпсиз?

— Эшитмаган бўлсанг, айтаман... Ўтган курбон

ойи ўрталари ярим кечаси қора кийиб, ниқоб таққан ўнтача одам ҳовлисига бостириб кириб, Ғуломжонни чавоқлаб кетишибди. Биров, ўғрилар бу ишни қилган, дейди, биров, безори, биров, подшоҳликка дахли бор, дейди. Адашмасам, шу охиргиси анча ҳақиқатга яқин.

— Бечора...

— Бечораликка бечора. Киши ачинасан... Шунга қарамай, сирасини айтганда, муттаҳам, товламачи одам эди раҳматли. Ўзи ўзининг бошига етди.

— Қадрдонингизни шунақа дейсизми?

— Эй, ёлғонга йўл очиб, халққа хиёнат қилган бундай серкани бошқа қандай баҳолаш керак?! Баъзан қадрдонлигингга ҳам хафа бўлиб кетасан...

Улфатлар кўзадан ниманидир яна қултиллатиб қуйиб ичишди, кавшанишди.

Кейин, қандай туйқус келишган бўлса, шундай гўлахни тарк этишди.

Насриддин саросималаниб, эс-ҳушини йўқотиб қўйган эди.

У тишини-тишга босиб, гапга бехос аралашишдан зўрға тийилиб турганди; мана, энди ғўзапоя орасидан сирғалиб чиқиб, ерга мункайиб ўтирди.

Қулоғига чалинган икки кимсанинг тасодиф бир суҳбати туфайли, Насриддин ҳозир ўзини болалик даври тугаб, бирданига улғайгандек ҳис этди!

Бу кеча уйқу унга ҳаром бўлган эди.

Ғуломжонни ўкинганча эслаб, агар инсон ақлли, истеъдодли бўлса, жўнгина афсона-латифалар нақадар катта куч-қудратга айланиб кетишига таажжубланди. Шунинг баробарида, ўзи билган афсона-латифаларни бу кунгача завқланиб-бемалол тарқатиб юрганига кўнглида алланечук ғашлик туйди.

Насриддиннинг хаёлида шу кеча қайта-қайта отасининг ғамгин киёфаси жонланди. Сизни яхши билмаганим, ишонмаганим учун мени кечиринг, дадажон, деб ўйлаб, беихтиёр кўзлари ёшланди.

Унинг назарида, Қултепадан шу дамдаёқ кетиши керак... аммо кетишдан олдин бажарадиган бир иш қолган эди... Шоҳнинг афти-ангорини кўриш, биродарларини чиндан ҳам тирик мурдага айлантирган бўлса...

Бу — Насриддин учун муҳим эди. Чунки, ўз биродарларига жабр қилган одам дунёда ҳеч кимга биродар бўлолмайди!...

* * *

Эртаси куни у қасри-сарой дарвозаси олдига дадил борди. Соқчиларга узоқ қишлоқдан келгани, шоҳни кўриши шарт эканлигини айтди.

Соқчилар аввалида унинг гапига кулишди.

Сўнг, кет бу ердан, ёш бола экансан, ўзингга ёмон бўлади, бошингни сапчадек узиб ташлаймиз, деб дўқ-пўписа қилишди.

Сўнг, бу карвонсарой эмас, шоҳнинг саройи, бу ерга ҳар ким киравермайди, деб тушунтиришди.

Бироқ Насриддин шаҳдидан қайтмади.

Соқчилар Бош дарвозабонни чақиртиришди. Бош дарвозабон қандайдир саркардани, саркарда қандайдир бекни чақиртирди.

Улар Насриддиндан шоҳни нега кўрмоқчи эканлигини суриштира бошлашди. Насриддин шумлик қилди. Аслида, шоҳни кўрмасам ҳам бўлаверади, лекин ака-укаларини кўриб, ҳар бирининг қулоғига бир оғиздан гап айтишим керак, деб туриб олди.

Саройдаги аъёнларнинг жон-фиғони чиқди.

Улар, шоҳнинг биродарларини ҳеч ким кўриши мумкин эмас, булар ҳам ҳеч кимни кўришмайди, ўттиз йилдан буён тартиб шу, илож қанча, дейишиб, Насриддинга бутун-бор воқеани лаганга солиб кўрсатишди. Сиз, ундан кўра, яхшиси, шоҳга кираколинг, деб йиғлагудек бўлиб, ялинишди.

Насриддин қасри-саройга йўналди.

Саркарда-беклар уни орқасидан секин туртиб, Саломхонага киритиб юборишди.

Раҳим Иккинчи тахтда бошини эгиб, пошнали этиги билан негадир ер чизиб ўтирарди.

Насриддинни кўриб, ўрнидан ирғиб турганича, нима учундир хонада югура бошлади.

Бу, ўзи — кўзлари ичга ботган орик-озғин, питирак бир одам... бадбашара бир махлуқ экан.

Чаён чаққандек, бир оз югуриб-типирчилагач, Насриддинга имо қилиб, буни ким бу ёққа киритди. йўқот, деб телбага ўхшаб бақиришга тушди. Кейин, Насриддинга тикилганича, бақирди:

— Нега кирдинг бу ёққа? Йўқол!..

Насриддин содда, осойишта кулди...

Насриддин номи билан минглаб латифалар яратил-

ган! Бироқ ўша куни унга тегишли чақакам биринчи латифа тўқилди.

— Кўп бақираверма, шоҳ, — деди Насриддин. — Менинг эшагим йўқолган эди. Шу ерда эмасмикан, деб кирган эдим...

Дарвоқе, эшак!

Насриддин-ку, айтганини айтиб, қасри-саройдан чиқиб кетди. Унинг вақтида арконни узиб, қочиб қолган эшаги нима бўлди, дерсиз?!

Эшак Қултепа қалъаси пойида ўт чимдиб, шаталоқ отиб, Насриддиннинг шаҳарни тарк этишини кутиб турган экан.

Насриддин эшагини бўйнидан қучиб, суйиб-эркалади.

Сўнг, миниб, секин йўлга тушди...

36

— У менга ишонарди. Ёш боладек ишонарди, ахир! Мен учун қилт этмай ҳаттоки жонини берди. Мен бўлсам...

Оппоқ тўшакда оқариб ётган Бурҳон Шариф кексайиб қолгани, оғир хаста эканлигини ҳам унутиб, ўрнидан туриб кетди.

Садиржон Бурҳон Шарифни ҳеч қачон бу ҳолатда кўрмаган эди.

Бундан ҳам муҳими: у бир куни яна Абдулла Ҳакимнинг бундай номи эсланиб тилга олинишини ҳаёлига келтирмаган эди.

Гап шундаки, энди кўп сувлар оқиб, орадан анча йиллар ўтган эди!

Бурҳон Шариф бошда ваъда қилиб, кейин Абдулла Ҳакимнинг Насриддин афанди ҳақидаги ёзувларини Садиржонга кўрсатмаган эди. Садиржон ҳам бунга ортиқча қизиққани йўқ.

У Гулхумордан кундан-кун узоқлашиб, бир пайтлар ўзи ёдлаб, кўча-кўйда ўқиб юрган Абдулла Ҳакимнинг шеърларини ҳам, ўшанда қандайдир азиз бўлган шоирнинг номини ҳам эсламай қўйган, бора-бора буткул унута бошлаган эди. Буларнинг бари Гулхуморга тегишли туюлганидан, унга малол келгандек эди!

Садиржон Зевар деган тикувчи қизга уйланган, Зевар — Гулхумор бўлмаса ҳамки, бир-бирларига ўрганиб, меҳр қўйиб, шу кунларда улар тинч-тотув, бахт-

ли ҳаёт кечиришмокда эди. Баъзан дунёда одамлар шундай оила қуриб, яхши яшаб ҳам кетишар экан!

Бурҳон Шарифни Садиржон сўнгги икки-уч йил ичида кўрмаган эди. Унинг қаттиқ бетоблигини эшитиб, Катта шаҳарга хабар олгани ҳаяжонланиб келган эди.

Ҳозир Бурҳон Шарифнинг чиндан ахволи танг, чиройли, куч-қудратли, мағрур Бурҳон Шариф энди чўкиб-қуриб, чўп-устихонга айланган, рангида ранг кўринмас эди.

Садиржон — ҳаким бўлганлигидан, шусиз ҳам куни муолажа билан ўтаётган беморга ўзича дарҳол дори-дармон қилишга уринди. Лекин ҳаким эканлигидан, у ажалга чора йўқлигини ҳам бошқалардан кўпроқ биларди.

Бурҳон Шариф дори-дармондан бир оз енгил тортиб, аввалида улар анчагача ўйчан, босиқ-вазмин гаплашиб ўтиришди.

Кейин, беморнинг ахволи яна оғирлашиб, у алаҳсирашга тушди.

Ана шунда...

— Мен катта бир ёвузлик қилдим. Бу жиноят, албатта,— деди Бурҳон Шариф.— У менга ишонарди...

Садиржон гап нимада эканлигини тезда англаб етмаганидан, Бурҳон Шарифни тинчитиб, таскин беришга оширкди:

— Сиз фариштадек поксиз. Юрган йўлингизда таниш-нотаниш канча кишиларга фақат яхшилик қилдингиз. Одамларни эзгуликка чақирдингиз. Минглаб одамлар бекорга сизнинг номингизни ҳурмат билан тилга олмайди. Ўзингизни ундай камситманг!

Ўрнидан туриб кетган Бурҳон Шариф бошини чайқади:

— Бу ҳаммаси оддий. Бу ҳаммаси арзон...

— Арзон эмас! — тажангланди Садиржон. — Ахир, ҳар ким ҳам сиздек ўзини қўркмай аждаҳонинг оғзига урибдими? Сиз умрингизда ёвузликка очиқ қарши чиққан одамсиз! Мардлик қилгансиз...

Бурҳон Шариф алланечук аламли, истеҳзоли кулди:

— Мардлик?! Мен одамларга оз-моз меҳр билан қарадим. Эзгуликни истадим. Курашдим, албатта. Лекин бир қаримсиқ-кўсани беш йил, бир ғилайни ўн йил қаматдириб юбориб, минг йиллик тарихи бор ёвузликни йўқотиб бўлар эканми?! Биз кимнидир бутга айлантириб, сажда қилишга ўрганиб қолганмиз. Қулмиз! Ҳол-

буки, ёвузлик ҳамманинг қонида кўпириб-тошиб ётибди. Ҳаммамизнинг... — У токчадан қандайдир дафтарларни олиб, Садиржоннинг олдига ташлади. — Мана, ҳужжат. Менинг ёвузлигим, жиноят...

Садиржон паришонланиб қаради: Бурҳон Шарифга бир пайтлар ўзи берган шеърлар дафтари. Яна бир неча дафтар... Абдулла Ҳаким...

— Хўп, Абдуллажон сиз учун жонини берибди. Абдуллажон ҳам мард экан! Сиз буни қадрлайсиз. Ҳеч качон унутмайсиз. Лекин ёвузликка қарши инсон барибир курашади. Унинг ўлимига сиз айбдор эмассиз-ку! Нега умр бўйи изтироб чекиб, ўзингизни бурдалашингиз керак?!

— Сиз ҳеч нарсани билмайсиз,— деди Бурҳон Шариф. — Мен бу ишда барибир айбдорман... Мендан Абдулла Ҳаким билан сиз эмас, мен ҳаётда сизлардан кўпроқ миннатдор бўлишим керак! Сизлар дунёдаги эзгулик тимсоли!... Хўп, энди гапнинг индаллосини эшитинг! Ҳаммасини айтаман... Мен Абдулла Ҳакимга, унинг қабри бошида туриб, кўзимда ёш билан, номингни тиклайман, деб сўз берган эдим. Бу, ўшанда, чинакам касамёд эди! Мен, албатта, тез орада унинг қабрига мармар тош ўрнатдим.Исмини ўйдириб ёздирдим. Шу билан, ҳаётини менга бағишлаган одам олдида бурчимни адо этгандек, тинчиб кўяколдим. Ҳолбуки, Абдулла Ҳаким учун мармар тош... чиройли сағана, от шаклидаги ёдгорлик — буларнинг ҳеч бири муҳим эмасди. Унинг учун, тирик пайтида ҳам, кейин ҳам — ёзганлари муҳим эди! Мен буни тушунмасмидим?! Ихчам бир китоб тузиб-чиқариш мен учун энди жуда осон эди. Айниқса, сизнинг қўлингиздаги дафтарни олгач, мен бир гал шундай хаёлга ҳам бордим... Ашаддий тўралар ҳам бу ишда менга халал беришмасди. Тирик одам ўзи учун ўзи курашади; марҳумларни қўллаш керак. Бунинг устига, баъзан меросга унчалик инжиб қарашмайди... Йўқ, мен ўзим ёзганларини эълон қилиб, Абдулла Ҳакимнинг номини тиклашни истамадим!.. Нега?! Сизнинг қўлингиздаги дафтарни олиб, уйга кайтгач, ўқиш учун Ҳалимага бердим. Шеърларни ўқиб, Ҳалима негадир бир неча кун кўзлари қизариб юрди. Кейин, кечалари туриб, йиғлаётганини сездим. Ўзимча, шеърдан таъсирланиб, Абдулла Ҳакимга ачиниб шундай киляпти, майли, ўтиб кетади, деб ўйладим. Лекин бир куни тасодифан шеърлар ҳақида гап чиқди.

Мен: «Булар кимга бағишланган бўлса ҳам...» дейишим билан, Ҳалима шуни кутиб юрган эканми, беихтиёрми: «Менга бағишланган...» деб юборди. Шундан сўнг, йиғлаганича бўйнимдан қучоқлаб: «Мен сизни кўпроқ яхши кўрдим, сизга хиёнат қилмаганман... Абдуллажонга эса ачинаман; мен юз буриб кетмасам, у бундай бахтсиз яшаб, ҳалок бўлиб кетмасмиди!» деди. ...Мен биродаримга, марҳум биродаримга рашк қилиш бемаънилик эканлигини биламан. Лекин мен Ҳалимани ота-онамдан, болаларимдан ҳам қизғанардим. Юрагимда аламми, адоватгами ўхшаган бир ўт ёнди. Мана, Ҳалима дунёдан ўтганидан кейин ҳам... ҳозиргача бу ўт ўчгани йўқ! Мен Абдулла Ҳакимнинг барча ёзганлари, ҳатто афанди тўғрисидагилар ҳам Ҳалима туфайли, Ҳалима учун ёзилганини сезиб турибман. Шу боисдан, булар менинг суюкли аёлимга бағишланган нарсалар, кўринг, деб уларни бировнинг қўлига тутишга ор қилдим! Ўзимча тутган йўлимни тўғри деб ўйлаганимдан, мана, ўттиз йилдан буён Абдулла Ҳакимни ҳаммадан «яшириб» юрибман! Лекин ҳозир, ўлим тўшагида тўлғаниб, дунёда бошқа бир ҳақиқат ҳам борлигини ҳис этаяпман... Одамлар баъзан менга ўхшаб иш тутишганидан, қанча ғаройиб китоблар йиртилиб-йўқолиб кетади. Қанча обидалар ерга тўкилади. Қанча ёдгорликлардан инсоният маҳрум бўлади... Бу жиноят, албатта! Менинг ҳар хил ёвузлар, корчалонлардан фарқим нима?! Инсон қайта тирилиб, у дунёда кўришадиган бўлса, мен Абдулланинг юз-кўзига қандай қарайман?! Бўлган-бор гап шу... Энди мени қайси йўсинда тушунсангиз, шундай тушунаверинг!...

Садиржон Бурҳон Шарифга гангиб-эсанкираб тикилиб қолган эди...

У ҳаётида жуда кўп эзгу ишлар қилган, табиатан олижаноб бу одамга нима дейишини билмас эди.

Бурҳон Шариф энди тўшакка чўзилиб, юзини девор томонга буриб олди...

Садиржон дафтарларни қўлтиқлаб, бўйни, елкаларини букканича, ўйчан, ғамгин бир ҳолатда хонадан чиқиб кетди...

1988—1991 йиллар

МАҲАЛЛАДАГИ МОЖАРО

(Янги ҳикоялардан)

Ўзи бу бемаъни таклиф Ҳайдар бободан чиқди!

Маълумки, қариялар ҳеч вақт ош еб-арақ ичиш учун чойхонада тўпланишмайди. Баъзан уларни кампирларининг томдан нари томонни кўрмай бошлайдиган дийдиёси, талаб-даъволари безор қилиб юборади. Бундай пайтда беихтиёр тенгдошлари даврасида бир пиёла чой ичиб, дунё тўғрисида гаплашгилари келади. Секин уйдан кўчага сирғалишади.

Ўша куни ҳам, аслида, шундай бўлган эди.

Исҳоқ Махсум билан Уста Мўмин бир ёқдан чойхонага энди қадам қўйишганида, иккинчи ёқдан Ака Муродни эргаштирганча, негадир илжайиб Ҳайдар бобо келиб қолди... Шу ўринда бошқалардан ажратиб, нима учун бу қарияни «бобо» деяётганимизни қисқача тушунтиришга тўғри келади.

Тенгдошлари ёш йигитларга ўхшаб ҳамон костюм кийиб, бўйинбоғ тақиб юришганига қарамай, бутун маҳаллада мана шу биргина Ҳайдар бобо катта соқол қўйиб, тўн кийганча, бошига фўта ўраб юради. Сирасини айтганда, бир даврага уюшган бу қариялар барчаси шу тахлит кийинишлари мумкин эди; лекин ҳеч кимга сир эмаски, бизнинг ажойиб замондошларимиз узоқ йиллар бўйи бундоқ турки-тароватдаги кишини мулла, муллани эса махлуққа ўхшаган бир нарса, деб билишган. Ҳозир одил ҳукумат тақводорларнинг пилигини кўтариб, айниқса, дуч келган қарияга мулла деб зуғум қилманглар, қабилида янгича фикр юртишга ўтаётган бўлса ҳамки, одамлар учун орқага қайтиш анча қийин. Қайси оқсоқолга, бор, соқол қўйиб,уйдан тўнингни кийиб чиқ, кексалигинг билиниб турсин, дейсан. Инсонга ўзига мос кийим ҳам файз бағишлашини ҳаммага бирдек тушунтириб бўлмайди!

Гапнинг индаллоси...

Чойхонада қариялар чой ичишиб, Исҳоқ Махсум

билан Уста Мўмин халқаро аҳволни бир сидра ўгириб чиқишганида, Ҳайдар бобо ҳалиям негадир илжайиб ўтирарди. Ниҳоят, дўстлари диққатини тортиб, Ака Мурод унинг бикинига туртди.

Ҳайдар бобо аста йўталиб қўйди. Кейин:

— Менда бир таклиф бор,— деди.— Ўзимиз маҳалланинг олди бўлиб қолдик, жўралар. Катта-кичикни, бошини силаб, теграмизга йиғиш, йўлга солиш бизнинг вазифамизга киради! Шу важга кўра, маҳаллада «Ойдин» деган янги бир мукофот таъсис қилсак. Энг яхши, халқпарвар, виждони пок одамга йилига бир марта шу мукофот бериб борилса...

Исҳоқ Махсум билан Уста Мўмин бу гапни эшитиб, бир дам ўйланиб қолишди. Ҳайдар бобога қўшилиб, Ака Мурод ҳам улардан жавоб кутар эди.

Икки қўлни кўкракка қўйиб ҳақиқатга тик карайдиган бўлсак, ҳозирги замонда нима кўп — мукофот! Адашиб қайси кўчага кирма, қаршингдан фалон мукофот олган киши чиқади! Қичик бир маҳалланинг ўзича яна мукофот таъсис қилиши шарт эканми?! Лекин... лекин...

Шу фурсатда Ҳайдар бобонинг сокол қўйиб, чинакам мўйсафидларга хос кийиниши қандайдир аҳамият касб этди. Бошқа биров эмас, китобларда расми босилган Муқимий, Фурқатларга ўхшаш улуғвор қиёфадаги бу одамнинг кутилмаганда ўртага ташлаган таклифига жавобан, Исҳоқ Махсум билан Уста Мўминнинг терсайиб «йўқ» дейишга юзлари чидамади. Бундан ташқари, умуман, ҳозирги кунда ҳар қандай таклиф кишини ҳаяжонга солади. Одамларимиз шунга ўрганиб қолишган! Исҳоқ Махсум билан Уста Мўмин ҳам хом сут эмган банда. Бир дам ўйланиб тургач, ҳаяжонланиб, бу гапни қаёқдан топдингиз, баракалла, деб юборишди.

Дарвоқе, маҳалла қўмитаси чойхонанинг ўзида эди. Қариялар ўринларидан сапчишиб, одам кўп йўламайдиган ичкаридаги хонага йўналишди; қўлларига қоғоз-қалам олиб, дарҳол ишни режалашга киришишди.

Мулоҳазага берилмай масалага жўнроқ ёндашса, тан олиш мумкин: ният эзгу эди! Одамийликни шарафлаб, катталар мисолида ёшларга таъсир қилиш, уларни тарбиялашга нима етсин! Инсоф юзасидан, яна бир нарсани айтиш керак: кўнгилдаги содда ниятни энди албатта амалга оширмоқчи бўлиб, қимирлашга тушган тўрт кариядан ўша куни ҳеч ким, шу ишни ташкил қилсак, ўзимиз ҳам курук колмасмиз, деган шум хаёлга

бормаган эди. Улар бундай тубанликдан йирок кишилар эди!

Кариялар бутун махалладаги одамларни бирма-бир кўз олдиларига келтиришиб, шошмасдан якин беш йилга мўлжалланган бир рўйхат тузишди. Беш кишининг исми-шарифини бундай тартибда когозга тиркашди:

1. Мирҳосил
2. Абдужаббор
3. Кимсан ота
4. Каюмжон
5. Истам ака

Йўк! Хамма иш хамирдан кил суғиргандек кетаверади, биз назорат килиб турамиз, деб ўйлаб, кариялар каттик адашишган эди.

Улардан ким оғзидан гуллагани маълум эмас, ўша куниёк, орадан икки соат хам ўтмай, бутун махалла мукофотнинг хидини билиб, аллакандай ғимирлаб колди. Пичир-пичир, шивир-шивир... Ўша кундан бошлаб, махаллада четдан кўз илғамайдиган ажиб бир можаро қўзғалди. Ким экан энг яхши, халқпарвар, виждони пок одам, бир кўрайлик-чи!..

Шу хафтанинг охирги куни чойхонага Жўракулов деган олим кириб келди. У кариялар билан куюк сўрашгач, бундай гап килди:

— Яхши бир ишни бошлапсизлар, отахонлар. Менга ёкди! — Кейин, хайъатга ўзини кўшган алпозда дардини ёрди: — Биринчи мукофотни Ботирхон акамга берсак, олармиканлар? Арзимаган нарсани бериб мени камситибсизлар, демасмиканлар? Хафа бўлмасмиканлар?!

Ботирхон ака катта бир идорада каттагина мавкеэгаллаган, аммо бурнидан курт ёгадиган бетамиз бир киши эди. Жўракулов чойхонадан чикиб кетгач, кариялар энсалари котиб, ташвишланиб, узок машварат килишди. Боягидек одамга бу мукофотни бериш — жиноятга тенг! Бермасанг, киш ўртасида ўн кун иссик сувни боғлаб ташлаш ёки тўй килаётганингда уч кун чироқни ўчириб қўйиш — кўлидан келади! Тўртта кариянинг касрига бегуноҳ халкка жабр бўлиши аник. Кандай йўл тутмок керак?!

Кариялар ғуссага чўмиб, хаёлга толиб, илож-нолож, биринчи мукофотни шу лаънати олса олсин, бундан сўнг хар кимга беравермаймиз, деган гапни маъкул

топишди. Бироқ шу билан можаро тинди, деб ўйлайсизми?!

Бу дунёда мен ёмонман, мен виждонсизман, дейдиган одамни учратиш кундуз куни осмонда юлдузни кўришдан ҳам мушкул экан! Дунёда, мен олганимни олганман, бўлди, дейдиган одамларни ҳам баъзан кундузи чироқ ёқиб қидиришга тўғри келар экан!.. Олдинлар одам кам кирадиган чойхона кундан-кун арининг инига айлана бошлади. Ҳали Ботирхон акага мукофотни бериб-бермай, ўзи келиб ялтоқланиб мукофот сўрайдиганлар, талаб қўйиб, дўқ урадиганлар пайдо бўлишди! Икки ҳовлиси бўлатуриб, беш хонали уйни қўлга киритган Рўзимат ака дейсизми... бир умр етим болалар нонини туя қилган Комилбой дейсизми... ҳамма мукофотга даъвогар эди! Иш шу даражага бориб етдики, ҳатто Аҳмад дўкондор кўтара савдога ўтиб, қарияларга оппа-очиқ, менга сенларнинг юз сўм пулинг керак эмас, обрў учун берасанлар, бўлмаса эртадан дўконни очмайман, деди!..

Кунга тун уланиб, шу тахлит мўлжалланган беш йил ҳам орқада қолди...

Бир куни бошдан-охир барча машваратларда оғзига сув олиб мик этмай ўтирган Ака Муродга бехосдан тил битди.

— Хўш, энди янги рўйхат тузамизми? Буёғи мукофотни нима қилдик?! — деди у мазах-аралаш бир оҳангда. Кейин, юмшаб, кўшиб қўйди. — Олдинги рўйхатдан бир кишига берайлик, ақалли. Уят бўлиб кетди...

Мулзам кўйда ўтирган Исҳоқ Махсум билан Уста Мўминга, айниқса, Ҳайдар бобога жон кирди. Уларга шармандаликдан қутулишнинг бирдан-бир йўли шу бўлиб туюлди.

Қариялар кўчадан ўтиб кетаётган боладан исмишарифи рўйхатда биринчи турган оддий муаллим — Мирҳосилни чақиртиришди.

Кўп кутдирмай, Мирҳосил чойхонага кириб келди.

— Бизнинг кичик бир мукофотимиз бор, эшитгандирсиз, — деди Исҳоқ Махсум салмоқлаб. — Шуни бу йил сизга бермоқчимиз!

Мирҳосил катта бир мактабда дарс берса ҳамки, ҳозиргача кўп ақлли гапларни эшитган қарияларга ўта хашаки гапни айтди:

— Мен доим кўнглим буюрган ишни қиламан. Мукофот олиш учун ҳеч иш қилганим йўқ.

— Шунинг учун ҳам сизга беряпмиз-да! — асабийлашиб, тўнғиллади Ҳайдар бобо.

— Бунақаларга у берилмайди, шекилли... Мен ололмайман!

Шундай деб, Мирҳосил чойхонадан этак силкиганча, қайтиб кўчага чиқиб кетди.

Қариялар гангиб-паришонланиб қолишди. Улар буни кутишмаган эди.

Энди нима қилиш керак?! Ишни эски тартибда олиб бораверган маъқулми ёки тўхтатган маъқулмикан... ҳеч ким ҳеч нарса деёлмасди!

(Сиз қандай маслаҳат берасиз, биродарлар? Фикрингизни бизга ёки қарияларнинг ўзига ёзиб юборолмайсизми?! Уларнинг адреси:

Конжут маҳалла,
тупик Чорпоя,
уй рақам 15...)